

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 57

Київ
2019

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф. (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАПН України
(заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., д-р іст. наук, доц.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 8 від 28. 02. 2019 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань
за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.;
постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки
України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).
Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

ЗМІСТ

Терпиловський Ростислав. Праслов'яни, кельти та германці на Десні та Сеймі.	5
Волощенко Станіслав. Єрусалимські Устави XV–XVII сторіч як джерельна база досліджень і перспективи їх подальшого вивчення.	13
Нечитайло Валерій. Імітація коронних шостаків Яна II Казимира з датою «1660».	23
Остапенко Анатолій. Особенности развития белорусского этноса и местечковый белорусский национализм в XVII–XVIII веках.	27
Іванов Ярослав. Форпости межиріччя Південного Бугу та Дніпра (1743–1775) у вітчизняній та російській історіографії.	34
Мельничук Ігор, Суліменко Олександр. Релігійні вірування німців-колоністів Волинської губернії в XIX – на початку XX ст.	44
Белько Олег. Шляхи реалізації програми вогнетривкого будівництва на Полтавщині (1894–1915).	49
Радченко Наталія. Законодавче регулювання кредитно-підприємницькою діяльністю єврейського населення на теренах України (кін. XIX – поч. XX ст.).	56
Істоміна Алла. Грошова політика уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни як об'єкт наукових досліджень.	61
Короткий Віктор. Колективний портрет Володимира Антоновича на сторінках «Записок НТШ».	76
Доморослий Валентин. Українські землі у виборах до II Державної Думи Росії: процес, наслідки.	87
Житкова Олеся. Українізація внутрішньо-церковного життя УАПЦ у м. Києві (1920-ті рр.).	93
Орлова Тетяна. Улюблений герой російських народних казок з погляду історії ментальностей.	101
Понамарчук Ігор, Добріян Дар'я. Листування Олександра Мурашка з організаторами Венеційської біснале: до питання участі київських художників у європейському виставковому житті початку XX століття.	109
Сидоренко Андрій. Співпраця М. Омеляновича-Павленка з українською еміграцією правого спектру в міжвоєнний період.	118
Барташук Олеся. Динаміка обрядовості Масляничного циклу впродовж XX ст. (на прикладі Хмельниччини).	122
Громова Наталя. Магічне значення продуктів харчування у різдвяній обрядовості бойків наприкінці XIX – на початку XXI століття.	127
Смірнова Богдана. Здобутки українських вчених щодо розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства Полтавщини у другій половині XX ст.	133

Ликова Оксана. Малі епіграфічні написи на глиняних виробх Михайла Китриша.	140
Фоміна Поліна. Основні тенденції розвитку української національної свідомості у 2004–2014 рр.	142
Автушенко Ірина. Організація театральнo-мистецької діяльності в Збройних Силах України (1991–2013 рр.).	148
Світлицеь Алла. Зовнішня трудова міграція населення Західної України на початку XXI століття.	154
Волинець Аліса. Іноземні студенти-мусульмани м. Києва: сучасні реалії, тенденції та перспективи соціокультурної адаптації.	158
Терес Наталія, Юнгер Катерина. Етнотуристичний потенціал Фінляндії.	162
Капелюшний Валерій. Ґрунтовне дослідження з історії українського церковного права. Рецензія на монографію І. А. Мацелюх «Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України. – К.: ТАЛКОМ, 2018. – 332 с.».	169
Войцехівська Ірина. Новий дисциплінарний образ історії державотворення в Україні. Рецензія на книгу: Борисова О. В., Климов А. О. Історія української державності: підручник у 2-х томах. – Т. 1. Давні часи. Середньовіччя. Нова доба. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 344 с.; Т. 2. 1917–2017 рр. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 464 с.	172
Кошовий Сергій. Нова англomовна редакція «Книги правителя Шан». Рецензія на книгу «Shang Yang, The Book of Lord Shang: Apologetics of State Power in Early China. Edited and translated by Yuri Pines. – New York: Columbia University Press, 2017. – 351 p.».	176
Наші автори.	179

ПРАСЛОВ'ЯНИ, КЕЛЬТИ ТА ГЕРМАНЦІ НА ДЕСНІ ТА СЕЙМІ

Пам'ятки типу Харівка – особлива група зарубинецької культури пізнього латенського (передримського) періоду, що відрізняється наявністю значного числа центральноєвропейських елементів. На західні імпульси також вказують знахідки у середній течії Десни гривень-коронок, типових для ясторфської культури Північної Німеччини та Данії. З пам'яток типу Харівка, очевидно, пов'язаний дружинний Мутинський могильник, кремаційні поховання якого супроводжувались набором зброї, бронзовими посудинами тощо. Наконечники списів, мечі, умбони щитів та шоломи знаходять аналогії в пам'ятках латенського кола Центральної та Західної Європи. Археологічні матеріали свідчать про складність історичних, етнічних і культурних процесів, що відбувались на території Дніпровського Лівобережжя на рубежі ер.

Ключові слова: кельти, германці, праслов'яни, зарубинецька культура, пам'ятки типу Харівка, дружинний могильник, пізній латенський (передримський) період.

Очевидно, кожна етнічна група, що існувала колись на теренах України, залишила свій слід в сучасному українському народі. Втім, їхній внесок в етногенез українців досить різний.

Десь на межі III/II ст. до н.е. на основі низки місцевих археологічних культур, на яку нашарувались елементи, привнесені мігрантами із заходу – кельто-германськими племенами Центральної Європи – виникає низка так званих латенізованих культур. Найбільш східне положення серед них займає зарубинецька культура, пам'ятки якої відомі на Прип'яті, у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, а також на Десні та Сеймі. Підосновою зарубинецької культури вважається кілька груп старожитностей пізньоскіфського часу, на які накладалась «латенська (кельтська) вуаль», внаслідок чого виникає зовсім нове етнокультурне явище¹. Як встановлено археологічними дослідженнями останніх десятиліть, подальший розвиток традицій зарубинецької культури в кінцевому рахунку призводить до появи на історичній арені старожитностей середини I тис. н.е., що належали склавинам і антам, тобто ранньосередньовічним слов'янам. Отже, носіїв зарубинецької культури цілком можна вважати праслов'янами².

Тим не менш, у кожній локальній зарубинецькій групі можна помітити поєднання як місцевих, так і західних, центральноєвропейських, елементів. Особливо яскраво це помітно у басейні середньої течії р. Сеймі, у так званій групі пам'яток типу Харівка, що отримали назву за одним з поселень під м. Путивль Сумської обл. За результатами наших досліджень початку 1990-х рр. кількість пам'яток типу Харівка складала близько 20 (рис. 1). На чотирьох поселеннях (Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1, Литвиновичі 3) у 1991–1992 рр. були проведені стаціонарні розкопки. На загальному тлі зарубинецької культури пам'ятки типу Харівка виглядають досить своєрідно. Будучи найсхіднішим із її локальних варіантів, вони в той же час відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами у складі керамічного комплексу. Якщо частина форм кухонних і столових посудин характерна для зарубинецької культури, передусім для її середньодніпровського варіанту, то друга частина посуду пов'язана за походженням із центральноєвропейським культурним колом, насамперед із ясторфською культурою, поширеною переважно на території Північної Німеччини³.

Наявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про складність етнічних процесів у цьому регіоні. Можна припустити, що до складу місцевого населення входили як представники зарубинецьких племен Середнього Подніпров'я, так і кельтізованих германських груп (носіїв ясторфської культури) Середньої Європи. Останні здійснили далеку подорож, пройшовши із заходу на схід крізь територію таких латенізованих угруповань, як пшеворська і зарубинецька культури, але, тим не менш, зберегли певні притаманні їм етнографічні риси, принаймні, у характерних типах посуду. Саме виразні центральноєвропейські елементи відрізняють пам'ятки типу Харівка з-поміж інших локальних

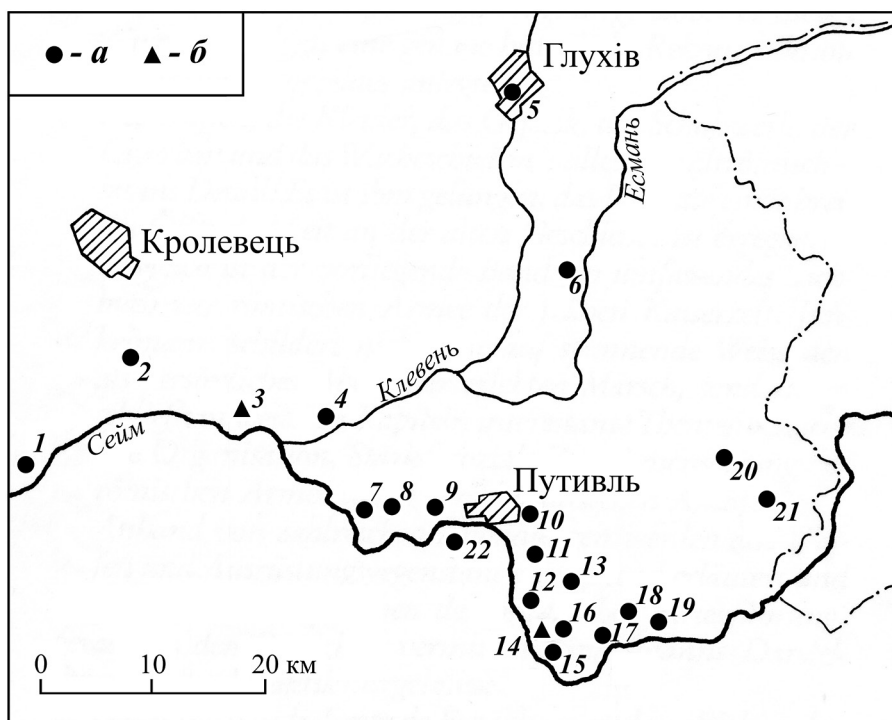

Рис. 1. Пам'ятки типу Харівка: а – поселення, б – поховальні комплекси. 1 – Любитове 2; 2 – Червоний Ранок; 3 – Мутин; 4 – Литвиновичі 3; 5 – Глухів; 6 – Баничі 3; 7 – Красне 4; 8 – Красне 2; 9 – Пруди; 10 – Путивль; 11 – Пешків; 12 – Харівка; 13 – Калище; 14 – Пересипки; 15 – Пересипки 1; 16 – Пересипки 2; 17 – Чаплищі 3; 18 – Волинцеве; 19 – Іванівка 1; 20 – Нова Слобода; 21 – Мар'янівка; 22 – Октябрське 2.

хідки поблизу с. Гребля та п'ять – біля с. Леськи) (рис. 2). Це найбільша концентрація подібних знахідок у Східній Європі. Ареал таких своєрідних прикрас охоплює насамперед територію від Вісли до Ютландського півострова, причому вони найбільш типові саме для ясторфської культури⁶.

Яскравим підтвердженням потужних контактів Середнього Посейм'я з Центральною Європою стала знахідка наприкінці 2009 р. О. Лебедем між сс. Мутин і Камінь Кролевецького р-ну Сумської обл. кремаційного воїнського поховання з багатим інвентарем. Посудина, що містила рештки кремації у бронзовому відерці (сітулі) та інші речі, дуже близька за формою і орнаментациєю урні з Пересипок⁷.

Навесні 2010 р. за допомогою О. Лебеда і директора Кролевецького краєзнавчого музею А. В. Карася місце знахідки було обстежене Лівобережною експедицією Інституту археології НАН України (начальник Г. В. Жаров, науковий керівник Р. В. Терпиловський). Як з'ясувалось, виявлене поховання належало до компактного могильника, що містив 13 поховань з тілоспа-

варіантів зарубинецької культури.

Зазначимо також, що до останнього часу пам'ятки типу Харівка були представлені лише матеріалами поселень. Єдиною поховальною пам'яткою був комплекс біля с. Пересипки, випадково виявлений недалеко від Путивля ще 1936 р.⁴. Після робіт на згаданих вище поселеннях виникло тверде переконання про зв'язок із ними поховання з Пересипок. Дійсно, знайдена там урна за стилем оформлення явно належить до другої групи кераміки Середнього Посейм'я⁵.

На західні імпульси періоду формування латенізованих культур також вказує низка знахідок коронкоподібних гривень з болот у середній течії Десни (дві зна-

Рис. 2. Бронзова шийна гривня-коронка з басейна Десни (Леськи 1).

ленням. Досліджений Мутинський могильник у багатьох відношеннях є унікальним явищем не лише для Східної, але й Центральної Європи. У першу чергу це визначається тим, що всі поховання – кремації в урнах – очевидно, належали воїнам-професіоналам високого рангу⁸.

Кожне поховання супроводжувалося набором зброї, що включав, як правило, зігнуті меч і наконечник списа, а також умбон (чи його частину). Усі категорії зброї знаходять досить близькі аналогії серед матеріалів багатих зброєю пшеворської та оксивської культур на території Польщі, проаналізованих в узагальнюючих монографіях польських дослідників⁹. Частина речей подібна низці знахідок із більш віддалених земель – Західної Європи, Скандинавії та Подунав'я.

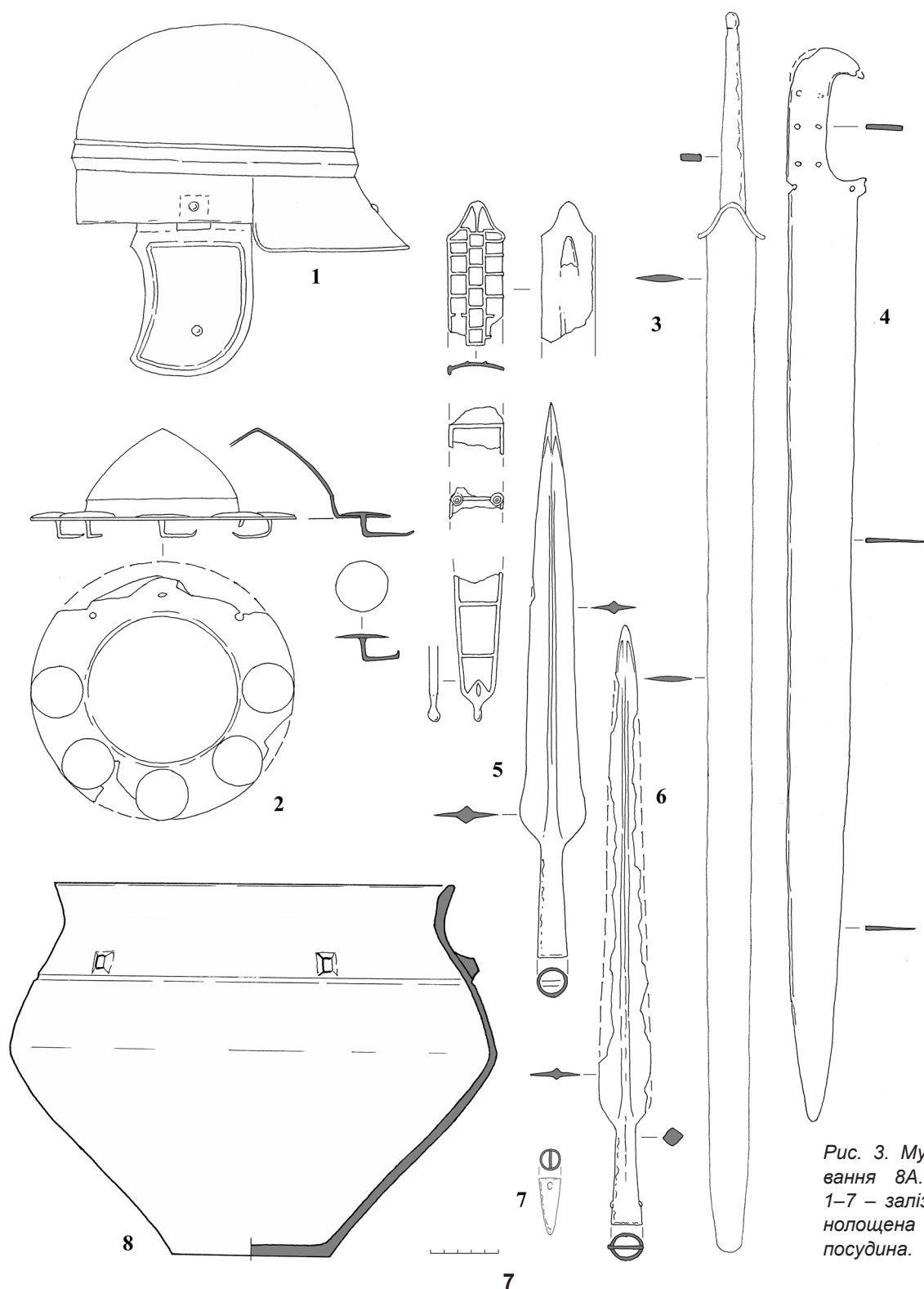

Рис. 3. Мутин. Поховання 8А. Інвентар: 1–7 – залізо, 8 – чорнолощена керамічна посудина.

Загалом у похованнях Мутина виявлено 21 наконечник від списів і дротиків та 14 двосічних довгих мечів. Особливий інтерес, на наш погляд, мають кілька предметів озброєння, що знаходять виразні аналогії серед латенських старожитностей. Зокрема, асиметричний наконечник списа з поховання 3 орнаментовано шестикутниками у вигляді бджолиних стільників. Прикрашення наконечників списів доволі поширене на кельтській території. В культурах германського кола, в тому числі пшеворській, ця традиція зустрічається у вигляді геометричних візерунків.

Усі мечі деформовані, в основному згорнуті кілька разів «пакетом» разом з піхвами. У більшості випадків збереглися частини пластинчастих залізних піхов. Ажурна лицева сторона пі-

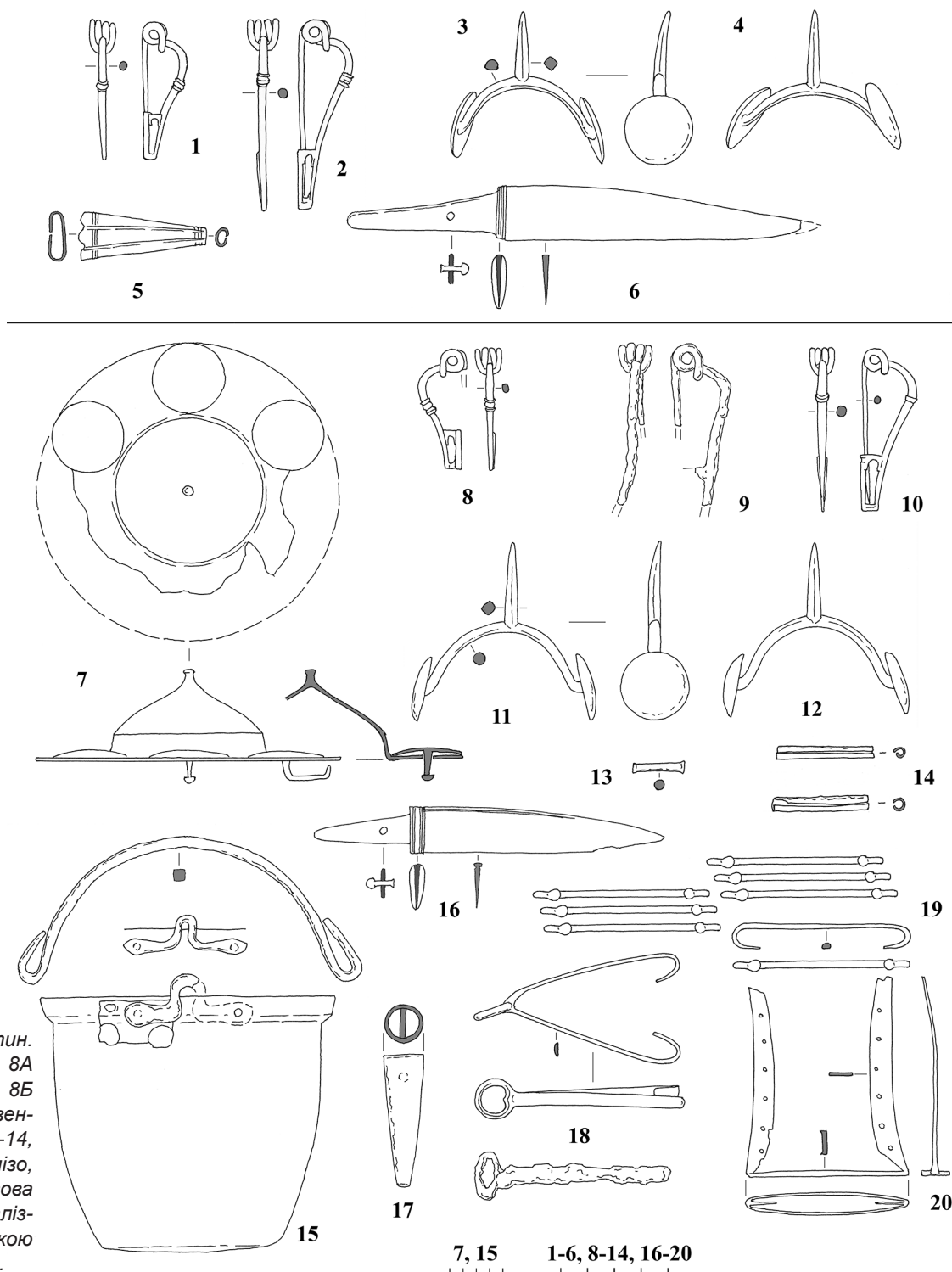

Рис. 4. Мутина. Поховання 8А (1-6) та 8Б (7-20). Інвентар: 1-14, 16-20 – залізо, 15 – бронзова сітула із залізними дужкою та петлями.

хов у нижній частині звичайно складалась з поперечних перегородок і фігурного наконечника. Вкрий цікавою є знахідка кількох піхов, прикрашених у стилі, що імітує ажурну техніку *opus interrasile*.

На думку польських дослідників, більшість мечів латенського типу (якщо не всі) є найбільш масовою категорією кельтського імпорту у ареалі пшеворської та оксивської культур. На кельтське походження вказують як форма самої зброї, так і складна технологія виготовлення клинків. Однак особливою досконалістю відрізняються ажурні металеві (як бронзові, так і залізні) частини піхов, технологія виробництва яких була надто складна для пшеворських і оксивських ковалів¹⁰.

Захисна зброя представлена залізними умбонами щитів, які були присутні у кожному похованні. Деякі з них сильно деформовані і погано збереглись. Очевидно, за принципому *pars pro toto* у деякі поховання поклали лише по кілька блях, якими умбон кріпився до щита, або фрагмент обода. Як правило, умбон кріпився до щита великими (діаметром до 6 см) шістьма бляхами, інколи блях було вісім чи 12 (діаметром близько 2 см). Аналогії мутинським умбонам можна знайти у Скандинавії та Західній Європі. Зокрема, предмет, аналогічний умбону з шипом та 12-ма бляхами з поховання 3, походить з відомого галльського оппидума Алезія¹¹.

Захисне спорядження представлено також унікальними не лише для Східної, але й Центральної Європи, п'ятьма залізними шоломами. У двох похованнях вони використані як урни, вставлені в керамічні посудини. В цілому шоломи належать до пізнього східнокельтського типу, так званому *Novo Mesto*, поширеному від Франції та Швейцарії до Словенії¹².

У більшості випадків комплекс військового спорядження доповнювався шпорами, бойовими ножами, частинами поясів або портупей (кільцями і застібками), фібулами та ін. (рис. 3, 4).

Престижний характер поховань підкреслювали різноманітні посудини, які служили урнами. Це чорнолощені керамічні посудини, подібні до знахідок із пам'яток типу Харівка, а також бронзові посудини. Можна припустити, що набір металевих посудин з Мутини за походженням поділяється на дві групи. Кельтськими ремісниками, очевидно, зроблені більшість сітул із залізними петлями і дужками, а також казан із залізним верхом і двома кільцеподібними ручками. З римських майстерень, ймовірно, вийшли дві вишукані сітули з бронзовими аташами і дужками, а також тази з опуклим дном. Близькі аналогії низці мутинських посудин відомі на території *Germania libera* в пізньолатенський і ранньоримський час¹³.

Поховальний обряд Мутини знаходить найближчі відповідності серед таких латенізованих культур північно-західного кола, як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнutoю або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів і мечами). За даними П. Лучкевича, окремі екземпляри і набори різноманітної зброї зафіксовані приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях латенського (передримського) часу, причому як урни для перепалених кісток імпортовані бронзові посудини використані в 10 похованнях із зброєю (рис. 5)¹⁴. Разом із тим, поховання воїнів у пшеворських і оксивських могильниках розташовані поряд із захороненнями пересічного населення, які й складають більшість. Лише поодинокі поховання містять повний комплект озброєння, до якого входили меч, спис, щит тощо. Нагадаємо, що кожне з мутинських поховань супроводжувалося саме таким набором зброї. Крім того, наявність у похованнях шпор, на думку польських дослідників, свідчить про високий, «офіцерський», статус небіжчиків у військовій ієрархії. Цікаво відмітити, що парні шпори на території Польщі у цей час зустрічаються нечасто, тоді як у Мутинському могильнику вони знайдені у восьми комплексах. Показово також, що у Польщі знайдено лише один кельтський шолом, в той час як з Мутини походять аж п'ять.

Численний інвентар поховань, зокрема, такі «вузькі» хронологічні індикатори як 13 фібул-застібок, дозволяє досить надійно датувати вказані комплекси Мутинського могильника. Ймовірно, поховання Мутинського могильника в цілому синхронні у рамках фіналу передримського часу А3 і були здійснені в діапазоні від середини I ст. до н. е. до початку I ст. н. е., тяжіючи, швидше за все, до рубежу ер¹⁵.

Втім, слід мати на увазі, що в цей час відбувається археологізація похоронного інвентаря, тобто речі, які входять до його складу, стають частиною «мертвої» культури. Проте, очевидно, що до цього низку предметів використовували досить довго та інтенсивно, про що, наприклад, свідчать сліди ремонту на половині відерець, а також сильно спрацьовані петлі сітули з поховання 2.

Безумовно, бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс зброї та військового спорядження, свідчать про високий соціальний статус похованих. Порівняно невелике число поховань із престижним інвентарем та ізольований характер могильника,

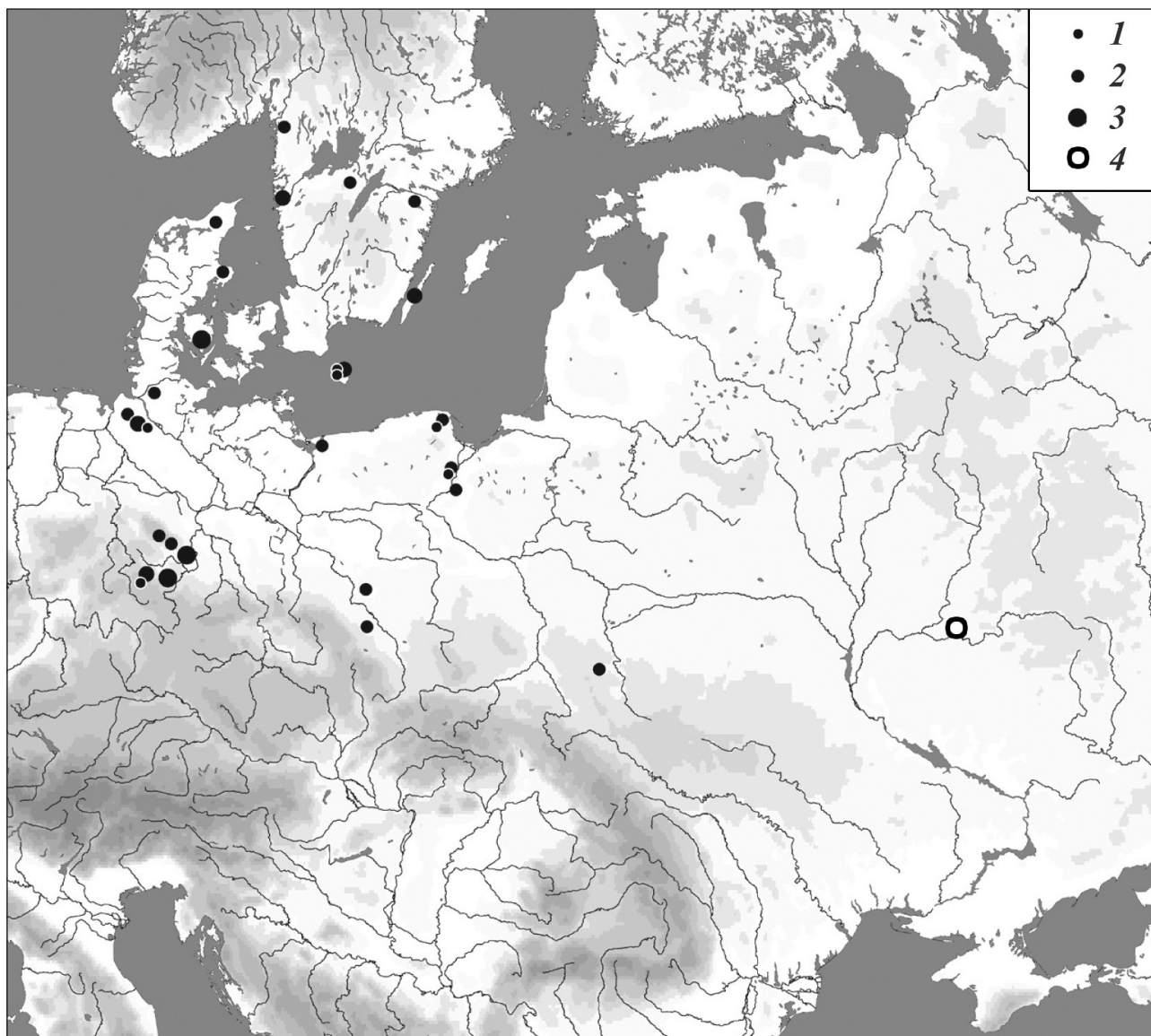

Рис. 5. Поховання зі зброєю у бронзових посудинах на території європейського *Barbaricum* у пізньому передримському періоді: 1 – одне поховання, 2 – два поховання, 3 – три і більше поховань, 4 – Мутинський могильник.

очевидно, свідчать, що тут поховані представники військової дружини. Хто ж були ці «вікінги до вікінгів»? На «західне» походження дружинників, прибулих на Сейм, у першу чергу, вказує комплекс озброєння, типовий для ряду культур пізньолатенського кола. Як відомо, ним користувалися не лише етнічні кельти, але й інші носії латенізованих культур, додаючи іноді власні зразки «національної» клинкової зброї: гето-даки – серпоподібний меч-сіку, германці – прямий однолезовий меч-сакс тощо. Саме таким був однолезовий меч з подвійного поховання 8, що належало «братом по зброї». Він мав руків'я з отворами для кріплення бокових накладок. Піхви меча, судячи за залізними деталями, що збереглися, складались з двох дерев'яних пластин, з'єднаних поперечними С-подібними скрепами та сплюсненим закінченням (рис. 3, 4). Аналогічні вироби, типові для оксивської та, у меншій мірі, пшеворської культури, можуть свідчити про германське походження дружини або принаймні окремих її членів¹⁶. У якості робочої гіпотези можна припустити появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 29 р. до н.е. на Нижньому Дунаї¹⁷.

Синхронність здійснених поховань, можливо, свідчить, що дружинники загинули в одній із битв. Поки нема жодних натяків, які допомогли б відповісти на питання, з ким і через що вони воювали. У той же час, поховані воїни, ймовірно, здобули перемогу – носії пам'яток типу Харівка поховали їх з дотриманням усіх деталей ритуалу, не зважаючи на витрати, на окремому могильнику.

На жаль, писемних згадок про ці події не залишилось, на відміну від «Записок про галльську війну» Гая Юлія Цезаря чи події на Дунаї. Тим не менш, археологічні матеріали красномовно говорять про складність історичних, етнічних і культурних процесів, що відбувались на просторах Дніпровського Лівобережжя на рубежі ер. Вони свідчать, що в етногенезі праслов'ян як далеких пращурів українського народу брали участь не лише місцеві племена, але й вихідці з віддалених земель Центральної Європи – кельти та германці. Певною мірою ситуація, зафіксована матеріалами Мутина, нагадує відомі походи вікінгів кінця I тис. н.е., але події, про які йшла мова, відбулись майже на тисячу років раніше.

- ¹ Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С. 340–341.
- ² Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синица Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. – К., 2012. – С. 28.
- ³ Обломський А. М., Терпиловський Р. В. Посейм'я у латенський час // Археологія. 3. 1994. – С. 41–51.
- ⁴ Кухаренко Ю. В. Погребение у с. Пересыпки // МИА, 1970, № 176. – С. 33–35.
- ⁵ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // Kultura przeworska. T. 1. Lublin, 1994. – С. 159–181.
- ⁶ Shchukin M. B., Val'kova T. P., Shevchenko Yu. Yu. New Finds of «Kronenhalsringe» in the Chernigov Region, Ukraine and some Problems of their Interpretation // Acta Archaeologica, vol. 63 – 1992. København, 1993. – P. 39–56, Fig. 2, Terpilovskiy R. Mutyn Burial Site from the Turn of Eras on the Seym River (preliminary report) // Das Jatorf-Konzept und die vorrömische Eisenzeit nördlichen Mitteleuropa. Hamburg, 2014. – P. 331–345.
- ⁷ Терпиловський Р. В., Білинська Л. І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі // Археологія. № 3. 2010. – С. 81–88.
- ⁸ Terpilovskiy R., Zharov G., A Warrior Cemetery remation from the Turn of Eras on the River Seym // Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Kristiansand – Simferopol, 2013. – P. 409–419. Жаров Г. В., Терпиловський Р. В. Мутинський могильник // Наукові студії. Вип. 7. Культові і поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. – Львів–Винники, 2014. – С. 159–172.
- ⁹ Bochnak T. Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. Rzeszów, 2005. Łuczkiewicz P. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. Archaeologia Militaria II. – Lublin, 2006.
- ¹⁰ Bochnak T. Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach Polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy. – Rzeszów, 2015. – S. 81–84.
- ¹¹ Bochnak T. L'umbo à pointe centrale d'Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or) dans son contexte d'Europe centrale et septentrionale // Antiquités nationales. 38. 2005–2006. – P. 67–76.
- ¹² Terpilovskij R., Zharov G. Weapons of the Mutin Warrior Cemetery // Studia Barbarica, t. I, Lublin, 2018. – P. 497–498.
- ¹³ Жаров Г. В., Терпиловський Р. В., Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме // Stratum plus. 4. 2013. – С. 35–41.
- ¹⁴ Łuczkiewicz P., Terpilovskij R. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów. T. XXXIII. 2012. – S. 155–174.
- ¹⁵ Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania. – Warszawa, 1988.
- ¹⁶ Terpilovskiy R., Zharov G., A Warrior Cemetery remation from the Turn of Eras on the River Seym // Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Kristiansand – Simferopol. 2013. – P. 417.
- ¹⁷ Казакевич Г. М. Балканский поход бастарнов 29 г. до н. э. и одно погребение пшеворской культуры Верхнего Поднестровья // Stratum plus, № 4, 2010. – С. 131–136.

Пам'ятники типу Харивка (Харьевка) – особая группа зарубинецкой культуры позднего латенского (предримского) периода, отличающаяся наличием значительного числа центральноевропейских элементов. На западные импульсы также указывают находки в среднем течении Десны гривен-коронок, типичных для ясторфской культуры Северной Гер-

мании и Дании. С памятниками типа Харивки, очевидно, связан дружинный Мутинский могильник, кремационные погребения которого сопровождались набором оружия, бронзовыми сосудами и др. Наконечники копий, мечи, умбоны щитов и шлемы находят аналогии в памятниках латенского круга Центральной и Западной Европы. Археологические материалы свидетельствуют о сложности исторических, этнических и культурных процессов, протекавших на территории Днепровского Левобережья на рубеже эр.

Ключевые слова: кельты, германцы, праславяне, зарубинецкая культура, памятники типа Харивка, дружинный могильник, поздний латенский (предримский) период.

The sites of Kharivka type is the special group of Zarybintsy culture of late La Tene (pre-Roman) period, different the presence of good few of Central European elements. On western impulses also finds specify in the middle flow of Desna river of hryvnias-crowns, typical for the Jastorf culture of North Germany and Denmark. With the sites of Kharivka type, obviously, the men-at-arms burial ground Mutyn, the cremation burials of which were accompanied by the set of weapon, bronze vessels etc., is constrained. Spear heads, swords, shields bosses and helmets find analogies in the sites of La Tene circle of Central and Western Europe. Archaeological materials of testify to complication of historical, ethnic and cultural processes, flowing on territory of Dnipro Left-bankness on the border of eras.

Keywords: Celts, Germans, Preslavs, Zarubyntsi culture, sites of Kharivka type, men-at-arms burial ground, late La Tene (pre-Roman) period.

ЄРУСАЛИМСЬКІ УСТАВИ XV–XVII СТОРІЧ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ І ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ПОДАЛЬШОГО ВИВЧЕННЯ

Окреслено комплекс джерельного матеріалу, збереженого у наукових бібліотеках і музейних інституціях України. Виявлено шістдесят три кириличних списки Устава церковного Єрусалимського, переписані в останній третині XV – другій третині XVII ст. Кодекси реперезентовані основними українськими регіонами створення рукописних книг – Волинню, Галичиною, Київщиною, Поділлям, а також і російськими. Охарактеризовано історію надходження кодексів у бібліотеки і музеї, яка переважно визначалася від особливостей географії початкового побутування та їх подальшої міграції. Визначено час і місце створення кодексів, а також встановлено імена їх переписувачів. Різномановитість пам'яток інформує про користувачів цими кодексами, рівня їх релігійної свідомості, повсякдення, культури переписування книг і їх читання.

Ключові слова: Устав церковний Єрусалимський, XV–XVII ст., джерелознавство, кодекс, бібліотека, музей.

Одним із типів історичних джерел є писемні пам'ятки, зафіксовані на паперовій основі. До кола наших наукових зацікавлень належать кириличні рукописні книги богослужбового характеру, а саме *Єрусалимські Устави*. Цей тип рукописної продукції XV–XVII ст. слугував регулятором при різноманітних церковних службах, таїнствах й обрядах. Тексти книги не читалися чи співалися під час богослужіння, вони використовувалися для їх організації, розуміння послідовності та почерговості, а також їхніх складових елементів. У залежності від локальних потреб, богослужбових традицій, плину часу, змінювалося наповнення змісту *Уставів*, деякі розділи чи глави зникають, або замінюються іншими чи навіть спрощуються. Не однаковим був стиль організації кодексів і підхід до їх художнього оздоблення. Збережені списки свідчать не лише про історію розвитку книжкової справи в Україні чи про особливості релігійного життя українців у ранньомодерний час, вони є вагомим джерелом до історії повсякдення їх користувачів, книжної культури, читацьких практик, обставин їх переписування, причин для замовлення у переписувачів, мети купівлі та дарування, а навіть і обміну на інші кодекси. Записи на берегах списків *Єрусалимського Устава* відтворюють ставлення людини до оточуючих, до явищ об'єктивної дійсності та сакрального. Комплексне дослідження цих манускриптів відкриває досі не відомий чи маловідомий пласт джерельного матеріалу, який більш якісно може збагатити наші уявлення про історію культури, уявлень, повсякдення, ментальності, релігійності та освіченості минулих поколінь.

У пропонованому дослідженні подаємо кількісні показники джерельного матеріалу, реперезентованого рукописними *Устами церковними Єрусалимськими*, які зберігається у провідних бібліотечних і музейних книгосховищах України. Охарактеризуємо специфіку формування фондових колекцій, у яких вдалося виявити 63 списки *Уставів* і реконструюємо історію їх надходження. Також визначимо датування манускриптів, регіони переписування чи вказуємо їх точні місця, з'ясуємо імена писарів і їх біографічні дані.

Найбільшою колекцією кириличних кодексів *Єрусалимських Уставів* в Україні відзначається Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Рукописні пам'ятки зберігаються в одинадцяти фондових групах.

У фонді І «Літературні матеріали (комплексний фонд)», сформованого з колекцій, зібраних й архівів церковних і світських установ та приватних осіб, зосереджено шість рукописів *Єрусалимського Устава*¹. Перший рукопис із № 1759 надійшов до Всеукраїнської бібліотеки України (далі – ВБУ, нині НБУВ) із Ніжинського архівного управління у 1930 р за Актом № 217 (позиція 102), а до цього кодекс належав Ніжинській Хрестовоздвиженській церкві. Він був описаний в інвентарній книзі № 3 шостого березня 1931 р.² Інші рукописи з № 3943 і 3945 потрапили до

ВБУ із Київського центрального архіву давніх актів за Актом № 519 із Загаєцького монастиря, що розташовується нині у Шумському р-ні Тернопільської обл. Вони обліковані п'ятого травня 1935 р.³. *Єрусалимський Устав* № 4054 надійшов із бібліотеки Волинської духовної семінарії за Актом № 842 з Білостоцького монастиря й був описаний другого липня 1935 р.⁴. Кодекс із № 5359 отриманий із Великої церкви Києво-Печерської лаври і опрацьований тринадцятого жовтня 1936 р.⁵. Що ж стосується рукопису № 7503, описаного чотирнадцятого червня 1938 р., то у книзі обліку зазначається, що він походить із Підгорецько-Плісенського монастиря, хоча згадане джерело надходження може бути помилково вписаним⁶.

Серед 1347 одиниць збереження фонду 301 «Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії» (документів від III тис. до н. е. і до XIX ст.) *Єрусалимських Уставів* нараховується чотири⁷. Ця фондова група була сформована з колекції рукописів Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії (1872–1919) (далі – ЦАМ КДА), яка згодом була реорганізованою у Подільську філію ВБУ⁸. Кодекс із № 193л закуплений ЦАМ КДА 1900 р. у М. Дубініна із с. Добрянки (Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.), а до відділу рукописів ВБУ потрапив 17 березня 1934 р. із відділу письма і друку Всеукраїнського музейного містечка (Інв. № 19498), де зберігався у складі колекції ЦАМ КДА⁹. *Єрусалимський Устав* № 74л, який облікований під назвою «*Часослов з Уставом і Місяцесловом*», надійшов до музею КДА у 1890 р. від Ієроніма, єпископа Тамбовського і Шацького (в минулому єп. Чернігівського та почесного члена Церковно-археологічного товариства КДА). До відділу рукописів ВБУ цей манускрипт потрапив 19–26 листопада 1924 р. із Подільської філії¹⁰. Рукопис *Уставу* № 194л отриманий ЦАМ КДА у грудні 1878 р. від архімандрита Анатолія, намісника Рильського Миколаївського монастиря (Курська обл., Російська Федерація), який також був дійсним членом Церковно-археологічного товариства КДА. До відділу рукописів книга надійшла таксамо як і рукопис № 74л¹¹. Від архімандрита Антонія, намісника Києво-Братського монастиря, фонди ЦАМ КДА збагатилися кодексом із № 195л, який до цього належав псаломщику В. І. Гордієву із с. Кочубеївки (Уманський р-н, Черкаська обл.)¹².

У фонді 302 «Зібрання рукописних книг митрополита Макарія Булгакова» було виявлено три списки *Єрусалимського Уставу*¹³. Ця фондова група надійшла до ВБУ в 1924 р. із колекції митрополита Московського і Коломенського Макарія Булгакова (1816–1882), яка налічує 106 одиниць збереження XVI–XIX ст.¹⁴. Досліджувані рукописи *Уставу* надійшли до відділу рукописів 19–26 листопада 1924 р. із Подільської філії ВБУ¹⁵.

Дві рукописні книги містяться у фонді 306 «Зібрання рукописних книг Києво-Печерської лаври»¹⁶. Ця колекція передана до ВБУ у 1925–1930 рр., після чого було утворено відповідну фондову групу, яка складається із 404 рукописів, датованих XIV–XIX ст.¹⁷. Кодекс під № 20 надійшов до відділу рукописів 1925 р. з бібліотеки Києво-Печерської лаври¹⁸, а рукопис № 19–31 березня 1930 р. із Лаврської філії ВБУ¹⁹.

Єрусалимські Устави також обліковуються у фонді 312 «Зібрання рукописних книг та архів Софійського собору». Ми віднайшли у ньому також два кодекси, історію надходжень яких встановити не вдалось²⁰. Фонд нараховує 735 одиниць збереження (XV ст. – 1918 р.). Книгозбірня Софійського собору була заснована митрополитом Київським Петром Могилою 1633 р., а опис і систематизація колекції були здійснені 1850 р. Миколою Петровим. На початку 20-х років минулого сторіччя бібліотеку реорганізовано у Софійську філію ВБУ. Рукописна частина цієї колекції у 1931 р. надійшла до відділу рукописів ВБУ, а у 90-х роках XX ст. їй присвоєно фондовий номер ф. 312²¹.

У фонді 303 «Зібрання рукописних книг Милецького монастиря», який налічує 32 одиниці збереження виявлено один із досліджуваних кодексів²². Загалом, фонд 303 репрезентований рукописами XVI–XVII ст., які походять із Милецького монастиря, що на Волині. Сама обитель була заснованою 1542 р. й закритою у 1947 р.²³. Ця колекція надійшла до відділу рукописів, разом із кодексом № 109 із Подільської філії ВБУ 19–26 листопада 1924 р.²⁴.

Ще один кодекс під № 424 зберігається у фонді 307 «Зібрання рукописних книг Михайлівського золотоверхого монастиря»²⁵. Ця збірка рукописів, датованих XV–XIX ст., складається із 132 об'єктів²⁶. Зацікавлений нас кодекс надійшов до відділу рукописів ВБУ у складі збірки Михайлівського Золотоверхого монастиря у січні-квітні 1934 р.²⁷.

Фондова група з № 308 «Зібрання рукописних книг Пустинно-Миколаївського монастиря» представлена *Єрусалимським Уставом* за № 550²⁸. Рукопис потрапив до ВБУ 31 березня 1930 р. у складі збірки Київського Пустинно-Миколаївського монастиря²⁹, яка налічує 11 одиниць збереження XVI–XVIII ст.³⁰.

У фонді 311 «Зібрання рукописних книг Десятинної церкви», який нараховує 30 рукописів XV–XVII ст.,

обліковується *Устав* під № 576³¹. Кодекс, разом із іншими документами, надійшов до ВБУ 1924 р.³².

Рукописна колекція із № 313 «Зібрання рукописних книг Почаївської лаври» у другій половині XIX ст. потрапила до ЦАМ КДА, а у 20-х роках наступного сторіччя поповнила фондове зібрання ВБУ³³. Серед 46 одиниць збереження цього фонду, знайдено один список *Єрусалимського Уставу* з № 26³⁴. Останній кодекс із колекції ІР міститься у фонді 30 «Колекція рукописних книг ІР НБУВ» під № 38³⁵.

У п'яти фондових групах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника (далі – ЛННБ) зосереджено двадцять рукописних *Уставів*. Вони найчисельніше згруповані у фонді 3 «Збірка рукописів Центрального василіанського архіву і бібліотеки у Львові» – дев'ять манускриптів³⁶. Кодекси походять із книгозбірні Свято-Онуфріївського монастиря у Львові, які у 1945 р. увійшли до колекції відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР (нині ЛННБ) і сформували відповідний фонд. У 1949 р. ця збірка взята на облік і нараховує 1850 одиниць збереження³⁷.

Колекція фонду 2 «Збірка кириличних рукописних книг Бібліотеки Інституту «Народний Дім» у Львові» репрезентована шістьма списками *Єрусалимського Уставу*³⁸. Ця збірка нараховує понад 200 рукописів, зібраних у 1850–1939 рр. із надходжень від жителів Західної України³⁹.

Серед рукописів фонду 77 «Колекція кириличних рукописних книг Бібліотеки Антона Степановича Петрушевича» нами виявлено чотири кодекси⁴⁰. Цей фонд сформовано із збірки історика, етнографа та філолога Антонія Петрушевича (1821–1913). Колекція репрезентована документами XVII ст.–1913 рр., які поділені на чотири описи⁴¹.

У фондовій групі за номером 76 «Збірка рукописів Бібліотеки ім. Гвальберта Павліковського», серед дев'яти кириличних манускриптів, зберігається один список *Єрусалимського Уставу*⁴². Рукописи цієї книгозбірні у 1921 р. були передані самим Г. Павліковським Національному закладу імені Оссолінських у Львові⁴³.

Досліджуючи колекції кириличних кодексів університетських бібліотек, було виявлено по одному *Уставу* у фондах відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – НБ КНУ)⁴⁴ та у зібранні відділу рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – НБ ЛНУ)⁴⁵.

П'ятнадцять кодексів *Єрусалимських Уставів* зберігається у фонді «Рукописи кириличні» відділу стародруків і рукописів Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ)⁴⁶. Саме у цій музейній інституції знаходиться найдавніший список *Уставу* XV ст.⁴⁷. Кодекси переважно надходили як дар від приватних і духовних осіб, а також у результаті закупівлі чи з експедицій. За фондово-обліковою документацією НМЛ, вдалося встановити історію надходження 13 кодексів. Списки *Єрусалимських Уставів* поповнили фондову колекцію цієї інституції у період між 1908 і 1930 рр. Два рукописи із номерами Ркк-190 і Ркк-853 закуплені 1908 р. в московських антикварів Павла Шибанова і Миколая Большакова, а кодекс Ркк-973 у священника С. Маланяка з с. Милика (Новосондецький пов., Малопольське воєв., Республіка Польща) 30 травня 1912 р. Ще шість *Уставів* надійшли як дар: Ркк-202 і Ркк-861 від священника Івана Бодревича із Порохника (Ярославський пов., Підкарпатське воєв., Республіка Польща) 10–11 березня 1909 р., Ркк-296 від доктора Пачовського 3 грудня 1909 р., який він виявив у дзвіниці храму с. Бориня біля Турки, Ркк-191 із м. Топорів (Буський р-н, Львівська обл.) від священника Нестора Долинського у 1909 р., Ркк-406 із м. Сокаля (Сокальський р-н, Львівська обл.) від священника Івана Волосянського 25 квітня 1926 р., Ркк-412 як дар Осипа Давидовича із м. Самбора (Львівська обл.) 26 листопада 1929 р. і Ркк-659 із с. Щирець (Пустомитівський р-н, Львівська обл.) від священника Теодора Града 16 червня 1930 р. Кодекс під номером Ркк-283 отримано Музеєм від Юрія Яворського у 1909 р. в обмін на два стародруки: львівське видання Йоаникія Галатовського *Небо нове* 1665 р. й унівське Кирила Транквіліона-Ставровецького *Зерцало богословії* 1618 р. Два рукописи Ркк-196 і 222 надійшли з експедицій А. Вишинського у тодішні Дрогобицький, Яворівський і Ярославський повіти 3 липня 1909 р. й А. Ковальського у с. Посада Риботицька (Перемишльський пов., Підкарпатське воєв., Республіка Польща). Про кодекс Ркк-474 відомо, що він поповнив фонди НМЛ 28 травня 1913 р. із м. Старого Самбора (Старосамбірський р-н, Львівська обл.). Походження книг Ркк-54 і Ркк-62 на сьогодні не відоме.

Серед рукописів Закарпатського обласного краєзнавчого музею (далі – ЗОКМ) є два кириличні кодекси⁴⁸. Рукопис із номером 8436 надійшов до колекції ЗОКМ із міського фінансового відділу Ужгорода (Закарпатська обл.), який був конфіскований 1983 р. у місцевого жителя Олександра Ороса⁴⁹. Відповідно до Акту № 39, кодекс було інвентаризовано та описано 3. Березою 29 червня 1983 р.⁵⁰. Інший список *Уставу* отриманий музеєм від Товариства «Просвіта» в Ужгороді у 50-х роках XX ст. Досліджуваний

рукопис було обліковано під номером 438 у Інвентарній книзі історичного відділу 6 лютого 1956 р.⁵¹.

У фондах Львівського історичного музею (далі – ЛІМ) було виявлено лише один кодекс, датований 1629 р.⁵². Рукопис походить із колекції музею Ставропігійського Інституту, сформованого Ізидором Шараневичем й Антонієм Петрушевичем у 1888–1889 рр. переважно із зібрання архіву та бібліотеки Успенського братства⁵³.

Досліджувані кодекси за часом створення охоплюють період від останньої третини XV ст. до другої третини XVII ст. Серед шістдесяти трьох рукописів, лише незначна частина списків дійшла до наших днів із прямою вказівкою на дату виготовлення. В одинадцяти манускриптах переписувачами записаний рік чи проміжок часу завершення роботи над книгою. Кодекси датувалися за чотирма варіантами: 1) від створення світу; 2) від Різдва Христового; 3) за двома системами літочислення; 4) за роками правління королів чи місцевих державців. Перша категорія представлена трьома російськими рукописами із фондів ІР НБУВ. Це книги переписані у період від 1 листопада до 12 червня 7023 р. (1515 р.)⁵⁴, 3 квітня 7098 р. (1590 р.)⁵⁵ і 7111 р. (1603 р.)⁵⁶. Другий варіант проставлення року зустрічається на п'яти кодексах XVI ст. і XVII ст. завершених 1594 р.⁵⁷, 9 березня 1619 р.⁵⁸, 18 грудня 1627 р.⁵⁹, 18 травня 1629 р.⁶⁰ і 6 жовтня 1632 р.⁶¹. Третя група представлена рукописом із написанням двох років (від часу створення світу та від Різдва Христового) зустрічається лише в одному рукописі, який переписано у проміжку від 13 лютого до 27 серпня 7121 р. і 1612 р.⁶². Четвертий варіант датування репрезентований двома рукописами із Галичини (Руського воєводства) XVI ст. У кодексі середини XVI ст. писар зазначив, що рукопис завершено при правлінні короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа (1548–1572), якого він назвав «руським» та шляхтичів Чолганських гербу Сас із Тухлі (Сколівський р-н, Львівська обл.)⁶³. Із згадуванням правління державців Івана та Миколая Лянскоронських 19 грудня завершено переписування *Єрусалимського Уставу* останньої чверті XVI ст. із колекції ЛННБ⁶⁴.

Кодекси без вказівки на час створення атрибутовано, переважно, за філігранологічним аналізом їх паперу, палеографічними особливостями та маргінальними записами. Найдавніший кириличний список *Єрусалимського Уставу*, збережений в Україні, представлений XV ст. – це манускрипт із зібрання НМЛ, який за нашими дослідженнями, створений після 1474 і до 1479 рр.⁶⁵. Рукописів XVI ст. без року виготовлення виявлено 30 одиниць. Перша третина XVI ст. репрезентована чотирма кодексами⁶⁶, друга третина одинадцятьма⁶⁷, а остання третина сторіччя – п'ятнадцятьма⁶⁸.

Книгами, датованими першою третьиною XVII ст., визначено 20 списків *Єрусалимського Уставу*⁶⁹, а початком другої третини цього ж сторіччя – один кодекс⁷⁰. Порівняним зменшенням рукописної продукції у XVII ст. пояснюється поява друкованих *Уставів*, які почали друкуватися у Москві 1610 р. та перевидувалися у 1633, 1641, 1682, 1695 рр. і більше 15-ти разів у XVIII ст. Хронологічні показники нашого датування відображені у *Додатку 1*.

Досліджуючи списки *Єрусалимських Уставів*, нам вдалося встановити регіони виготовлення, а у деяких випадках і конкретні місця переписування кодексів. Переважна більшість рукописів створена на теренах сучасної України. За нашими дослідженнями, це 51 кодекс. Ці рукописи виявлено у фондах ІР НБУВ – початку XVI ст.⁷¹, середини сторіччя⁷², третьої чверті⁷³ та кінця XVI ст.⁷⁴. Рукописи XVII ст. репрезентовані трьома українськими регіонами – Волинню⁷⁵, Київщиною⁷⁶ та Поділлям⁷⁷. Точно вдалося встановити інформацію про місце створення двох кодексів XVII ст. *Уставів* 1612 р., переписаного у Городці (Володимирецький р-н, Рівненська обл.)⁷⁸ та 1632 р. в Острополі (Старокостянтинівський р-н, Хмельницька обл.)⁷⁹.

Єрусалимські Устави із колекцій ЛННБ, ЛІМ, НМЛ і ЗОКМ переважно представлені рукописами, переписаними на Галичині (деякі території тепер належать Республіці Польща). Із записів писарів, відомо, що один рукопис скопійовано у середині XVI ст. у с. Тухлі або поблизу неї (Сколівський р-н, Львівська обл.)⁸⁰, а останньої чверті XVI ст. у м. Ягольниці (нині с. Ягільниця, Чортківський р-н, Тернопільська обл.)⁸¹ і 1594 р. у м. Куликові (Жовківський р-н, Львівська обл.)⁸². Також відомо, що рукопис 1619 р. із фондів ЛННБ переписаний у с. Ясиманичах при храмі Покрову Пресвятої Богородиці (нині с. Аксманичі Перемишльський пов., Підкарпатське воєв., Республіка Польща)⁸³, а кодекс 1629 р. у містечку Пісочна (тепер село у Миколаївському р-ні Львівської обл.)⁸⁴.

Книг, виготовлених у теперішніх кордонах Росії, нараховується одинадцять. Це список 70-х років XV ст. із колекції НМЛ⁸⁵, два рукописи тершої третини XVI ст.⁸⁶, один кодекс другої третини цього ж сторіччя⁸⁷ та п'ять останньої третини XVI ст.⁸⁸. Що стосується російських копій *Єрусалимського Уставу* XVII ст., то їх виявилось дві. Це рукопис 1603 р., переписаний у Троїце-Сергіївській лаврі, а нині зберігається в ІР НБУВ і кодекс першої третини XVII ст. із колекції НМЛ⁸⁹.

Про місце створення кодексу першої третини XVI ст. із збірки рукописних книг НБ ЛНУ⁹⁰ на сьогодні не вдалося встановити, однак визначено, що його текст відноситься до сербської редакції та є ідентичним за змістом до *Єрусалимського Уставу* другої чверті XV ст. із фондів Російської національної бібліотеки⁹¹.

Ще однією складовою у джерелознавчому вивченні рукописів *Єрусалимського Уставу* XV–XVII ст., збережених в Україні, на наш погляд, є встановлення їх переписувачів. Дослідження передбачає з'ясування їх територіального походження та соціальної приналежності. Лише у дванадцяти досліджуваних рукописах, що становить 20% від усіх виявлених списків, збережена інформація про їх творців, які були представниками чоловічої статі. Із цього числа сім переписувачів належали до духовенства та були священниками (3), дияконами (1), ченцями (1) чи дяками (2). Переписувачем кодексу 1515 р. був Василій – підключник тверського князя Івана Шелони⁹², рукопису другої третини XVI ст. многогрішний раб Божий Василій⁹³. Список *Уставу* середини XVI ст. скопіював дяк Олексій, який завершив рукопис при державцях панах Чолганських із с. Тухлі⁹⁴, а останньої чверті XVI ст. ієрей Петро храму Успіння Богородиці із м. Ягольниці⁹⁵. *Єрусалимський Устав* 1590 р. переписав Іван Шапкін, син Ананія, який продав його до церкви Георгія та Параскеви П'ятниці м. Вологди (Вологодська обл., Російська Федерація)⁹⁶, а 1594 р. диякон Лука у м. Куликові⁹⁷.

Переписувачі кодексів XVII ст. також лишили про себе відомості. Рукопис 1603 р. писав чернець Троїце-Сергієвої лаврі Данило Гаврилов⁹⁸, сином священника Єпіфанія – Матфія Смідинського створено книгу 1612 р. у Городці⁹⁹. Представником духовенства був і дяк Лонгин із м. Чорногородки Макарівського р-ну Київської обл., який переписав рукопис першої чверті XVII ст.¹⁰⁰ та пресвітер Йоаким – створювач кодексу 1627 р.¹⁰¹. Настоятелем храму Успіння Богородиці містечка Пісочна, священником Лаврентієм, було переписано *Устав* 18 травня 1629 р.¹⁰², окрім того він також виконав ще шість рукописів. Це три списки *Євангелія Учительного* завершених 8 травня 1634 р.¹⁰³, 11 березня 1641 р.¹⁰⁴ і другої чверті XVII ст.¹⁰⁵, а також *Тріодь пісню* 29 червня 1640 р.¹⁰⁶ У колекції І фонду ІР НБУВ ми віднайшли ще два рукописи цього переписувача: *Мінею служебну* на травень-червень¹⁰⁷ і липень-серпень, дописаної 22 грудня 1640 р.¹⁰⁸ Важливо, що саме в останньому кодексі, на арк. 359 зв. писар вказав окрім свого імені, ще й прізвище – Гучкович¹⁰⁹. Інший переписувач *Єрусалимського Уставу* 1632 р. Яків Данилович із Солонного Городка (нині м. Городок, Львівська обл.) про свою професійну чи соціальну приналежність не вказав, про те відомо, що він переписав у 1636 р. великоформатне *Євангеліє*¹¹⁰.

Таким чином, під час дослідження було виявлено в українських бібліотеках і музеях 63 списки *Єрусалимських Уставів*. Найбільше рукописів (23 одиниці) зберігаються в ІР НБУВ, а решта ще у шести наукових інституціях. Вони згруповані у різних фондових групах збереження: в ІР НБУВ це одинадцять колекцій, ЛННБ – чотири, ЗОКМ – дві, у НМЛ і ЛІМ – по одній. У ході дослідження з'ясовано історію надходження кодексів до відповідних фондосховищ, що передбачало визначення року отримання, імен дарувальників і обставин передачі. Рукописи за часом свого створення відносяться до періоду від 70-х років XV ст. і до 30-х років XVII ст., лише дев'ять пам'яток дійшли із безпосередньою вказівкою на рік створення (рукописи 1515, 1590, 1594, 1603, 1612, 1619, 1627, 1629 і 1632). Встановлено, що 51 рукопис виготовлено на етнічних і сучасних територіях України, які переважно репрезентовані Волиню, Галичиною, Київщиною та Поділлям. З'ясовано дванадцять імен переписувачів *Єрусалимських Уставів*, які були виключно представниками чоловічої статі та переважно представниками духовенства або наближеними до церковного середовища особами (священники, диякони, дяки, ченці).

Проведене дослідження відкриває обриси подальших перспектив для досліджень *Єрусалимських Уставів*. Це історико-кодикологічні студії, палеографічні, філігранологічні та папєрознавчі, філологічні, текстологічні, історико-антропологічні, бібліопегістичні, літургійні, літературознавчі та мистецтвознавчі напрямки. Першочергові завдання полягають у визначенні редакцій наявних списків, їх типологічних груп за особливостями змісту, встановленні джерел походження окремих рубрик і глав. Дослідженні календарної частини (Місяцеслов), яке дозволить більш точно їх датувати і визначати місце створення, а також слугуватиме унікальним джерелом у вивченні релігійної культури та т.з. «народної побожності», яка виявлялася у почитанні (шануванні) локальних святих. Простеженні історії побутування від часу створення до моменту потрапляння у бібліотеку / музей і наукового опрацювання. Дослідженні книжкової спадщини переписувачів, вивченні траєкторії їх життєвого шляху. Вартими уваги мають бути студії маргінальних записів як колосального джерельного матеріалу до історії побутування та міграції манускриптів, гендерних студій, а також культурної антропології.

Хронологічна таблиця
кириличних списків Єрусалимського Уставу,
збережених в українських наукових бібліотеках і музеях

№ з/п	Місце збереження кодексів	XV ст.	XVI ст.				XVII ст.		Разом
		остання третина	перша третина	друга третина	остання третина	перша третина	друга третина		
1.	Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького		1				1		2
2.	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського		3	3	5		12		23
3.	Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника			3	9		7	1	20
4.	Львівський історичний музей						1		1
5.	Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка		1						1
6.	Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка				1				1
7.	Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького	1		6	3		5		15
Разом		1	5	12	18		26	1	63

- ¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Од. зб. 1759, 3943, 3945, 4054, 5359, 7503.
- ² Там само. – Інвентарний опис фонду І. – Кн. 3. – Арк. 83в.
- ³ Там само. – Арк. 129.
- ⁴ Там само. – Арк. 138; Волощенко С. А. Устав церковної служби: Білостоцький Устав // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2017. – Вип. 21. – С. 202–212.
- ⁵ ІР НБУВ. – Інвентарний опис фонду 1. – Кн. 3. – Арк. 123в.
- ⁶ Там само. – Арк. 126зв.
- ⁷ Там само. – Ф. 301. – Од. зб. 74л, 193л, 194л, 195л.
- ⁸ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник / Ред. кол. Л. А. Дубровіна (голова), Г. В. Боряк, Н. М. Зубкова [та ін.]; автори-уклад.: О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова [та ін.]. – К., 2015. – С. 163.
- ⁹ Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. – Саратов, 1916. – Т. І. – С. 75; Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом. – К., 2010. – С. 403–405.
- ¹⁰ Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея... – С. 32; Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 428–429.
- ¹¹ Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея... – С. 76; Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 418–419.
- ¹² Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея... – С. 76–77.
- ¹³ ІР НБУВ. – Ф. 302. – Од. зб. 17, 18, 19; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ І. Собраніе рукописей Московскаго митрополита Макарія (Булгакова), Мѣлецкаго монастыря на Волини, Киево-Братскаго монастыря и Киевской духовной Семинаріи. Сост. Н. И. Петровъ. – М., 1891. – С. 27–29.
- ¹⁴ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 219.
- ¹⁵ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 412–417.
- ¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 306. – Од. зб. 19, 20.
- ¹⁷ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 121–122.
- ¹⁸ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 407–409; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ ІІ. Собранія рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевскихъ монастырей Златоверхо-Михайловскаго, Пустынно-Никольскаго, Выдубицкаго и женскаго Флоровскаго, и Десятинной церкви. Сост. Н. И. Петровъ. – М., 1896. – С. 12–13.
- ¹⁹ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. ... – С. 419–421; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ ІІ... – С. 12.
- ²⁰ ІР НБУВ. – Ф. 312. – Од. зб. 94, 95; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ ІІІ. Библиотека Киево-Софійскаго собора. Сост. Н. И. Петровъ. – М., 1904. – С. 24.
- ²¹ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 133.
- ²² ІР НБУВ. – Ф. 303. – Од. зб. 109; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ І... – С. 177.
- ²³ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 144.
- ²⁴ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 411–412.
- ²⁵ ІР НБУВ. – Ф. 307. – Од. зб. 424; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ ІІ... – С. 136.
- ²⁶ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 129.
- ²⁷ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 409–411.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 308. – Од. зб. 550; Описаніе рукописныхъ собраній, находящихса въ городѣ Киевѣ. Выпускъ ІІ... – С. 252.
- ²⁹ Иванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст... – С. 400–402.

- ³⁰ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 130.
- ³¹ ІР НБУВ. – Ф. 311. – Од. зб. 576; Описание рукописных собраний, находящихся въ городѣ Кіевѣ. Выпускъ II... – С. 254.
- ³² Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ... – С. 143.
- ³³ Там само. – С. 125.
- ³⁴ ІР НБУВ. – Ф. 313. – од. зб. 26; Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся въ библиотекѣ музея при Кіевской духовной академіи. Сост. В. Березинъ. – К., 1881. – С. 46–47.
- ³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 30. – Од. зб. 38.
- ³⁶ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, відділ рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 3. – Од. зб. 33, 78, 80, 274, 304, 438, 689, 1258, 1281; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / Уклад.: М. М. Кольбук (голов. ред.), Т. М. Гуцаленко, О. О. Дзьобан, І. Я. Патер, І. Р. Сус, Г. В. Чуба; Передм. М. М. Кольбук; Уклад. наук.-довідк. апарату: М. М. Кольбук, Я. П. Сеник; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – С. 422–423, 426–430, 437–438; Волощенко С. А. Крехівський устав XVII ст.: Кодикологічний опис пам'ятки // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2016. – Вип. 20. – С. 222–231.
- ³⁷ Гуцаленко Т. Бібліотека та центральний василіанський архів у Львові // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 130.
- ³⁸ ЛННБ. – Ф. 2. – Од. зб. 5, 12, 25, 26, 132, 364; Свѣнцицкій И. С. Церковно- и русско-славянскія рукописи Публичной Библиотеки Народнаго Дома во Львовѣ. – СПб., 1904. – С. 41–42, 47–48, 55–56; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1... – С. 423–425, 436–439.
- ³⁹ Там само. – С. III.
- ⁴⁰ ЛННБ. – Ф. 77. – Од. зб. 48, 80, 83, 100; Dudik B. Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien. Im Auftrage des hohen Staatsministeriums beschrieben und durchforscht / Archiv für österreichische Geschichte. Herausgegeben von der zur Pflege vaterländischer Geschichte aufgestellten Commission der kaiserliche Akademie der Wissenschaften. – В. 39. – Н. 1. – Wien, 1868. – S. 167; Свенціцкій І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. – Львів, 1911. – Ч. 3. – С. 162–165; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1... – С. 425–426, 432–436.
- ⁴¹ Особисті архівні фонди відділу рукописів. Укл.: Є. М. Гуменюк, П. Г. Баб'як, О. О. Дзьобан. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР, 1977. – С. 159–161.
- ⁴² ЛННБ. – Ф. 76. – Од. зб. 183; Gębarowicz M. Katalog rękopisów biblioteki im. Gwalberta Pawlikowskiego. – Lwów, 1938. – S. 78; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1... – С. 430–432.
- ⁴³ Там само. – С. V.
- ⁴⁴ Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділ рідкісних книг та рукописів (далі – НБ КНУ). – Од. зб. С-168478.
- ⁴⁵ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка (далі – НБ ЛНУ). – Од. зб. 211 III.
- ⁴⁶ Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, відділ стародруків і рукописів (далі – НМЛ). – Фонд рукописи кириличні. – Од. зб. Ркк-54, 62, 190, 191, 202, 222, 283, 296, 406, 412, 474, 659, 853, 861, 973.
- ⁴⁷ НМЛ. – Ркк-853.
- ⁴⁸ Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького (далі – ЗОКМ). – Фонд архів. – Од. зб. Арх-8436; фонд історія. – Од. зб. І-438.
- ⁴⁹ Шевніна Т. Покрайні написи в рукописних книгах і стародруках XV–XIX ст. в колекції фондів Закарпатського краєзнавчого музею // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 2004. – Вип. VI. – С. 70.
- ⁵⁰ ЗОКМ. – Інвентарний опис фонду архів. – Кн. 12. – Арк. 98зв.–93.
- ⁵¹ Там само. – Інвентарний опис фонду історія. – Кн. 1. – Арк. 65.
- ⁵² Львівський історичний музей (далі – ЛІМ), фонд рукописи. – Од. зб. Рук-111; Свѣнцицкій И. С. Опись Музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ. – Львовъ, 1908. – С. 33–34.

- ⁵³ Там само. – С. III.
- ⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф. 301. – Од. зб. 193л.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 302. – Од. зб. 18.
- ⁵⁶ Там само. – Ф. 312. – Од. зб. 95.
- ⁵⁷ ЛННБ. – Ф. 77. – Од. зб. 48.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 3. – Од. зб. 438.
- ⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф. 313. – Од. зб. 26.
- ⁶⁰ ЛІМ. – Рук-111.
- ⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 1759.
- ⁶² Там само. – Ф. 311. – Од. зб. 576.
- ⁶³ ЛННБ. – Ф. 2. – Од. зб. 132.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 3. – Од. зб. 304.
- ⁶⁵ НМЛ. – Ркк-853.
- ⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф. 308 – Од. зб. 550, Ф. 302. – Од. зб. 17; НБ ЛНУ. – Од. зб. 211 III; ЗОКМ, Арх-8436.
- ⁶⁷ ІР НБУВ, Ф. 301. – Од. зб. 74л, Ф. 303. – Од. зб. 109, Ф. 307. – Од. зб. 424; ЛННБ, Ф. 3. – Од. зб. 33, Ф. 77. – Од. зб. 83; НМЛ. – Ркк-190, 191, 222, 659, 861, 973.
- ⁶⁸ ІР НБУВ, Ф. 301. – Од. зб. 194л, Ф. 302. – Од. зб. 19, Ф. 306. – Од. зб. 19, 20; ЛННБ, Ф. 2. – Од. зб. 5, 12, 25, Ф. 3. – Од. зб. 274, 689, Ф. 76. – Од. зб. 183, Ф. 77. – Од. зб. 100; НМЛ, Ркк-202, 406, 474; НБ КНУ. – Од. зб. С-168478.
- ⁶⁹ ІР НБУВ, Ф. I. – Од. зб. 3943, 3945, 4054, 5359, 7503, Ф. 30. – Од. зб. 38, Ф. 301. – Од. зб. 195л, Ф. 312. – Од. зб. 94; ЛННБ, Ф. 2. – Од. зб. 26, 364, Ф. 3. – Од. зб. 80, 1258, 1281, Ф. 77. – Од. зб. 80; НМЛ, Ркк-54, 62, 283, 296, 412; ЗОКМ, I-438.
- ⁷⁰ ЛННБ. – Ф. 3. – Од. зб. 78.
- ⁷¹ ІР НБУВ. – Ф. 308. – Од. зб. 550.
- ⁷² Там само. – Ф. 301. – Од. зб. 74л, Ф. 307. – Од. зб. 424.
- ⁷³ Там само. – Ф. 303. – Од. зб. 109.
- ⁷⁴ Там само. – Ф. 306. – Од. зб. 19.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. I. – Од. зб. 1759, 3943, 3945, 4054, 5359, Ф. 311. – Од. зб. 576, Ф. 313. – Од. зб. 26.
- ⁷⁶ Там само. – Ф. I. – Од. зб. 7503, Ф. 301. – Од. зб. 195л, Ф. 312. – Од. зб. 94.
- ⁷⁷ Там само. – Ф. 30. – Од. зб. 38.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 311. – Од. зб. 576.
- ⁷⁹ Там само. – Ф. I. – Од. зб. 1759.
- ⁸⁰ ЛННБ, Ф. 2. – Од. зб. 132.
- ⁸¹ Там само. – Ф. 3. – Од. зб. 304.
- ⁸² Там само. – Ф. 77. – Од. зб. 48.
- ⁸³ Там само. – Ф. 3. – Од. зб. 438.
- ⁸⁴ ЛІМ. – Рук-111.
- ⁸⁵ НМЛ. – Ркк-853.
- ⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф. 301. – Од. зб. 193л, Ф. 302. – Од. зб. 17.
- ⁸⁷ НМЛ. – Ркк-190.
- ⁸⁸ ІР НБУВ. – Ф. 301. – Од. зб. 194л, Ф. 302. – Од. зб. 18, 19, с. 306. – Од. зб. 20; НБ КНУ. – Од. зб. С-168478.
- ⁸⁹ ІР НБУВ. – Ф. 312. – Од. зб. 95; НМЛ. – Ркк-62.
- ⁹⁰ НБ ЛНУ. – Од. зб. 211 III.
- ⁹¹ Российская национальная библиотека, отдел рукописей. – Ф. 777. – Оп. 3. – Ед. хр. 476. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#28?ab=55DF6435-218B-46B0-B9F4-B34442E4808C>.
- ⁹² ІР НБУВ. – Ф. 301. – Од. зб. 193л.
- ⁹³ НМЛ. – Ркк-861.

- ⁹⁴ ЛННБ. – Ф. 2. – Од. зб. 132.
⁹⁵ Там само. – Ф. 3. – Од. зб. 304.
⁹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 302. – Од. зб. 18.
⁹⁷ ЛННБ. – Ф. 77. – Од. зб. 48.
⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 312. – Од. зб. 95.
⁹⁹ Там само. – Ф. 311. – Од. зб. 576.
¹⁰⁰ Там само. – Ф. 312. – Од. зб. 94.
¹⁰¹ Там само. – Ф. 313. – Од. зб. 26.
¹⁰² ЛІМ. – Рук-111; Свѣнцикій И. С. Опись Музея Ставропигійскаго Института... – С. 33–34.
¹⁰³ ЛННБ. – Ф. 77. – Од. зб. 23; Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: Каталог. Т. 1... – С. 126–128; Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. – Київ–Львів, 2011. – С. 91–93.
¹⁰⁴ ЛННБ. – Ф. 77. – Од. зб. 32.
¹⁰⁵ НМЛ. – Ркк-105; Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія... – С. 153–155.
¹⁰⁶ ЛННБ. – Ф. 2. – Од. зб. 78.
¹⁰⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – Од. зб. 7493.
¹⁰⁸ Там само. – Од. зб. 7499.
¹⁰⁹ Там само. – Од. зб. 7499.
¹¹⁰ Там само. – Ф. 312. – Од. зб. 94; Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 92.

Определен комплекс источниковедческого материала, сохраненного в научных библиотеках и музейных учреждениях Украины. Установлено шестьдесят три кириллических списка Устава церковного Иерусалимского, переписанных в последней трети XV – второй трети XVII вв. Кодексы представлены основными украинскими регионами создания рукописных книг – Волынь, Галицией, Киевщиной, Подольем, а также и российскими. Охарактеризована история поступления кодексов в библиотеки и музеи, которая преимущественно определялась по особенностям географии их изначального бытования и дальнейшей миграции. Определены время и место создания кодексов, а также установлены имена их писцов. Разноплановость памятников даёт информацию о пользователях этих кодексов, уровня их религиозного сознания, повседневности, культуре переписывания книг и их чтении.

Ключевые слова: Устав церковный Иерусалимский, XV–XVII вв., источниковедение, кодекс, библиотека, музей.

The paper describes the corpus of the sources belonging to the scientific libraries and museums in Ukraine. The research finds out sixty-three Cyrillic copies of Jerusalem Typikon from the last third of the 15th – first third of the 17th centuries. The copies of the Jerusalem Typikon represent main Ukrainian regions of developing manuscript codices – Halychyna, Volyn, Kyiv, Podillia, and Russian. The paper characterizes the history of receiving of the manuscripts by libraries and museums, which was connected with the geographies of primary existence and further migrations of the codices. The diversity of the codices informs us of payer's specialties, their practice and history of the liturgical life of Orthodox Church with regional features, and about book users, their level of religious consciousness, daily-life, a culture of manuscript writing, reading and using.

Keywords: Jerusalem Typikon, 15th–17th centuries, source studies, codex, library, museum.

ІМІТАЦІЯ КОРОННИХ ШОСТАКІВ ЯНА II КАЗИМИРА З ДАТОЮ «1660»

В статті подано опис імітації польсько-литовської монети номіналом в шість грошів, яку розглянуто в фокусі проблеми карбування власної монети українськими гетьманами в другій половині XVII століття. Проаналізовано можливість використання цієї монети в якості прототипу для власного монетного карбування на Запоріжжі, що вже більше століття є актуальним напрямком досліджень в українській нумізматиці.

Ключові слова: шостак, імітація, грошовий обіг, монети українських гетьманів, технології карбування

В статті розглядаються імітації коронних шостаків Яна II Казимира (1648–1668 рр.) з датою «1660». Територіально дослідження обмежено землями історичного Поділля, де польсько-литовські шостакі відігравали значущу роль в товарно-грошовому обігу.

Тема фальшивих монет доби Феодалізму є надзвичайно актуальною на сучасному етапі розвитку нумізматичної думки в Україні. Дана тема відповідає основному напрямку нумізматичних пошуків сучасних вчених та дослідників, що виражається у пошуку центрів карбування монет на історичних українських землях. До цього відноситься питання карбування власної монети Богданом Хмельницьким (1648–1657), а також випуск імітацій монет Речі Посполитої наступними гетьманами, Іваном Виговським (1657–1659) та Петром Дорошенком (1665–1676).

В українській нумізматиці окремі питання щодо фальшивих монет досліджувались у статтях М. Ф. Котляра¹, Р. М. Якушевої-Омелянчик², В. Шлапінського та Р. М. Шуста³, А. С. Бойко-Гагаріна⁴, В. М. Орлика⁵, В. М. Шалобудова⁶, С. І. Климовського⁷, З. О. Зразюк⁸, Г. А. Козубовського⁹ та іншими. Перша спроба каталогізації фальшивих монет також була здійснена в каталозі В. Нечитайла¹⁰.

Метою статті є спроба визначити та встановити більш конкретно прототип монет, які були використані для виготовлення козацькими гетьманами власної монети. В статті наводиться припущення щодо конкретного типу монет Речі Посполитої, що були найбільш імовірно задіяні для власної монетної емісії.

У грошовому обігу другої половини XVII ст., на території Центральної та Східної Європи переважали монети Речі Посполитої, Бранденбургу-Пруссії, Швеції, Священної Римської Імперії, Угорщини, Московського царства та інших країн¹¹. В даному регіоні шостакі відігравали роль основної грошової одиниці в середніх та дрібних товарно-грошових розрахунках, наряду із трояками, півтораками (чехами), грошами та солідами. У великих грошових розрахунках переважають орти (¼ фракція талера), європейські пів-талери і талери, а також дукати.

Висока популярність шостаків на грошовому ринку призвела до появи їх фальсифікатів. Відомі як кустарні підробки (здебільшого тільки покриті сріблом мідне ядро), так і імітації високого рівня з заниженою пробою срібла.

Ми вважаємо, що описувана в роботі монета є імітацією шостака Речі Посполитої, виконана імовірно, представниками магнатської шляхти. Дана імітація відноситься до підпільних, на відміну від державних імітацій, що вводили до локального грошового обігу монету номіналом шість грошів у Бранденбурзі-Пруссії¹² та Курляндії¹³. Різниця між приватними та державними імітаціями є в наявності права монетної регалії емітента. В емітента даного шостака права монетної регалії імовірноше за все, не було.

Отже, проведемо візуальний аналіз даного шостака, датованого 1660 роком, зображений на рис. 1.

На аверсі імітації зображений портрет короля в короні та легенда по колу з гербом підскарбія Яна Красинського – «Сліповорон». На реверсі по колу легенда та зображені герби: «Орел» (Королівства польського), вершник «Погоня» (Великого князівства Литовського), а також шведської та польської королівської династії Ваза – «Сніп». Над гербами зазначений номінал монети – римським «VI», вище зображена корона. Герб «Сніп династії Вазів» розділяють ініціали орендатора краківського монетного двору – «TLB», Тіта Лівія Боратіні.

Av.: IOAN·CASIM·DG·REX·POL·&·SVE

Rv.: GROS·ARGE·SEX·REG·POL·1660

що в перекладі означає:

Av.: **Ян Казимир Божою милістю король польський та шведський**

Rv.: **Гріш срібний шестерний королівства Польського**

Відмінностями від оригіналу є простіше стилістичне виконання гербів і портрету, літер монетної легенди. Особливою відміною є виконання гербового щиту із зображенням всередині «Погоні» із більш загостреним низом, ніж щит гербу королівства Польського. Важливим моментом, що свідчить про високу якість підробки та досвідченість її виконавця є відсутність помилок в легенді.

Цікавою особливістю даної імітації шостака є виготовлення його із дотриманням технології карбування, що використовувалась у Речі Посполитій в XVII столітті, а саме: вирубування металевого кружка із листу металу, карбування монети парюю штемпелів, виконаних за допомогою пунсонів.

Вага розглядуваного екземпляру складає 2,94 грами. Вага оригіналу приблизно 3,4–3,5 грамів. Проведення аналізу проби та складу сплаву металу на даному етапі дослідження немає можливості зробити. Але виходячи із метричних характеристик ми вже можемо зафіксувати заниження ваги приблизно на 0,5 грам.

Карбування фальсифікату високої якості та рівня художнього виконання зумовлена різницею між номінальною та фактичною вартістю металу в монеті. Слід зазначити, що даний екземпляр навіть при повній відповідності монетній стопі, тобто пробі металу та вазі монети, все рівно був би незаконним по причині відсутності права монетної регалії її виробника. Однак, навіть за таких умов був би вигідним емітенту, адже переведення металу форму монети при карбуванні несе вигоду ~ 15%. При детальному дослідженні були виявлені ще 2 підробки, абсолютно аналогічних описаній вище.

На рис. 2 зображений шостак, що був проданий на 39-му аукціоні WCN¹⁴ (Польща), що відбувся 29.11.2008 року, а на рис. 3 – шостак, проданий 25.04.13 року на аукціоні Allegro¹⁵ (Польща). Порівнюючи усі три екземпляри, можна казати, що вони виконані одним й тим самим штемпелем та належать до продукції однієї монетарні.

Одним з головних питань щодо розглядуваного фальсифікату, особливо враховуючи ще два абсолютно ідентичних екземпляри, є визначення приналежності даних монет до території їх карбування та власника даної монетарні.

Розглядуваний в статті екземпляр (рис. 1) був знайдений в районі с. Громи, Уманського району, Черкаської області. Слід зазначити, що шостаки Яна Казимира були досить широко відомі на Черкащині, про що свідчать знайдені в регіоні монетні скарби¹⁶. Місце знахідки двох інших екземплярів (рис. 2–3) ідентифікувати не вдалось.

В сучасній нумізматичній бібліографії існує припущення, що у містечку Лисянка, Черкаської області під керівництвом гетьмана Петра Дорошенка могло бути організоване карбування підробок монет Яна Казимира. Весною 1674 року московські стрільці та козаки І. Самойловича вилучили в Лисянці штемпелі для виготовлення солідів, півтораків та шостаків. Янко Грановський, що за припущенням був монетарем у Лисянці на допиті зізнався, що «... *наперед де сего чехи он дельвал на польського короля Яна во Львові, а после того делал на Дорошенка в Лысянке а печать была на тех чехах на имя бывшего Яна ж короля и заводы у него и всякие снасти были в Лысенке...*»¹⁷. Також він заявив, що сам штемпелі робити не вмів, тому вважається, що він їх викрав на одній з монетарень, де працював, можливо на краківській.

Цікаво, що сучасне с. Громи знаходиться на відстані 109 км від міста Лисянка Черкаської області, що дає змогу висунути припущення, що даний тип імітації шостака є якраз роботою Лисянської монетарні, організатором якої був Петро Дорошенко. Щодо продажу двох інших екземплярів у Польщі. Не виключено, що вони також були знайдені на Україні і продані в подальшому зарубіжним аукціонерам. Проте, якщо вони і знайдені поза межами Поділля, це можна пояснити легкістю товарного обміну імітації за рахунок високої якості виконання. Виконання монети в сріблі ускладнювало виявлення монети із заниженою якістю, що розширювало ареал обігу імітації шостака до всієї Центральної та Східної Європи.

Отже, даний тип імітації Яна II Казимира із датою 1660 року краківського монетного двору цікавий у фокусі питання карбування монет українськими гетьманами. Але для уточнення висунутого припущення треба розширювати базу даних топографії знахідок подібних імітацій, проводити пошук більшої кількості нових одноштемпельних зразків імітації. Справдження теорії про карбування українськими гетьманами імітації польсько-литовських монет можливе за рахунок глибокого аналізу локальних імітацій, знайдених на українських землях. Якщо справді

відбувалось карбування імітативної монети на таємних гетьманських монетарнях, це за нашим переконанням, мало мати наступні риси:

- наближена до коронних монет якість продукції
- високий художній рівень виконання, точне копіювання оригінального зразка
- масовість емісії
- розповсюдженість монети в першу чергу на Поділлі
- виявлення групи імітацій в тезавраціях і одиничних знахідках¹⁸.

В складних політичних та економічних умовах, в яких опинились українські землі в другій половині XVII століття, карбування власної монети було неможливим. Необхідність подолання нестачі грошової маси була досить гострою, що могло бути частково вирішено за рахунок карбування монет, та але якщо впровадження власної монети не було досягнуто, імовірність карбування імітації найбільш розповсюджених на українських землях є досить високою. Нумізматична думка сучасників здебільшого спрямована на пошук «гетьманських» монет серед приватних кустарних фальсифікатів, що на нашу думку є досить хибним. Аналіз знахідок кустарних підробок не дає на даний час можливості виокремити максимально схожі локальні групи для впевненого віднесення їх до приналежності гетьманам. За нашим переконанням, монети, карбовані українськими гетьманами у XVII столітті слід шукати серед високоякісних імітацій польсько-литовських монет, подібних до описаного вище шостака із датою 1660.

Рисунок 1. Імітація шостака 1660 року із зібрання автора.

Рисунок 2. Імітація шостака 1660 року, продана на аукціоні WCN.

Рисунок 3. Імітація шостака 1660 року, продана на аукціоні Allegro.pl.

- ¹ Котляр М.Ф. Гісцова Л. З. Фальшивомонетники в Полтавському полку на початку XVIII століття // Український історичний журнал. – № 6. – К., 1970. – С. 105–109.
- ² Яушева-Омельянчик Р. М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) // Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. – Грудень 1994. – К., 1996. – С. 12–15.
- ³ Шуст Р., Шапінський В. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV–XVII ст. // Вісник Львівського університету. – Середньовічна історія. – Вип. 37/1. – Львів, 2002.
- ⁴ Бойко-Гагарин А. С. Фальшивые монеты в денежном обращении южных земель ВКЛ во время правления князя Витовта Кейстутовича и технологии их производства // Тезисы докладов Междунар. конф. Нумизматические коллекции: наследие исторической Литвы и связанных с ней стран – открытия и просвещения науки. – Вильнюс, 2012. – 223 с.
- ⁵ Orlyk V. M. False coins of the Teutonic Order state in Prussia in the currency of South-Rus lands of the Lithuanian grand duchy // Studia i materialy konferencji Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. – Augustow-Warszawa, 2012. – S. 112–115
- ⁶ Шалобудов В. М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Сокилка на Полтавщині // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 1 (25). – 2009.
- ⁷ Климовский С. И. Лужение копеек в Киеве XVII в. // Монета. – Вып. 7. – К 80-летию Василия Васильевича Узденикова. – Вологда, 2000. – С. 33–42.
- ⁸ Зразюк З. А. Монеты-подделки из клада, найденного в 2000 году в с. Лелюховка Новосанжарского района Полтавской области // Тезисы докладов и сообщений XIV Всероссийская нумизматическая конференция. – СПб., 2007. – С. 124–125.
- ⁹ Козубовський Г. А. Про наслідування золотоординським монетам на Україні // XII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2008.
- ¹⁰ Нечитайло В. В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. – К., 2011. – 60 с.
- ¹¹ Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., – 1981. – 340 с.
- ¹² Krause L. Standard catalog of world coins 1601–1700 / L. Krause. – 2nd ed. – P. 308.
- ¹³ Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniedzy polskich i z Polska zwiazanych. – Warszawa, 1995. – № 4071–4073.
- ¹⁴ Аукціон антикваріату «Варшавський центр нумізматичний». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wcn.pl>
- ¹⁵ Інтернет-аукціон антикваріату «Аллегро». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.allegro.pl>
- ¹⁶ Шостопал А. В. Скарби Черкащини. – Черкаси, 2007. – 118 с.
- ¹⁷ Деммени М. Г. К вопросу о чеканке севских чехов // Записки нумизматического отделения Императорского русского археологического общества. – СПб., 1909. – Т. 1. – Вып. II–III. – С. 97–147.
- ¹⁸ Бойко-Гагарин А. С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. – К., – 2017. 560 с.

В статье подано описание имитации польско-литовской монеты номиналом в шесть грошей, которая рассмотрена в фокусе проблемы чеканки собственной монеты украинскими гетманами во второй половине XVII века. Проанализирована возможность использования этой монеты в качестве прототипа для собственной монетной чеканки в Запорожье, что уже более века является актуальным направлением исследования в украинской нумизматике.

Ключевые слова: шестак, имитация, денежное обращение, монеты украинских гетманов, технологии производства.

In this article is given a description of the imitation of the Polish-Lithuanian six-groat in the focus of the problem of the Ukrainian Hetman's own coin minting in the 2nd half of the XVII century. Also we have analyzed the possibility of the use of this coin as the prototype of the coin mint in Zaporizhzhia that is actual in the Ukrainian numismatics almost more than a century.

Keywords: six-groat, imitation, money circulation, Ukrainian Hetman's coins, mint technologies.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ БЕЛОРУССКОГО ЭТНОСА И МЕСТЕЧКОВЫЙ БЕЛОРУССКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ В XVII–XVIII ВЕКАХ

В статті розглянуто процеси формування білоруського етносу в XVII–XVIII ст. На противагу польській експансії на білоруські землі, в різних містах Великого князівства Литовського у XVIII ст. виникає містечковий білоруський націоналізм і вперше згадуються білоруси як назва людської спільноти. XVIII століття стало часом завершального етапу формування білоруського етносу, на основі якого у XIX ст. формується білоруська нація.

Ключові слова: етнос, нація, націоналізм, білоруська держава, білоруси, християнство, православ'я.

В истории культуры Беларуси период XVII–XVIII веков принято считать периодом упадка – в противовес Золотому XVI веку. Причину этого находят прежде всего в изменении политического статуса белорусского государства, носившего в предыдущий период – XIII–XVI веков – название Великое княжество Литовское. После Люблинской политической унии 1569 года и церковной унии 1596 года вся территория теперешней Беларуси оказалась в новом государстве – Речи Посполитой.

Изменение политического положения повлекло за собой и естественные изменения во всех сферах жизни белорусской составляющей ВКЛ. В чем существенное отличие статуса белорусов в ВКЛ и в Речи Посполитой?

1. Великое княжество Литовское: белорусский язык – государственный. В культуре, литературе, просвещении и других областях общественной жизни доминирует белорусский фактор. Православие имеет высокий статус, оно распространено в среде высших государственных лиц, в том числе и великих князей.

2. Речь Посполитая: польский язык – государственный. Белорусский язык вытесняется из употребления и в 1696 году как язык деловых отношений был официально запрещен. В делопроизводстве, в литературе и в образовании начинает преобладать польский язык и польская культура. Белорусская элита начинает стремительно ополячиваться. Контрреформация породила новый виток усиления католической экспансии, а расширение иезуитских организаций принесло с собой ополяченную культуру, ополяченное просвещение и образование. Православие является не только запущенным, за его исповедание в Речи Посполитой можно было даже попасть в тюрьму, о чем, например, свидетельствует жизнь Афанасия Филипповича.

Таким образом, этот краткий перечень свидетельствует об изменениях, которым подвергся белорусский этнос, обретения им поликонфессиональных черт, что даст к началу XIX века все основания на приобретение надлежащего потенциала для процесса формирования нации, к которому с конца XVIII века приступила Европа.

Еще один негативный момент новой политической ситуации отмечает Янка Запрудник: *«На протяжении веков и правительство, и население Великого княжества Литовского были чрезвычайно толерантны к другим регионам, но когда массы белорусов и украинцев не пошли за своими иерархами в унию с Римом, королевские власти вместе с католическими и униатскими деятелями совершили многочисленные акты насилия над православными»*¹. О насилии над иноверцами мы знаем достаточно много фактов, а убийство в 1623 году православными Витебска униатского епископа Иосафата Кунцевича вошло в историю как пример наивысшей религиозной нетерпимости. Для православных убитый епископ остался в памяти как «душехват», а для униатов стал святым, канонизированным Римом. И это все – в среде одного и того же самого народа! О каком национальном единстве, породнении, ощущении «своего плеча» здесь можно говорить! Значит, единого народа не было, а те остатки этнического сознания не шли в зачет перед сильной религиозной фактурой.

Бурное наступление Реформации привело к тому, что множество протестантских групп, прежде всего кальвинисты, обратились снова в католицизм, еще более усилив и без того бурный рост католической церкви в Беларуси. Деятельность православных братств, главных защитников веры в XVI в. и в первых десятилетиях XVII в., на середину XVI в. века затухает.

Еще один процесс тех времен нельзя оставить без внимания. Это массовый побег в Украину белорусов, прежде всего крестьян, которые не хотели принудительного перехода в униатство. Беглые предки современных белорусов присоединялись к казацким отрядам и из этих казаков постепенно образовалась знаменитая Запорожская Сечь.

Ситуация, которая складывалась в начале XVII в., с одной стороны, отрицательно сказывалась на укреплении белорусского этноса – общности людей с определенными религиозными приоритетами, языком и территорией и грядущим процессом формирования белорусской нации. При разговоре о жителях Речи Посполитой все больше использовался политический термин «польский», а католицизм постепенно приобретал статус «польской веры» – названия, которое ширилось среди простого люда. В среде же православных деятелей устойчиво сохранялось название католичества, или «латинство».

Однако, с другой стороны, именно эти политические процессы, в первую очередь конфедерация Короны и ВКЛ позволили выделить, «заметить» отличия населения восточных территорий Речи Посполитой от поляков западных областей и жителей Московского государства.

Этноним «белорус» до XVII в., был известен только как топоним и впервые был употреблен в смысле самоидентификации, принадлежности к определенному народу Соломоном Рысинским (1560–1625)². При поступлении в Альтдорфский университет он записал: «Solomo Panterus Leucorussus» – «Соломон Рысинский белорус».

С. Рысинский первым выделяет белорусов как самостоятельный этнос (народ), наряду с русскими или поляками. Однако основная часть населения отождествляла себя в то же время с термином «русский». Характерно, что в Московии – в государстве, позднее отождествившие себя с русским этносом, жители имели названия «москали», «московцы», «московиты».

Сложившаяся после 1596 года в Речи Посполитой ситуация была в пользу Московии, соседа, который все усиливался и неуклонно превращался в Империю. Цари объясняли свои непрерывные захватнические войны с Речью Посполитой (1604–1618, 1632–1634, 1648–1654, 1654–1667) потребностью освобождения православных от «латинства». Именно «москали» впервые ввели в конце XVII в. для обозначения православного населения восточных областей Речи Посполитой название «белорусы» («беларусцы»), а территорию называли Беларусь. Сами же белорусы только в конце XIX в. начали применять это слово как самоназвание, вместо распространенных во времена ВКЛ терминов «литвины», «русины» или «тутэйшыя». Та же литвинская шляхта считала своим родным языком русский (русинский), который теперь принято называть старобелорусским. Москва в отношении своих западных соседей использовала термины «литва», «литовцы». (О жемойтах и аукштайтах, к которым через определенное время перейдет название соседей – литовцы, русские мало что ... знали. – А. О.).

Но и эти термины имели лишь местное значение для территории ВКЛ. Территория этнической Польши называлась Коронай, а жители – поляками. На государственном уровне Польши, независимо от территориальной локализации, все жители назывались поляками и государство – Польшей. Поэтому и все упомянутые войны России с Речью Посполитой в XVII в. называются русско-польскими. Вспоминая позорную для русских оккупацию Москвы польской армией в 1610–1612 гг. как с русской стороны, так и с белорусской сейчас мало кто задумывается над тем простым фактом, что существенную, если не большую часть, той «польской» армии составляли выходцы с территории ВКЛ, т. е. белорусы.

Развитие белорусского этноса в XVIII – первой половине XIX вв. и сопутствующего ему местечкового белорусского национализма надо рассматривать как ответ на массовый подъем «европейских национализмов», который начался после знаменитой буржуазной французской революции 1789–1793 гг. и поражения наполеоновского абсолютизма. Этот белорусский национализм еще не имел, по-видимому, своего конкретного названия и некоей идеологической концепции. Его было бы лучше назвать местечковым патриотизмом, по крайней мере, это слово больше соответствовало бы современным представлениям о тогдашнем национально-определяющем чине. Но это не важно. Именно тот, литвинский национализм XVIII века и стал началом следующей волны этнографических путешествий, экспедиций, толчком к написанию первых исторических трудов, первых белорусских стихов, рассказов, началом формирования белорусского литературного языка.

Как и в предыдущих XV–XVI вв. в рассматриваемом периоде (XVII–XVIII вв.) белорусские земли сохраняли за собой название «Литва», а жители – название «литвины» или «русские». Язык, которым пользовались граждане этого литовского края Короны был тоже не польский, и тем более он не был никому не известным жмудским языком. Он был тем языком, который сейчас называют белорусским. Но, в то время он имел ряд названий, из которых он нам известен как язык «литовский» («литвинский») или «русский» («русинский»). При этом при использовании термина «русская», «русский» подчеркивалось или подразумевалось четкое разграничение этого понятия от названия языка соседнего – Московского государства, а позже Российской империи, где местный язык назывался московским или российским.

Ярким проявлением литовского (белорусского) национализма является личность выдающегося поэта Адама Мицкевича. И не потому, что он родился в этнических белорусских землях – на Новогрудчине, а потому, что он считал себя «литвином» и воспевал в стихах свою родину Литву, а не Польшу. Стихотворение, где есть строки «Litwo, ojczyzna moja, ty jesteś jak zdrowie», свидетельствуют, во-первых, о том, что А. Мицкевич считал своей отчиной не Польшу, а именно Литву-Беларусь. Во-вторых, здесь высказывается такая сильная любовь к этой своей Отчизне, которую можно приравнять с главной ценностью для человека – здоровьем, «ты – как здоровье», – пишет поэт.

Интересные примеры этой самой любви, привязанности к своему Отечеству, своей земле у наших соотечественников XVIII в. приводит Адам Мальдис в книге «Беларусь в зеркале мемуарной литературы XVIII века»³. Он отмечает, что белорусская знать и вообще жители Беларуси никогда не чувствовали себя этнически едиными с поляками – «караняжами». Более того, в XVIII в. сепаратистские стремления только усилились, возросло ощущение особенности. Даже состоятельная знать, магнаты не скрывали своей неприязни к Польше. Так, Король Радзивилл говорил: «Я люблю Корону, пане каханку, но нет лучше нашей Литвы. У меня и в Короне есть кусок земли, но черт бы там сидел»⁴. А. Мальдис отмечает, что уже для XVIII в. стали характерными четкие очертания патриотических чувств жителей Беларуси. Правда, патриотизм еще не имел «собственного имени». Он то «литовский», то «русский», но уже противопоставлен «польскому», «коронному». Анализируя произведения белорусских мемуаристов, А. Мальдис отмечает их общую черту – любовь к своей Родине. Так, Лукаш Галамбёвски, поляк по происхождению, сначала считал себя литвином (детство его прошло на Пинском Полесье). Обращаясь к сыну он говорил: «Там литвины и ты от литвинаходишь ... Как меня радует, что ты мою родную сторонку нашел такой же, какая она в моих воспоминаниях, в моем сердце. Ведь если ты «кароняж», то я литвин, до костей литвин, к тому же пинчанин»⁵.

Еще один мемуарист Г. Жевуски, который происходит из Волыни, юность провел в Литве – на Минщине. «Моя сознательная жизнь пробудилась в Литве, и если бы кто не посчитал меня литвином, тот бы меня обидел». Литва была для Г. Жевуского очень привлекательной, сокровищницей старых традиций, там меньше ощущалась власть денег: «В Литве была простота обычаев, заботливое хранение родных преданий. ... Какая-то моральная направленность общественного мнения». Фактически, Г. Жевуски обосновывает свой национализм, а его желание считать себя литвином созвучно современному понятию национализма, где одним из главных атрибутов есть желание принадлежать к этой нации.

Однако настоящий националистический стих дошел к нам уже из XVII в. Его написал поэт Ян Казимир Пашкевич. Стих написан на белорусском языке того времени и четко показывает нам, что в Польше «процветает» латина (польский язык), а в Литве – «русский язык» (т.е. белорусский):

*Польска квітнець лаціною,
Літва квітнець русчызною.
Без тэй ў Полсцы не прэбудзешь,
Без сей в Літве блазнем будзешь.
Той лаціна язык дае.
Та без Руси не вытравея.
Ведзь же юж, Русь, іж тва Хвала;
По всем свете юж дойзрала.
Весялі ж се ты, Русіне,
Тва слава нікды не згіне!»⁶*

Эпоха ренессанса принесла в Беларусь новые формы литературных произведений. Это автобиографические произведения, мемуары, воспоминания и др. Среди них «Исторические

записи» Ф. Евлашевского, «Диариуш» П. Обуховича, «Диариуш» С. Маскевича, «Воспоминания» Е. Цандровского. Отдельное место занимает в этом списке «Диариуш» Афанасия Филипповича. Достоянства внимания его деятельность в защиту православия на землях ВКЛ XVII в. Тогда ВКЛ уже входило в состав Речи Посполитой. Автор, Афанасий Филиппович, родился в 1597 г., погиб – в 1648 г. С 1627 г. – монах Святодухового монастыря в Вильнюсе. В 1640 году стал отцом-настоятелем православного братства св. Симеона в г. Бресте. Наиболее известен своим произведением «Диариуш». В «Диариуше» А. Филипповича нет книжной риторики, к чему часто обращался в произведениях его современник М. Смотрицкий. Наряду с этим в «Диариуше» много точных описаний и воспоминаний: «Мещане зась убогие из Люблина, Сокаля, Орши, Пинска, Белска, Кобрин, Берестя и из инших мест и местечек плачливе ляментуют, же юж не мают и людей, с ким бы церквами своих доходити могли! .. Ах, беда же! Креста не принявши детки, а взрослые без шлюбів живут, а вмерлых в полях, в огороде и в пивницах потаємне в ночи погребают! .. Над Турецкая неволе, тут в панство Христианская православные люде болше неволе терпят и мают! Ведь оршане бедные за то, что в Братство своем новую церковь збудовали, двесте Червоных золотых подканцлер за печать давали...». (См.: Коршунов А. Афанасий Филиппович. – Мн., 1965. – С. 97–180).

А. Филиппович – человек преданный православной вере и Отечеству. Весь его многострадальный жизненный путь свидетельствует о его неистовой любви к Беларуси и непринятию чужой культуры, польского нашествия, которое подавляла родную веру. По-настоящему осознать масштабы фигуры А. Филипповича можно только учитывая политические реалии, имевшие место в те времена. Деятельность борца за православную веру приходится на времена с 1627 г. – принятие Афанасием иноческий постриг по 1648 год – это время мученической смерти. Это было время наихудшее для православия в ВКЛ, так как после принятия унии 1596 года православие стало крайне нежеланным, чуждым в высших эшелонах власти и, разумеется, при дворе короля.

Белорусская литература XVII–XVIII веков – эпохи, которую принято называть временем упадка – не богата на значительные произведения. Если православная и, отчасти, протестантская литературы Золотой поры выделяются множеством сведений просветителей, творцов, которые заложили первые камни в фундамент будущего белорусского национализма, то в данный период православие в ВКЛ переживает очень трудный период. Количество православных приходов резко сокращается, настало время триумфа унии. На конец XVII в. количество униатских общин составляло около 95% от всего количества христианских общин, хотя обряды богослужения в этих униатских церквях почти не отличались от православной литургии. Что же ценного осталось от униатского периода?

Факт остается фактом, но в пространстве униатской литературы не просматривается значительных мыслителей, которые бы развивали белорусскую национальную идею. Основные произведения униатских деятелей XVII в. Ипатия Потия⁷ («Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596 ...»), Иосафата Кунцевича⁸ («Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный»), Иосифа Руцкого⁹ («Подвойной вина»), Петра Скарги¹⁰ («О единстве костела») и Мелетия Смотрицкого¹¹ («Верификация невинности») после перехода в унию насквозь пропитаны борьбой с «еретиками» (так они называли православных). Эта литература носит название «полемиической» и хорошо проанализирована И. Саверченко¹², которая отмечает, что в языке некоторых произведений этих деятелей наблюдается новая тенденция. Так, в произведениях И. Потия просматривается четкая тенденция к замене церковнославянского синтаксического и лексико-морфологического фонда на диалектно-разговорные формы. Заметим, что он выступал за сохранение церковнославянского языка в богослужениях, но трудился над созданием светских литературных произведений на языке простого народа. Фактически, это новый этап в развитии белорусского литературного языка.

Теперь несколько штрихов о роли христианства в становлении белорусской нации в XVI–XVII вв. Что представляло собой в этнически-национальном смысле ВКЛ? Еще в XVI в. существовали этнические группы, которые объединялись по языковому, территориальному и конфессиональному признаку. Однако, только ли об этнической составляющей белорусского народа того времени мы можем говорить? Немалую роль играли тогда и патриотические чувства, что видно из произведений Ф. Скорины, который писал, что каждый человек «до того места милость имеет», где он родился. И хотя нельзя назвать обитателей ВКЛ белорусской или литвинской нацией, но в этом народе уже содержались многие признаки будущей нации, и такие полиэтнические образования можно назвать пронацией.

Янка Запрудник в своей книге «Беларусь на исторических перекрестках» (Минск, 1996) писал: *«И деревенские жители, и значительное большинство горожан оставались православными. Причина этого сопротивления реформационным течениям лежала в ополченности большей части магнатов, так что преданность вере предков была для большинства белорусов делом национального выживания»*¹³.

В. Акудович, цитируя эту фразу, сразу выделяет последние слова о «национальном выживании» и делает следующее не совсем аргументированное замечание американскому исследователю. Согласно его идее, «нация» (белорусская) еще не образовалась, поэтому какое может быть «выживание» несуществующего¹⁴. На самом деле, ясно, что своей фразой подразумевает В. Запрудник. Он говорит о национальных признаках той пронации белорусов, которые составляют ее основу и сейчас. То же православие долгое время было сильным оружием выживания белорусов, которые никак не хотели «сливаться» с поляками в Речи Посполитой и принимать католицизм. Как раз именно вера и была сильным стержнем сохранения белорусского этноса сначала в ВКЛ, а потом и в Речи Посполитой. И уния появилась в большой степени по этой же причине. Именно стремление к сохранению своей веры предков – наиболее существенная составляющая такого сообщества людей, которая называется нацией.

Одним из первых белорусских мыслителей, пришедших к мысли о христианских корнях нации, национализма, и, прежде всего, белорусского народа, был Адам Станкевич (1892–1949). Анализируя основные факторы, влияющие на формирование белорусского этноса и нации, он отмечал, что главным фактором является «общее сознание и совместная воля как основа, завершающая понятие народа». Чувство общности – это как бы завершение творческого социального развития человека. И чтобы это чувство сформировалось, пишет А. Станкевич, необходимо существование неких подлежащих. И вот такими подлежащими есть язык, этнографическая общность и др. В формировании белорусской нации большую роль сыграло христианство. Оно не только привело к возникновению белорусской национальности, но и «играло в этом направлении отличную, а может и главную роль», – подчеркивал А. Станкевич. Какие же приобретения белорусскому народу принесло христианство? Прежде всего, это грамотность, которая дала различным племенам, населяющих наши земли, возможность общения, возможность прикоснуться к приобретениям тогдашней мировой цивилизации – греко-латинской античной культуры, произведений христианских мыслителей. *«А все это побуждало творческий инстинкт народа и развивало его национальную особенность, причиняя этим к большему слиянию этих наших племен воедино целое, национальное»*¹⁵. Священник Адам Станкевич был активным деятелем католической церкви, но, прекрасно понимая историческую миссию православия для белорусского народа, он вполне объективно писал: *«Со времен литовской династии в белорусском государстве, когда у нас уже господствовало православие, белорусский народ, защищаясь от наступления на Беларусь латинизма и полонизма, защищал не только свою религию, но так же и национальность, оживляя и углубляя в массах ее общность и единство»*. Не менее значительную роль в единении народа играло христианство и позже, во времена унии: *«Опять же, со времени унии, когда культурные и богатые классы оставили народ, переходя в латинизм и польскость, и когда они все больше наседали на народ, он (народ), защищая свою униатскую веру, свой восточный обряд, защищал и укреплял дальше и свою белорусскую национальность»*¹⁶.

Таким образом, формирование первичной формы белорусского национализма в XVIII в. является неоспоримым фактом. Этот век, в сравнении с прошлыми XVI и XVII вв., добавляет новые элементы в понятие нации – скорининскую любовь к родным местам поднимается на новый уровень сознания. Литва (в нынешнем смысле – Беларусь) становится национальным государством и то, что ВКЛ входит в состав Речи Посполитой не мешает нациообразованию, а, возможно, даже наоборот, стимулирует формирование белорусской нации. К большому сожалению, не очень положительную роль сыграл факт перехода названия Литва ко второстепенной по численности этнической общности – жемойтам, а новое наименование жителей ВКЛ – белорусы, до сих пор не всеми и не всегда отождествляется с прежней «Литвой».

И все же, нет никаких оснований считать, как это делают В. Акудович¹⁷ и В. Булгаков¹⁸, что белорусская нация начала образовываться только в Российской империи конца XIX в. К этому времени белорусская нация определенно существовала и как историческая общность людей и как народ со своими особыми древними традициями и обычаями и, более того, на это время сформировался белорусский язык в современном своем виде, который тогда уже начал свой тернистый процесс литературного унормирования, который, к сожалению, не закончился до нашего времени.

Вхождение Беларуси в состав Российской Империи имело как положительные, так и отрицательные последствия для формирования белорусской нации. Именно это время (условно – после французской революции 1789 г.) считается точкой отсчета нового надэтнического образования – наций и началом нового, националистического мышления – национализма, ставшего через совсем короткое время, в XX веке, основным двигателем мировой истории. Что принес Беларуси и прежде всего белорусскому этносу этот новый поворот судьбы – жизнь в составе нового государства, Российской империи? Первое: наконец начал применяться термин Беларусь (в русскоязычном варианте – «Белоруссия»). Так, в Петербурге называли занятую русскими в 1772 году территорию Речи Посполитой, которая в старину принадлежала Великому княжеству Литовскому. Параллельно, «на местах» для обозначения этой территории продолжал применяться термин Литва (например, это отражено в произведениях А. Мицкевича). Второе: приостанавливается процесс полонизации края. Фактически, белорусская элита, которая несла ответственность за образование, культуру и науку была в большой степени полонизированной. Белорусский язык с 1696 г. исчезает не только из официального употребления, но и из других сфер общественной жизни – образования, просвещения, культуры и др. Даже в униатских богослужениях Речи Посполитой, где долго сохранялся восточный обряд и церковнославянский язык, появилась реальная угроза полной полонизации. Третье: после 243-летнего господства унии к белорусам начинает возвращаться православие, которое было верой предков и существовало перед униатскими временами около 400 лет. К 1772 году греко-католическая церковь почти исчерпала, если можно так сказать, свою уникальную спасательную функцию от латинской угрозы и окатоличивания белорусов в XVI–XVIII вв.

Центром просвещения в это время становится Полоцкая академия, которая была на то время единственным в мире иезуитским учебным заведением. Можно согласиться с И. Бобковым, который считает, что на базе белорусского этноса около середины XIX в. начинает складываться новая белорусская идентичность в современном виде¹⁹.

Действительно, как мы уже видели из предыдущего материала, в XVIII в. имело место проявление местного национализма, который вырос на непринятии польской культуры. После 1772 г. воздействие польской культуры неуклонно падает и белорусы начинают себя видеть без польской цензуры и вообще, если можно так сказать, без польской ауры. Они знакомятся с русской культурой, якобы близкой ей, возвращаться, как им казалось, к родному, русскому православию. Но оказалось, что к концу XVIII в. понятия «русский» в ВКЛ и «русский» в Российской империи – это далеко не один и тот же народ. Русская культура, русский язык, русское православие стали за два века неузнаваемо другими. И на этом фоне, по-прежнему не принимая польской культуры, белорусы начинают понимать, что они хоть и «русские», но не такие как русские Российской империи. Это осознание идет как сверху, так и снизу. Интеллигенция начинает осознавать, что народ сохранил и язык, и обычаи, и вообще свою отличительную белорусскую культуру. Крестьяне начинают также поднимать свой голос и утверждаться в новых условиях.

Все эти особенности белорусского края, аннексированного Россией у Речи Посполитой, не остались незамеченными царским правительством. В 1793 году, оставляя наместника на белорусские земли, Екатерина II пишет: «...словом образовав те губернии по правилам учреждения наших и прочим законам, по коим Всероссийская империя и Белорусские губернии от Польши же присоединенные управляются»²⁰. Императрица придала приобретенным белорусским территориям политический акцент и рассматривала их как территориально-этнические единицы. 12 декабря 1796 года был подписан указ о создании Белорусской губернии. Центром ее стал город Витебск. И важно отметить, что с «этого времени наименование «Беларусь», «белорусы» прочно утвердилось не только в литературных сочинениях, научных дискуссиях, они стали политическим фактором в деле формирования белорусской нации»²¹.

Таким образом, XVIII столетие стало временем завершающего этапа формирования белорусского этноса, который весьма скоро – уже в следующем XIX столетии – стал основой становления белорусской нации в современном ее понимании.

¹ Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. – Мінск, 1996. – 242 с.

² История белорусской государственности. В пяти томах. Т. 1. – Минск, 2018. – С. 413.

³ Мальдзіс Адам. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. – Мінск, 1982. – 256 с.

⁴ Rzewuski Henryk. Pamiątki Soplicy. – Warszawa, 1978. – С. 65.

- ⁵ Gołębiowski Łukasz. Pamiętnik o życiu. – Warszawa, 1862. – S. 77.
- ⁶ Ян Казимир Пашкевич. Польска квітнець лациною // Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. – Мінск, 1956. – С. 336.
- ⁷ Патей Ипатий. Справедливое описание поступку и sprawy синодовое и оборона згоды и едности съвершенное, которая се стала на синоде Берестейском в року 1596 ... – Вильня, 1597.
- ⁸ Кунцевич Иосафат. Катехизм од слуги Божого Иосафата сочетанный. Рукопись Библиотеки АН России в Санкт Петербурге, фонд П. Доброхотова. – № 33. – С. 182–195.
- ⁹ Rutski J. Sowita wina... W druk podany w Wilne, roku Panskiego 1621.
- ¹⁰ Skarga P. O iedności Kościoła Bożego... Wilna 1577 // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. – СПб., 1882. – Т. 7. – С. 223–526.
- ¹¹ Smotrzyski M. Verificatia niewinności. Lipssius (Wilnia), 1621.
- ¹² Саверчанка І. В. Публіцыстычная літаратура Беларусі другой паловы XVI–XVII ст.: аўтарэф. ... доктора філалагічных навук. – Мінск, 2000. – 42 с.; Саверчанка І. В. Aurea mediocritas. Книжна-письмовая культура Беларусі. Адраджэнне і раннее барока. – Мн., 1998. – 319 с.
- ¹³ Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. – Мінск, 1996. – 242 с.
- ¹⁴ Акудовіч В. Код адсутнасці. – Мінск, 2007. – 216 с.
- ¹⁵ Станкевіч А. Хрысціянства і беларускі народ: Спроба сынтэзы / Хрысціянская думка, 1992. – № 1; Станкевіч А. Хрысціянства і беларускі народ // Станкевіч А. 3 Богам да Беларусі. Збор твораў. – Вільня, 2008. – С. 334.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Акудовіч В. Код адсутнасці. – Мінск, 2007. – 216 с.
- ¹⁸ Булгаков В. История белорусского национализма. – Вильнюс, 2007. – 332 с.
- ¹⁹ Бабкоў І. Генеалогія беларускай ідэі // Arche. – № 3. – 2005.
- ²⁰ Грыцкевіч В. Беларуска-рускія перасяленні ў XIV–XVII ст.ст. // Спадчына. – 1993. – № 6. – С. 46–49.
- ²¹ История белорусской государственности. В пяти томах. Т. 2. – Минск, 2019. – С. 212.

В статье рассмотрены процессы формирование белорусского этноса в XVII–XVIII веках. В противовес польской экспансии на белорусские земли, в разных местах Великого княжества Литовского в XVIII в. возникает местечковый белорусский национализм и впервые упоминаются белорусы как название общности людей. XVIII столетие стало временем завершающего этапа формирования белорусского этноса, на основе которого в XIX столетии образуется белорусская нация.

Ключевые слова: этнос, нация, национализм, белорусское государство, белорусы, христианство, православие.

This article describes the formation of the Belarusian ethnic group in the XVII–XVIII centuries. In opposition to the Polish expansion into Belarusian lands, parochial Belarusian nationalism emerged in various locations across the Grand Duchy of Lithuania in the 18th century, and Belarusians were for the first time referred to as the community of people. The 18th century became the final stage of the formation of the Belarusian ethnos, on the basis of which the Belarusian nation was formed in the 19th century.

Keywords: ethnos, nation, nationalism, Belarusian state, Belarusians, Christianity, Orthodoxy.

ФОРПОСТИ МЕЖИРІЧЧЯ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ДНІПРА (1743–1775) У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається історіографія форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1743–1775). Аналізуються роботи українських та російських дослідників, які писали про форпости як безпосередньо так і дотично. Історія Південної України XVIII ст. актуальна не лише як історичний чи культурний феномен прикордоння, але як і політична дискусія пов'язана із загостренням українсько-російських відносин і численними маніпуляціями що до історії так званої «Новоросії». На фоні цього активізувалися дослідження історії різних адміністративних структур на цій території, які існували у XVIII столітті. Разом з тим, дослідження систем прикордонних укріплень у цьому регіоні не залишилися поза увагою дослідників. Вивчення історії форпостів є частиною цих досліджень.

Метою статті є аналіз наукових досліджень, що стосуються форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра та зміни основних тенденцій в історіографії різних періодів. Загалом, автор виділяє три періоди в історіографії досліджуваної теми, дає характеристику кожному з них.

В ході дослідження подається коротка характеристика кожної праці. Підсумовуючи варто зазначити, що попри значну історіографію, більшість досліджень стосуються історії Нової Сербії, Запорозької Січі, гайдамаків, державної політики Російської Імперії в середині XVIII ст., тощо. Кількість досліджень, присвячених безпосередньо форпостам є недостатньою.

Ключові слова: форпости, Нова Сербія, Запорозька Січ, прикордоння, гайдамаки, українська історіографія, Новоросія.

В останні десятиліття українська історіографія приділяє значну увагу дослідженню прикордоння. Воно стало не тільки історичним, а й літературознавчим, культурологічним, філософським об'єктом дослідження, що дозволяє різносторонньо дослідити феномен прикордоння¹. На цій хвилі, зокрема, активізувалися дослідження Південної України. Основну увагу дослідники приділяють історії заселення цього регіону, появи на цій території адміністративних структур, їх функціонуванню, різноманітним аспектам життя населення краю. Безумовно ключовою темою наукових пошуків останніх років (як для української так і для російської історіографії) є історія Новоросії (Новоросійської губернії), що пов'язано із загостренням українсько-російських відносин та численними маніпуляціями як навколо назви, так і з приводу історії цього утворення².

Разом з тим дослідники не оминають тем, пов'язаних з історією систем прикордонних укріплень регіону. Свідченням цього є публікація низки тематичних праць та статей, присвячених Українській та Дніпровській лініям. Серед них виділяємо дослідження В. Ленченка «Українська лінія» (2006)³, О. Гукової «Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков»⁴, перевидання книги Г. Заїки «Українська лінія» (2015)⁵, А. Каленської «Прикордонники на Дніпровському Лівобережжі»⁶, Р. Молдавського «Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791)» (2005)⁷ та «Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791)» (2007)⁸, А. Макідонова «Днепровская линия (1770–1797)» (2014)⁹ та «Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг.» (2016)¹⁰. Проте, попри зацікавленість темою прикордонних укріплень, історія форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра досі залишається поза увагою дослідників. На сьогодні, крім дослідження М. Тищенко «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» (1931)¹¹, немає жодної узагальнюючої тематичної праці з досліджуваної нами теми. При її вивченні доводиться послуговуватися загальними працями з історії Задніпровських місць, Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської

губернії, інженерної справи в Російській імперії XVIII ст. а також краєзнавчими дослідженнями, що стосуються території межиріччя Південного Бугу та Дніпра чи суміжних з нею земель.

Вітчизняна та російська історіографія, присвячена цій проблемі на сьогодні є значною. Вважаємо доцільним поділити її на три етапи за хронологічним принципом. В основі запропонованої періодизації лежить використання дослідниками однакового понятійного апарату, методологічних та ідеологічних засад, характерних для часу їхньої діяльності.

Історіографія першого етапу, від 1840-х до 1912 р., характеризувалася посиленою увагою до історії Запорозької Січі, питань виникнення та заселення Новоросійської губернії, гайдамацькому рухові на досліджуваній нами території, становленню зацікавлення до історії прикордонних оборонних ліній. В контексті означених пошуків дослідники звертають увагу на процес утворення форпостів, їх ролі у заселенні краю, сутички між командами форпостів та гайдамаками. Характерною ознакою праць цього періоду виступає компілятивний характер досліджень з домінуванням елементів опису сутності досліджуваних предметів та явищ.

Одним з перших, хто звернувся до історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра був А. Скальковский. У праці «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» він розглянув систему відносин між Новою Сербією, Новослобідським козацьким полком, Запоріжжям та гайдамаками. Автор використав матеріал архіву Коша Нової Січі, звідки почерпнув відомості про гайдамацькі набіги на територію Нової Сербії, зокрема вказав, що Чорний ліс та ліс Чута слугували прихистком для гайдамацьких загонів, наводить приклади сутичок гайдамаків з командами форпостів, що несли службу поблизу Чорного лісу у 1749 та 1755 рр.¹².

Наступними дослідженнями, в яких частково відображена досліджувана нами тема були загальні праці з історії Російської імперії. Однією з таких став історичний нарис Г. Міллера «Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах». У ньому автор зосереджується на висвітленні важливих сторінок історії України та опису життя місцевого населення. Дослідження містить важливі відомості про політичні процеси, що відбувалися в Російській імперії у другій половині XVIII ст., зокрема, зазначається, що з початком утворення Дніпровської лінії форпости у межиріччі Південного Бугу та Дніпра втрачають своє стратегічне значення і частина з них була ліквідована, а решта – реформована¹³.

Ще одним дослідником, що звернув увагу на історію прикордонних систем у контексті військової історії був інженер, генерал-лейтенант Ф. Ласковський. У своїй праці «Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II.» та виданому до неї доповненні «Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России» автор на основі попередніх досліджень, мемуарів, актів, креслень Інженерного архіву та архіву Військово-топографічного депо визначив політичні чинники, що сприяли утворенню форпостів у Задніпровських місцях, вказує роль Нової Сербії та Новослобідського козацького полку в розширенні форпостної системи, зазначив, що структура форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра була дуже подібною до організації форпостної служби на Українській лінії¹⁴, надав креслення шанців, польових укріплень, що застосовувалися на прикордонних лініях¹⁵.

Новаторські підходи до вивчення історії гайдамацького руху були втілені в дослідженні В. Антоновича «Исследование о гайдамачестве»¹⁶. Автор за допомогою документів з «Архива Юго-Западной России» розглянув соціальну базу гайдамацького руху, дослідив його початки та перебіг. В контексті вивчення форпостів В. Антонович інформував про створення системи «крепостей» на російсько-польському кордоні протягом 1743–1755 рр., які мали б як протидіяти гайдамакам так і забезпечити осілість населення на цій території¹⁷.

Традиції В. Антоновича у дослідженні гайдамацького руху продовжив його учень Я. Шульгин, що написав найповнішу на той час історію гайдамацького руху під назвою «Очерк Коливищины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов». Автор вказав, що значну частину гайдамаків становили вихідці з Лівобережжя і що форпости, які були утворені на кордоні Новоросійської губернії та Речі Посполитої виявилися фактично безсилими, коли під час Коліївщини значна частина гайдамаків ринулася на Правобережжя¹⁸. Шульги опирався на джерела з «Архива Юго-Западной России», тому й не дивно, що в цій праці основні відомості щодо гайдамацького руху відносяться до Південної Київщини.

Серед дослідників, що зробили вагомий внесок у вивчення історії форпостів межиріччя Південного Бугу та Дніпра, варто згадати дописувачів журналу «Киевская старина». Зокрема, виділемо статтю Полницького «Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году». Окрім інформації про сам напад гайдамаків на карантин, автор подав відомості про роботу форпостів при перевірці осіб, що проходять крізь них, а також про заходи, які встанов-

лювалися на прикордонні під час епідемій. На даному прикладі описано роботу прикордонних карантинів, що знаходилися поруч з форпостами та ті складнощі, які доводилося переживати купцям перебуваючи в них (вони боялися, що зіпсується товар, чи що вони не зможуть його доставити раніше за інших, тощо)¹⁹.

Подібно «Киевской старине» до вивчення прикордоння долучилося Одеське товариство історії та старожитностей. Член-кореспондент цього товариства В. Ястребов у 1889 році опублікував невелику частину документів архіву фортеці Св. Єлизавети з коментарями, в яких, зокрема, зафіксовано факти гайдамацьких набігів на територію Новослобідського козацького полку та дав оцінку ролі форпостних команд у боротьбі з ними²⁰.

Опубліковані Ястребовим документи стали основою для праці Є. Загоровського «Очерки по истории славянской колонизации в Новоросии в XVIII веке». Вона розкриває адміністративний устрій Нової Сербії, обставини утворення Новослобідського козацького полку та зв'язок між цими утвореннями. Крім того, автор звернув увагу на значення фортеці Св. Єлизавети для регіону²¹.

Новаторським підходом до дослідження теми вирізнялася праця Д. Яворницького «Вольности запорожских казаков». Вона займає чільне місце у розумінні розвитку форпостних систем у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Автор на основі актових та картографічних матеріалів окреслив межі запорозьких вольностей в історико-топографічному плані. Крім цього, увагу було приділено форпостам на прикордонні між Новоросійською губернією та козаками, завданням, які вони мали виконувати²².

Узагальнюючи праці пов'язані з історією форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, які з'явилися впродовж 1846–1912 рр. виділяємо такі закономірності: в роботах цього часу вперше зверталася увага на історію прикордонних оборонних ліній, визнавалася провідна роль держави у колонізаційних процесах, чітко вказувалися хронологічні та географічні межі існування різних адміністративних утворень, вводився цілий ряд положень, які заклали основу для подальших досліджень історії систем форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Серед них: «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського, «Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II» Ф. Ласковського, «Исследование о гайдамачестве» В. Антоновича, «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов» Я. Шульгина, «Вольности запорожских казаков» Д. Яворницького.

Від 1929 до 1991 рр. в історіографії виділяємо другий етап дослідження історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Він характеризується введенням до наукового обігу нового кола джерел, що уможливило значне розширення кола досліджуваних проблем. Тепер дослідники більш прискіпливо підійшли до питання колонізації краю, а також звернули увагу на економічне життя на прикордонні, зокрема на те, яким чином здійснювався пропуск товарів через кордон. В дослідженнях аналіз переважає над описом (здебільшого аналізуються статистичні дані та актові документи), до опису автори вдаються тоді, коли необхідно деталізувати певний процес чи явище. Винятком слугують краєзнавчі дослідження, які були описовими. Прикметною особливістю досліджень цього часу є їх регіональний характер, вміщення значного фактологічного матеріалу, що робить ці дослідження придатними до використання, якщо критично відноситися до вміщених в них оцінок.

Першим дослідженням історії краю з позицій регіоналістики стала праця С. Шамрая «До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветчина». Шамрай був учнем М. Грушевського і продовжив традиції регіонального підходу до вивчення історії. Розглядаючи проблему колонізації, автор вказує на те, що до утворення Нової Сербії на її території існувала низка поселень²³. Новослобідський полк заселявся вихідцями з Лівобережжя та Правобережжя (Задніпровських місць) і переважно українською людністю, а керівний склад полку переважно складався з колишньої старшини Миргородського та Полтавського полків²⁴. Дослідник першим подав списки форпостів на території Нової Сербії та Новослобідського козацького полку за 1753 та 1765 рр., на основі раніше не опублікованих джерел навів приклади не лише відкритої ворожості між командами форпостів та шанців, а й співпраці шляхом пропуску гайдамацьких загонів через форпост і отримання частини награбованого в якості винагороди²⁵.

Серед досліджень, що були опубліковані в цей період найбільш знаковим вважаємо нарис М. Тищенка «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» Він є першим і поки що єдиним загальним тематичним дослідженням, що присвячене торгівельній діяльності форпостів, митниць та карантинів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Основну увагу було приділено функціонуванню форпостів стосовно

купецтва та осіб, що перетинають кордон в різних напрямках на матеріалах XVIII ст., також автором було проаналізовано зміни у функціонуванні форпостів, описані дії форпостних команд при огляді товарів, осіб, що пропускалися, заходи щодо боротьби з епідеміями, незаконним перетином кордону, контрабандою. Висвітлено проекти стосовно організації митниць у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На основі раніше неопублікованих джерел подається багатий фактологічний матеріал з кожного з аспектів діяльності форпостів²⁶.

Не менш важливою для розуміння колонізаційних процесів краю видається нам праця Н. Полонської-Василенко «Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775)». У фундаментальному дослідженні автор використала значну джерельну базу, частина з якої на сьогодні втрачена. В праці висвітлено процес заселення Задніпровських місць, порівняно статус Нової Сербії та Новослобідського козацького полку (наскільки російська влада підтримувала та сприяла розвитку території), розглянуто механізм заснування слобід на території Новослобідського полку їх вплив на організацію форпостної служби, діяльність форпостів та гайдамацький рух на новосербському напрямку²⁷.

Серед краєзнавчих досліджень цього часу варто виокремити розвідку М. Каракати «Давнє минуле Андрусівки (історія села)». Автор згадує про існування шанця та двох форпостів на території села, а також про розташований неподалік Горобцівський форпост (подає як назву «Горобцівський» так і «Воробьевский»). В розвідці також подано топографічну прив'язку форпостів до місцевості та прізвища командирів форпостів, що були на території Андрусівки²⁸.

До праць написаних в проміжку від 1929 до 1991, що не втратили свого значення на сьогодні належать: «До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветщина» С. Шамрая, «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» М. Тищенко, «Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775)» Н. Полонської-Василенко.

Дослідження, написані після здобуття Україною незалежності належать до третього етапу історіографії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Вони характеризуються зверненням до окремих, більш вузьких аспектів, зокрема функціонуванні шанців Нової Сербії, історії поселень Задніпровських місць, адміністративному апарату Нової Сербії та Новослобідського козацького полку та новою постановкою досліджуваних проблем. Особливістю цього етапу є відсутність єдиного ідеологічного та методологічного базису досліджень. Для розкриття досліджуваної теми автори використовують різні напрямки та підходи, залучають широкую джерельну базу, критично оцінюють як документи, так і праці попередників. Серед історіографії цього часу представлені як загальні так і спеціальні праці, краєзнавчі розвідки та регіональні дослідження. В працях подаються раніше не опубліковані документи з історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що дає змогу уточнити та доповнити вже відому інформацію, розширити аспекти досліджуваної нами теми.

Першою загальною працею, що стосується адміністративних утворень, які існували у межиріччі Південного Бугу та Дніпра стала «Історія Нової Сербії та Слов'яносербії» О. Посулько. Автор висвітлює функціонування шанців Нової Сербії, участь сербських поселенців у службі на форпостах, визначає роль Нової Сербії та Новослобідського козацького полку в розвитку систем форпостів, аналізує діяльність комісії у гайдамацьких справах²⁹.

Продовженням наукових пошуків в цьому напрямку стало дослідження А. Пивовара «Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття». Воно важливе в контексті надання свідчень про існування населених пунктів до утворення Нової Сербії на її території. Автор опублікував значну кількість джерел, даючи коментарі до них. Зокрема, подано списки форпостів станом на 1752 рік³⁰. В праці також висвітлено процес виселення та переселення місцевого населення після утворення Нової Сербії. На основі картографічних джерел локалізовано поселення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, частину форпостів, чого не робили попередні дослідники³¹.

Хронологічно продовжує згадане дослідження нещодавно опублікована ним стаття «До історії вирішення земельних питань у повітах Новоросійської губернії між Бугом та Дніпром: описи і документи 1776 року». Автор подає документи про межування земель Новоросійської губернії межевою експедицією у 1775–1776 рр. У статті згадано про рапорт в межеву експедицію капітана Жавіна, який повідомляє, що рішенням полковника і прикордонного комісара Срезлія вірений йому Мартоношський форпост перенесено за р. Вись³².

Наступним дослідженням, в якому розкрито окремі аспекти функціонування форпостів проливає світло стала стаття О. Посулько «В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на ново сербське прикордоння у 1762 р.)». У ній розглянуто процес підготовки

форпостів до сповіщення про пересування татар та про відбиття імовірного наступу. Крім цього, описано та проаналізовано заходи, що здійснювала влада для покращення обороноздатності на прикордонні³³.

Цікаву інформацію про зв'язки козаків з прикордонною службою містять статті Г. Шпитальова «Запорізьке військо періоду Нової Січі»³⁴ та «Оборона володінь Війська Запорозького низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр.»³⁵. В них автор дослідив особливості військової служби запорожців від 1734 до 1775 року, виокремлює їх роль у захисті кордону під час Російсько-турецької війни 1768–1774 років, вказує на зміцнення зв'язків між козацькими та форпостними командами у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, наводить приклади спільних дій цих структур.

Особливої уваги заслуговує монографія цього ж дослідника «Військова служба Запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років». В ній автор вмістив опис форпостів запорозької сторожової прикордонної лінії та ведення служби на ній, що є чудовим матеріалом для порівняння з форпостами у межиріччі Південного Бугу та Дніпра³⁶.

Черговими розвідками, які присвячені гайдамацькому руху в регіоні стали статті В. Мільчева «У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами Вольностей (1740–1760-і рр.)» та «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Румянцева як джерело з історії Південної України». В першій статті розкрита історія Бугогардівської паланки як основного центру гайдамацтва у 1740–1750 рр., вказано відомості про сутички гайдамаків з командами прикордонних форпостів, що розділяли Гард і територію Речі Посполитої³⁷. Друга стаття – джерелознавче дослідження листування Рум'янцева, автор проаналізував основні аспекти кореспонденції, пов'язані з гайдамацьким рухом³⁸. Серед інших статей дослідника виділяємо «Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.)», написану разом з Ю. Князьковим. При розгляді проекту Карла Штофельна, автори звернули увагу на пропозиції що до реформування системи охорони кордону, зокрема активне залучення запорожців до цього процесу. До слова, частково ці ідеї були реалізовані в ході Російсько-турецької війни 1768–1774 рр.³⁹.

Важливими працями, що розкривають аспекти організації та діяльності форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра є «Долі балканців та їх нащадків після ліквідації Нової Сербії» та «Центральноукраїнський архів» С. Шевченка. Перше дослідження – стаття, в якій прослідковано долі сербських переселенців та адміністративного апарату Нової Сербії та Новослобідського козацького полку після реорганізації цих утворень. Частина з них продовжувала займати високі пости у Новоросійській губернії, зокрема, прем'єр-майор Чорба, один із соратників Хорвата, після 1764 року очолив Жовтий гусарський полк та був серед тих, хто придушував Коліївщину⁴⁰. Книга «Центральноукраїнський архів» є джерелознавчим аналізом матеріалів, що стосуються найбільш вагомих сторінок історії Кіровоградщини. Чільна увага у праці приділена аналізу документів архіву фортеці Св. Єлисавети⁴¹.

Дослідники не оминули увагою й інші види джерел, зокрема картографічні, що можуть бути використані як для вивчення Нової Сербії, так і для дослідження форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра від 1752 до 1764 рр. представлені у статті «Картографические документы по истории Новой Сербии в фондах Российского государственного военно-исторического архива» Л. Цвижиби⁴².

Доповнює інформацію, що стосується вихідців з Балкан, які були на службі в Новій Сербії та Новоросійській губернії дослідження О. Аболмасової «Переселення сербів в Російське царство в другій половині XVIII ст.»⁴³. В ньому проаналізована історіографія, присвячена цьому питанню та акцентовано на краєзнавчому аспекті цієї проблеми. Стосовно шансів та форпостів, то основну увагу приділено тим, що затоплені сьогодні водами Кременчуцького водосховища⁴⁴.

Значно доповнює існуючі відомості про функціонування форпостів та діяльність форпостних команд дисертація С. Дідика «Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.)»⁴⁵, що на сьогодні є найповнішим дослідженням з історії Новослобідського козацького полку. Автор на основі історіографічної спадщини та архівних матеріалів комплексно розкриває історію цього утворення. Також подано інформацію, що стосується служби козаків полку на форпостах⁴⁶. Не менш важливою в джерелознавчому плані є його ж стаття «Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд», в якій вміщено джерелознавчий аналіз даного архівного зібрання⁴⁷.

Висвітлює діяльність форпостів у боротьбі з гайдамацьким рухом стаття згаданого автора «Запорожці і ново слобожани – співучасники по гайдамацьких справах», в якій досліджено питання взаємодії запорожців з поселенцями Новослобідського козацького полку у проведенні набігів на територію Нової Сербії та Правобережжя. Останні допомагали гайдамакам перехо-

уватися від форпостних команд, провіантом, кіньми, тим, що видавали гайдамаків за місцевих жителів, а інколи й самі безпосередньо приймали участь у гайдамацьких рейдах та набігах⁴⁸.

Поруч із загальними та спеціальними працями не меншу роль відіграють краєзнавчі дослідження. У розвідці О. Чорного «Красносільська прикордонна митниця у XVIII столітті» розкрито історію функціонування Красносільського форпосту та Красносілької митниці. Автор звернув увагу на військову та економічну діяльність Красносільського форпосту та митниці⁴⁹.

Ще одним дослідженням, що розкриває функціонування форпостів є монографія Плещького «Організація охорони кордонів Нової Січі». Хоча основну увагу автор зосередив саме на охороні кордонів запорожцями, проте побіжно згадує про форпости та форпостні команди межиріччя Південного Бугу та Дніпра⁵⁰. Важливим є те, що організація прикордонної служби на Запорозжжі була дуже близька до організації служби на форпостах. Це дозволяє робити порівняння та з певними застереженнями використовувати наявну в дослідженні інформацію для опису функціонування форпостів у межиріччя Південного Бугу та Дніпра.

Серед праць з регіональної історії, що частково стосується систем форпостів у межиріччя Південного Бугу та Дніпра, найбільш повною є «Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року» Д. Вирського. Автор розглянув розвиток Кременчука та навколишньої округи протягом середини XVI – середини XVIII ст. Важливими для нас є відомості, що пов'язані з функціонуванням Кременчуцького форпосту та про призначення частини лівобережної старшини командирами команд та керівниками форпостів у Задніпровських місцях⁵¹.

Втіленням новітніх підходів в історіографії стала монографія А. Макідонова «Персональний состав административного аппарата Новоросии XVIII века». Це одне з останніх наукових досліджень, присвячених історії адміністративного апарату Нової Сербії, Новослобідського козацького полку та Новоросійської губернії. В основі дослідження лежить «Адрес-календарь российский...» («Месецеслов»), що засвідчує залучення дослідником принципово нового кола джерел. Автор дослідив склад адміністративних утворень XVIII ст. які існували на території Новоросійської губернії. Для нас важливою є інформація про адміністративний апарат Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, керівників форпостів у межиріччя Південного Бугу та Дніпра. На їх основі можна прослідкувати участь представників апаратів управління цих утворень, які пізніше були в різних адміністративних апаратах Новоросійської губернії та приймали участь у придушенні гайдамацького руху у 1768-1769 рр.⁵²

Черговими джерелознавчими дослідженнями стали статті «Розгортання запорізького гайдамацтва на новосербському напрямку (1752–1764 рр.): Джерелознавчий аналіз» «Політика Нової Січі щодо запорозького гайдамацтва: джерелознавчий аналіз» О. Барановського. У першій статті описано основний пласт джерел, що може бути застосований як для вивчення гайдамацького руху на новосербському напрямку, так і діяльності прикордонних форпостів у боротьбі з гайдамаками⁵³. Наступна стаття піднімає питання ставлення козацтва Нової Січі до самої ідеї гайдамацтва та фактів як підтримки так і засудження гайдамацького руху, що станом на 1750–1760 рр. розрісся до значних масштабів і включав у собі як козаків запорожців так і люмпенізовані елементи⁵⁴.

Також заслуговує уваги робота М. Єременка та І. Лимана «Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.)». Досліджуючи історію військового духовенства, автори подають відомості про 1260 запорожців, що перебували на форпостах у 1769 році⁵⁵. На жаль, навіть у тематичній праці відсутні відомості про релігійне життя військових, що несли службу на форпостах. Це питання, безумовно, потребує вивчення і достатньої джерельної та історіографічної бази.

Револьюційним дослідженням, що пов'язане з вивченням історії форпостів у межиріччя Південного Бугу та Дніпра вважаємо монографію О. Середи «Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.». Послугуючись турецькими джерелами автор дає новий погляд на історію відносин Російської імперії, Гетьманщини, Запорозжжя з Кримським ханством та Османською імперією. Особливо цінним є введення автором до наукового обігу корпусу джерел. Серед представлених документів відомості про форпости містяться у «Дефтері оподаткування і видатків в мукатаа хассу Томбасар», де вказано про спільний вилов риби поблизу форпосту Гард (що знаходиться на Османській території, але побудований спільно з росіянами) на Південному Бузі. Прибуток від такого вилову становив 1500 гуруш⁵⁶.

Відомості про особу командира Новосерського корпусу Івана Хорвата та його впливу на стан справ у регіоні подано у статті А. Ганула «Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762)»⁵⁷ та «Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії»⁵⁸. Автор вказує на те, що Іван Хорват був схильний концентрувати владу на місцях у своїх руках, що призводило до конфліктів з комендантом фортеці Св. Єлизавети через постійні втручання Хорвата, зо-

крема і у питання діяльності форпостних команд⁵⁹. Більше того, частина грошей, які отримував Новомиргородський форпост за пропуск товарів йшла особисто Хорвату⁶⁰.

Серед праць третього етапу до ключових відносимо такі: «Історія Нової Сербії та Слов'яно-сербії» О. Посунько, «Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття» А. Пивовара, «Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.)» С. Дідика, «Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року» Д. Вирського, «Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века» А. Макідонова, Для розкриття досліджуваної теми автори залучають широку історіографічну та джерельну базу. В працях подаються раніше не опубліковані документи з історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що дає змогу уточнити та доповнити вже відому інформацію.

В цілому вітчизняна та російська історіографія достатньою мірою висвітлює історію форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. В працях представлені відомості про адміністративний устрій та організацію влади, відносини з гайдамацьким рухом, торгівлю, митний та карантинний контроль прикордоння, склад форпостних команд, організацію служби на форпостах, що дає змогу дослідникам сформувати загальне уявлення про ведення форпостної служби життя населення на цих землях. Разом з тим, частина тем як української так і російською історіографією залишаються малодослідженими, або зовсім нерозкритими. Серед таких – релігійне життя військових, що служили на форпостах, етнічний склад форпостних команд, участь компанійців у несенні служби на форпостах, та ряд інших.

Особливістю висвітлення історії форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра є те, що крім дослідження М. Тищенка «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст.» (1931)⁶¹, немає жодної узагальнюючої тематичної праці з досліджуваної нами теми. Історіографія розглядає форпости у межиріччі Південного Бугу та Дніпра в контексті дослідження таких тем як: колонізаційні процеси на прикордонні, історія Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, гайдамацький руху на цій території, історія запорозького козацтва.

¹ Каппелер А., Леп'яко С., Плохій С., Вульф Л., Кравченко В. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. // Україна модерна. – К., 2011. – Число 18. 2011: Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 47–78.

² Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.). – Запорожье, 2008. – 140 с.

³ Ленченко В. Українська лінія // Військово-історичний альманах. Число 2 (13). – К., 2006. – С. 97–103.

⁴ Гукова Е. Украинская линия и украинский ландмилицкий корпус в трудах военных историков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/6/Gukova/>

⁵ Заїка Г. П. Українська лінія. – К., 2015. – 87 с.

⁶ Каленська А. Прикордонники на Дніпровському Лівобережжі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/88823/03-Kalenska.pdf?sequence=1>

⁷ Молдавський Р. Л. Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/moldavsky.pdf

⁸ Молдавський Р. Л. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791) / Р. Л. Молдавський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:449730/Source:default>

⁹ Макидонов А. В. Днепровская линия (1770–1797). – Запорожье, 2014. – 556 с.

¹⁰ Макидонов А. В. Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х – начала 1780-х гг. – Запорожье, 2016. – 516 с.

¹¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 5–76.

¹² Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Изд. 2. Ч. 2. – Одесса, 1846. – С. 333, 352.

¹³ Миллер Г. Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 54.

¹⁴ Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. 3. После императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – С. 28–31, 82–89.

¹⁵ Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к III части Материалов для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1866. – Л. 7.

- ¹⁶ Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 372–456.
- ¹⁷ Там само. – С. 390.
- ¹⁸ Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. – К., 1890. – С. 142.
- ¹⁹ Полницкий А. Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной Долине в 1750 году // Киевская старина. 1889. – № 5–6. – К., 1889. – С. 334–362.
- ²⁰ Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1889. – Т. 15. – Одесса. – С. 548–593.
- ²¹ Загоровский. Е. А. Очерки по истории славянской колонизации в Новоросии в XVIII веке. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://library.kr.ua/elib/zagorovski/zagor.html>
- ²² Яворницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. – СПб., 1890. – С. 97, 318.
- ²³ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України: Кн.1. Кирилівщина – Лизаветщина // Записи історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. – К., 1929. – С. 218.
- ²⁴ Там само. – С. 236, 260.
- ²⁵ Там само. – С. 279, 286
- ²⁶ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 7, 20, 41, 46–47.
- ²⁷ Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – Мюнхен: Український Вільний Університет; На правах рукопису (частина 1), 1960. – С. 30–55, 99, 108, 187; Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Новоросійської губернії. – Мюнхен: Український Вільний Університет; На правах рукопису (частина 2), 1960. – С. 8–9, 133–138.
- ²⁸ Караката М. М. Давнє минуле Андрусівки (історія села). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.kr.ua/elib/karakata/andrusivka.html>
- ²⁹ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С. 20–29, 42–43.
- ³⁰ Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – С. 282–283.
- ³¹ Там само. – С. 214, 219–225, 290–302.
- ³² Пивовар А. В. До історії вирішення земельних питань у повітах Новоросійської губернії між Бугом та Дніпром: описи і документи 1776 року // «Інгульський Степ: історія-краєзнавство-родовід-джерела-спадщина». II випуск. Альманах: Наукове видання. – Львів, 2017. – С. 14.
- ³³ Посулько О. М. В очікуванні удару (про підготовку до можливого татарського наступу на ново сербське прикордоння у 1762 р.) // Українсько-сербський збірник «УКРАС»: історія, культура, мистецтво. – С. 24–25, 27.
- ³⁴ Шпитальов Г. Г. Запорізьке військо періоду Нової Січі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/313.pdf>
- ³⁵ Шпитальов Г. Г. Оборона володінь Війська Запорозького низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shpitaliov_oboronaVZN.pdf
- ³⁶ Шпитальов Г. Г. Військова служба Запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 54–61.
- ³⁷ Мільчев В. І. У пошуках «Антисічі»: запорозькі осередки за межами Вольностей (1740–1760-і рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 10. – К., 2005. – С. 231–250.
- ³⁸ Мільчев В. І. «Военно-политическое обозрение турецкой границы» П. Румянцева як джерело з історії Південної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Milchev_Volodymyr/Voенno-polytycheskoe_obozrenye_turetskoi_hranyts_P_Rumiantseva_iak_dzherelo_z_istorii_Pivdennoi_Ukra.pdf
- ³⁹ Мільчев В. І., Князьков Ю. П. Проект реформування устрою Запоріжжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/306.pdf>
- ⁴⁰ Шевченко С. І. Долі балканців та їх нащадків після ліквідації Нової Сербії. // Сеоба Срба у Руско цар-

ство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 335.

⁴¹ Шевченко С. І. Центральнoукраїнський архів. – Кіровоград, 2013. – С. 16–37.

⁴² Цвижба Л. Картографические документы по истории Новой Сербии в фондах Российского государственного военно-исторического архива // Сеоба Срба у Руско царство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 452–457.

⁴³ Аболмасова О. Переселення сербів в Російське царство в другій половині XVIII ст. // Сеоба Срба у Руско царство половиною 18. века.: зборник радова. – Нови Сад: Српско-Українсько друштво; Архив Војводине; музеј града Новог Сада, 2005. – С. 309–321.

⁴⁴ Там само. – С. 314.

⁴⁵ Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.): дис. ... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2009. – 279 с.

⁴⁶ Там само. – С. 102.

⁴⁷ Дідик С. С. Архів фортеці Св. Єлизавети: маловідомий фонд. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm

⁴⁸ Дідик С. С. Запорожці і ново слобожани – співучасники по гайдамацьких справах. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Didyk_Serhii/Zaporozhtsi_i_novoslobozhany__spivuchasnyky_po_haidamatskykh_spravakh.pdf

⁴⁹ Чорний О. В. Красносільська прикордонна митниця у XVIII столітті // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Випуск IV. – Кіровоград, 2010. – С. 190–201.

⁵⁰ Плецький С. Ф. Організація охорони кордонів Нової Січі. – Запоріжжя, 2011. – С. 32, 39, 78–79, 92, 103, 106, 109, 118, 121, 125–127, 131, 148, 156.

⁵¹ Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764-го року, 2-е видання доп. – К., 2011. – С. 393–394.

⁵² Макидонов А. В. Персональный состав административного аппарата Новоросии XVIII века. – Запорожье, 2011. – С. 33–42, 45–51.

⁵³ Барановський О. А. Розгортання запорізького гайдамацтва на новосербському напрямку (1752–1764 рр.): джерелознавчий аналіз // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наукових праць / відп. ред. Г. В. Боряк. – К., 2011. – Число 18. – С. 17–20.

⁵⁴ Барановський О. А. Політика Нової Січі щодо запорозького гайдамацтва: джерелознавчий аналіз. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/36/baranovskiy.pdf

⁵⁵ Єременко М., Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.). – Мелітополь, 2014. – С. 50, 85.

⁵⁶ Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса, 2015. – С. 288.

⁵⁷ Ганул А. М. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2016. – Вип. 3 (130). – С. 18–23.

⁵⁸ Ганул А. М. Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Mainovyi_stan_Ivana_Khorvata_v_Novii_Serbii.pdf

⁵⁹ Ганул А. М. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2016. – Вип. 3 (130). – С. 20.

⁶⁰ Ганул А. М. Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hanul_Anton/Mainovyi_stan_Ivana_Khorvata_v_Novii_Serbii.pdf

⁶¹ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010. – С. 5–76.

В статье рассматривается историография форпостов междуречья Южного Буга и Днепра (1743–1775). Анализируются работы украинских и русских исследователей, которые писали о форпостах как непосредственно, так и косвенно.

История Южной Украины XVIII века. актуальна не только как исторический или культурный феномен пограничья, но и как политическая дискуссия, связанная с обострением

украино-российских отношений и множественными манипуляциями касательно истории так называемой «Новороссии». На этом фоне активизировались исследования истории различных административных структур на этой территории, которые существовали в XVIII веке. Вместе с тем, изучение систем пограничных укреплений в этом регионе не осталось без внимания исследователей. Изучение истории форпостов является частью этих исследований.

Целью статьи является анализ научных исследований касательно форпостов между-речья Южного Буга и Днестра, а также изменения основных тенденций тенденций в историографии различных периодов. В целом, автор выделяет три периода в историографии исследуемой темы, предоставляет характеристику каждому из них.

В ходе исследования дается краткая характеристика каждому труду. Суммируя, стоит отметить, что не смотря на значительную историографию, большинство исследований касается истории Новой Сербии, Запорожской Сечи, гайдамаков, государственной политики Российской Империи в середине XVIII века, и под. Количество работ, посвященных непосредственно форпостам незначительна.

Ключевые слова: форпосты, Новая Сербия, Запорожская Сечь, пограничье, гайдамаки, украинская историография, Новороссия.

The article deals with the historiography of outposts in the territory between the rivers of Southern Bug and Dniro (1743–1775). Works of Ukrainian and Russian researchers, who wrote about outposts directly, and of those who wrote about it tangentially are analyzed.

The history of Southern Ukraine in the XVIII century is relevant as not only historical or cultural frontier phenomenon, but also as political discussion, which is connected with the aggravation of relations between Russia and Ukraine and numerous manipulations about history of so-called “Novorossiia”. Because of these circumstances, research of history of different administrative structures in this territory in XVIII century have lately become more intense. At the same time, researches of systems of frontier fortifications in this region are relevant too. The study of the history of outposts is a part of this direction of research.

The aim of the article is the analysis of scientific studies about the outposts between the rivers of Southern Bug and Dniro, and how did the mainstream thinking change in different periods of historiography. Overall, the author distinguishes three historiographical periods in the development of topics, each of them with certain specific characteristics.

In the course of the study, a brief description of each research was presented. The conclusion is that large volume of historiography exists, but the most of that historiography is dedicated to the history of New Serbia, Zaporozhian Sich, haidamaks, the state policy of the Russian Empire in the middle of XVIII cent, etc. The number of researches directed at outposts is low.

Keywords: outposts, New Serbia, frontier, haidamaks, Ukrainian historiography, Novorossiia.

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ НІМЦІВ-КОЛОНІСТІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджуються релігійні вірування німців-колоністів. Особливу увагу приділено становленню лютеранської церкви на Волині, виникненню церковних громад в найбільших містах регіону. В статті висвітлюються особливості традиційної релігійності у побуті та повсякденному житті німців-лютеран, а також розглянуто вірування німців-менонітів, баптистів, штундистів в XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Волинська губернія, німці-колоністи, лютерани, меноніти, баптисти, штундисти.

В XIX ст. Волинська губернія стає одним з найбільших в Україні регіоном компактного проживання німецького етносу. В цей період проходила інтенсивна колонізація Волині, яка наклала політичний відбиток не лише на соціально-економічний розвиток краю, а й урізноманітнила духовне життя його мешканців. Одне з найважливіших місць в громадському і культурному житті німецьких колоністів займала релігія. За віросповіданням їхні релігійні громади поділялися на лютеранські, менонітські, баптистські, штундистські. На Волині серед німецьких колоністів найбільш поширеним було лютеранство, яке тут сповідувало на кінець XIX ст. 164425 осіб, або 98,72% усіх волинських німців¹. Лютеранська церква в регіоні мала досить міцне коріння. В 1783 р. в містечку Корець Рівненського повіту була побудована перша кірха і з'явилася пасторська парафія². В 1801 р. було започатковано створення аналогічної парафії в Житомирі, а в останній третині XIX ст. в місті збудували кірху в пізньоготичному стилі. В 1862 р. лютеранську церковну парафію заснували в м. Рожище Луцького повіту, яка була другою за величиною в губернії, після Житомирської. В 1881 р. була заснована лютеранська церковна громада у Володимирі-Волинському, в 1888 р. в Тучині, в 1889 р. – Новограді-Волинському³. В 1899 р. були створені парафії в Луцьку і Рівному. На початок XX ст. відправи релігійних служб на Волині здійснювали 13 кірх і 191 молитовний будинок. Слід зазначити, що церковні споруди на Волині будували як правило з дерева, лише у великих містах Житомирі, Рівному, Луцьку вони були кам'яними.

До другої половини XIX ст. в регіоні відчувалась певна нестача церковнослужителів, особливо пасторів. Так, на Волині їх було всього вісім. Кожному з них підпорядковувалось в середньому по 40 колоній і звісно, що вони далеко не завжди могли відвідати поселенців⁴. Колонії були розкидані одна від одної приблизно на 40–50 км і до них можна було добратись тільки на конях. Щоб відвідати всі громади, пастор змушений був по декілька тижнів проводити в дорозі. З собою він брав розкладне ліжко, матрац, подушки, покривала, а також різноманітну релігійну літературу (Біблії, церковні календарі), спорядження для причастя тощо. Прибувши в колонію, пастор йшов у кірху або молитовний будинок. Його проповідь, як правило, тривала не більше години, вона була насичена різноманітними прикладами з природи і життя. Під час богослужіння проводився екзаме́н конфірмантів, які були підготовлені вчителями. Після нього відбувався власне обряд конфірмації і причастя. Служба Божа завжди супроводжувалася церковними співами. Наступного дня пастор оглядав школу, проводив вінчання, ввечері зустрічався зі всією громадою, а вранці він їхав до наступної колонії.

Німецький пастор на Волині не був державним службовцем, він не отримував зарплати, а жив за рахунок різноманітних відрахунків колоністів. Він повинен був розумітися також у медицині, будівництві, сільському господарстві. Тому колоністи йшли до нього зі своїми бідами і труднощами. Звичайно пастор не міг побувати в кожній колонії і тому в нього там завжди були помічники-кантори.

На Волинь деякі колонії запрошували канторів з Польщі, для інших вони призначалися Житомирським пастором⁵. Вони виконували функції регентів церковного хору і завідували шкіль-

ною справою, мали право у проводити хрещення і відспівування померлих. Нестачу священиків у колоністів компенсували також предігери. Це були люди, яких обирала громада для проведення проповідей під час відсутності пастора, або кантора. Потреба в духовних особах підштовхувала колоністів до створення спеціальних курсів при великих церковних громадах.

Так, при створеній у 1863 р. лютеранській церковній громаді колонії Гаймталь Житомирського повіту, в 1904 р. були організовані спеціальні курси, на яких велася підготовка канторів для всіх німецьких колоній Київського учбового округу (Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська губернії)⁶.

Незважаючи на відірваність від своєї історичної батьківщини, німці-лютерани зберігали традиційну релігійність у побуті та повсякденному житті. Наприклад, досить своєрідним у них був обряд шлюбу. Перед кожним весіллям необхідна була церковна згода на нього. Пастор оголошував всій громаді промову, яка закінчувалася словами: «Якщо будь-хто має якісь законні заперечення проти шлюбу вищезгаданої пари, то нехай завчасно доповість про це кому потрібно, якщо ні, то потім нехай мовчить». Вінчання молодих проходило в тій громаді, де жила наречена. Перед цим дяк приходив до будинку, де мало відбутися весілля і проголошував коротку промову. В піст весілля не відбувалися, оскільки в цей час заборонялося танцювати, співати, грати тощо. Розлучень у середовищі волинських німців практично не було. Якщо між подружжям виникали серйозні незгоди, тоді пастор приходив до них і згладжував сімейні проблеми.

Обряд хрещення новонароджених дітей у німців-лютеран проходив як правило через 6–8 тижнів. Це відбувалось в основному в будні дні, після обіду, або ввечері. Оскільки в колоніях було недостатньо пасторів, то їх обов'язки виконували кантори, які були в школі вчителями. Батько дитини разом з майбутніми кумами прибували до кірхи, де відбувався обряд хрещення. Дитина, як правило отримувала одне із старих німецьких імен (Фрідріх, Адольф, Густав, Пауліна, Жозефіна, Матильда тощо). Хрестини дітей святкувалися помпезно, або скромно, залежно від достатку. Окремі заможні колоністи запрошували на цю подію майже всю колонію, інші, які мали менші достатки, обмежували коло гостей тільки найближчими родичами. За їхніми звичаями, жінка, яка вперше після пологів виходила з дому, обов'язково повинна була йти в першу чергу до церкви. Це відбувалось на сороковий день після народження дитини.

Обряд поховання померлих також був досить своєрідним у німців-лютеран. В них було прийнято, щоб на похорони запрошували, тобто було певне число родичів і сусідів. Це було пов'язано з тим, що на поминальному обіді повинна бути обмежена кількість людей. Разом з тим на відспівування померлого міг прийти будь-хто, але потім на обід він не йшов. Труна з тілом покійного переважно стояла в будинку, а влітку за сприятливої погоди на дворі. Кантор або пастор проводив повну траурну службу. В колоністів було також прийнято, щоб хтось з членів громади проголошував жалобну промову, в якій бажано було виражати найбільшу скорботу, яка могла розчулити не тільки рідних, але й усіх присутніх, в тому числі кантора або пастора. Тоді цей оратор вважався найкращим. На шляху до кладовища необхідно було співати релігійні пісні. Там також відбувалася траурна промова і відспівування покійника. Аналіз джерел свідчить, що практично кожне кладовище в німецьких колоніях Волині було прекрасно огорожене і мало багато дерев. Як засвідчують німецькі дослідники, в центрі кладовища завжди стояв високий хрест та дзвіниця, де проводилась служба Бога⁷. Слід відмітити, що німецькі кладовища відзначалися охайністю та чіткою системою розміщення могил. Відспівування покійника проводилось до тих пір доки не виростав могильний пагорб. Після цього всім присутнім пропонувалось стати на коліна і прочитати молитву «Отче наш». Після поховання люди йшли на поминальний обід. Перед цим на кладовищі пастор, кантор, або інша духовна особа, яка проводила відспівування дякувала всім за те, що взяли участь в похоронах і від імені близьких запрошувала повернутися в будинок покійного і задовольнитися тим, що Бог пошле. Слід звернути увагу на те, що в колоністів існувала чітка система взаємодопомоги і вони в скрутний час допомагали один одному. На поминальному обіді обов'язково повинен бути присутнім священик, він зазвичай сидів в центрі столу, читав молитву, співав релігійні пісні тощо.

Слід зазначити, що релігійні обряди і традиції волинські німці-лютерани зберігали до радянських часів.

Серед великих німецьких релігійних громад на Волині виділялись також меноніти, які залишили свою батьківщину через релігійні переслідування. У кожній своїй колонії вони утворювали самостійні релігійні громади, якими управляли виборні старійшини, об'єднані у спеціальні ради. Вони мали в колонії необмежену владу. Непокірних, за рішенням старійшин, виганяли з общини. В той час це було рівноцінно смерті, оскільки вигнанців не приймало жодне товариство. Правда такі випадки у них траплялися досить рідко. Про це свідчать і численні архівні

документи. Так, в 1855 р. волинська палата державного майна детально обстежила в губернії поселення менонітів і прийшла до таких висновків: «Будь-яких розправ і порушень дисципліни в них не було. Розгляд домашніх справ, що рідко трапляється, тому що вони хорошої поведінки, проводиться в колі самих колоністів у присутності шульця. Винуватець сам повинен був вибачитися за вчинений проступок. Основним покаранням були штрафи, які накладалися в межах від 15 коп. до 1 руб. сріблом».⁸

Меноніти в кожній своїй колонії мали молитовний будинок в якому щонеділі проводили богослужіння місцеві релігійні служителі-шульмейстери. Однак їх для всієї губернії не вистачало і тому до менонітів приїжджали кантори з Царства Польського, або з тих губерній, де вони теж мешкали.

Так, до менонітів колонії Забузькі Голендри Володимир-Волинського повіту приїжджав кантор з Гродненської губернії, якого для здійснення релігійних обрядів два рази на рік запрошували в колонію. Хрестини і поховання померлих в їхніх колоніях проводив предикант (дяк), який був з числа колоністів. Вони переважно не отримували заробітної плати від місцевої громади⁹. В кожному поселенні менонітів велася метрична книга, де фіксували померлих і тих, хто вступав у шлюб. Її вів пастор, який подавав ці відомості у Віленську духовну консисторію.¹⁰ Саме там знаходилося в той час духовне керівництво менонітів, які проживали на території Російської імперії.

Меноніти проживали на Волині до початку 70-х років XIX ст. В цей час царський уряд провів військову реформу за якою вводилась загальна військова повинність. Меноніти вже повинні були служити у війську, що звичайно суперечило їхнім релігійним переконанням. Вони шукали компромісу з урядом і згодом домовились про альтернативну службу, яка полягала у безплатній праці протягом трьох років за місцем проживання. Меноніти, незважаючи на цю домовленість, не були впевнені в гарантіях царського уряду і почали залишати Волинь. Переважна більшість їх емігрувала до Америки, Канади де вони як правило осідали в схожих з Волинню місцевостях¹¹.

Особливий вплив у другій половині XIX ст. в німецьких колоніях мали баптисти. їхні емісари розгорнули активну діяльність у другій половині 60-х рр. XIX ст. Ідеї баптистів знайшли своїх прихильників й на Волині. Вже в 1865 році їх тут нараховувалось більше 3 тисяч, а в 1895 – уже 5981 осіб¹².

В 1896 р. Управління Київського учбового округу вивчало окремі поселення баптистів на Волині. Зокрема, досить детально був вивчений стан німців-баптистів колонії Нова, Житомирського повіту. В той час в цьому повіті проживало 4 тисячі баптистів – німців¹³. Переважно вони селилися окремими колоніями і займалися винятково землеробством. Більшість з них володіли землею на правах власності ще з 1863 р. Баптистська колонія за зовнішнім виглядом практично не відрізнялася від колонії лютеран-німців. Будинки баптистів були розташовані на значній відстані один від одного. Ниви їхні були добре оброблені й огорожені, а домашній інвентар відрізнявся від того яким користувалися німці – лютерани і українські селяни тим, що був більш досконалим. Баптисти жили набагато заможніше від селян і німців-лютеран. Землю вони орали лише залізними плугами, їхні поля були чистими й доглянутими. Вони користувалися також різними сільськогосподарськими машинами.

Усі релігійні, громадські питання баптисти обговорювали в молитовних будинках. Це були окремі приміщення з високою стелею, хорами і підвищенням на зразок естради. В його центрі стояв стіл, накритий чорним сукном зі срібними позументами. Це було місце духовного наставника, зліва стояли лавки для жіночого хору, справа – для духового оркестру. Всі інші місця були для прихожан. На стінах німецькою і російською мовами були зроблені написи: «Один Господь, одна віра, одне хрещення», «Бога бійтесь, царя шануйте»¹⁴.

В переважній більшості молитовних будинків працювали школи. Про те з часом громади, виходячи з педагогічних міркувань і з точки зору правильного виховання дітей, прийшли до висновку про переведення шкіл в окремі будинки.

Духовних наставників баптисти утримували за рахунок громади. Інколи для проведення служби вони запрошували проповідників, які мали спеціальну духовну освіту з Німеччини. У скоєних гріхах баптисти каялися перед всією громадою. Якщо між ними виникали конфлікти, то їхні учасники не допускалися до причастя до тих пір, доки вони не помиряться один з одним. Напевно тому серед німецьких баптистів не траплялися випадки, щоб вони судилися один з одним. Досить розвинутою серед баптистів була система взаємодопомоги. Тому відверто бідних серед них не було. Горілки вони не вживали. Хоча їм дозволялось її використовувати як лікувальний засіб при простудних захворюваннях і то тільки поодиночі, а не спільно. Вино, пиво можна було вживати, але при цьому не напиватись.

Усі баптисти були освіченими, читали книги і виписували місцеві газети¹⁵. Точних даних про кількість баптистських шкіл фактично немає, оскільки сектанти переслідувались поліцією і до сьогодення часто створювали їх нелегально, або ж навчали дітей самостійно.

В 1887 р. з метою припинення насаджування баптизму власті наказали закрити виявлені поліцією школи в яких навчалися діти баптистів. В 90-х роках XIX ст. окремі їхні колонії почали просити дозволу на відкриття шкіл. Так, в 1894 р. баптисти колонії Нова Житомирського повіту вирішили відкрити в себе Міністерське народне училище. Для його розміщення вони побудували великий, критий залізним дахом, будинок. Царський уряд дав на це свою згоду і 3 жовтня 1896 р. в присутності головного губернського інспектора Лубенця, трьох духовних наставників, а також представників з інших німецьких колоній воно було відкрите. По закінченні цієї церемонії всі присутні заспівали гімн «Боже царя храни». Після цієї події баптисти колоній В'язовці та Івашкевичі Житомирського повіту також почали клопотатися про відкриття в них російських міністерських народних училищ.

Слід відмітити, що німецькі баптисти Волині мали значний вплив не лише в краї, а й серед одновірців усієї Російської імперії. На це, зокрема, вказує те, що 3 січня 1909 р. в колонії Нейдорф Житомирського повіту відбувся з'їзд духовних наставників німецьких баптистів усієї Росії¹⁶. Такі дії баптистів викликали обурення в Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора і він дав головному жандармському управлінню наказ стежити за тим, щоб баптисти більше не проводили ніяких зібрань.

Потрібно відмітити, що волинські баптисти не поривали зв'язків із своєю історичною батьківщиною, що проявилось у різноманітних друкованих виданнях які надходили з Німеччини. Так, значного поширення в краї набула брошура німецькою мовою «Neue evangelische Hirtenstimme»¹⁷. Вона пройшла цензуру і нічого крамольного влада в ній не знайшла. Тому брошура розповсюджувалася на Волині відкрито.

Урядові установи, православну церкву непокоїла активність баптистів і їхній вплив на місцеве населення. Тому вони змушені були звертати на них увагу. Особливо вона посилилася перед початком першої світової війни. Зокрема Волинському головному жандармському управлінню, була дана вказівка перевіряти політичну благонадійність німців – баптистів, які проживали в колоніях Кутузовської волості Житомирського повіту¹⁸. Ця надмірна «увага» з боку властей змушувала їх залишати край і виїжджати за межі імперії.

Поряд з баптизмом на Волині набув поширення і штундизм. «Stund» («Штунд») така назва була поширена через те, що члени цієї секти після звичайної церковної служби збиралися в кірсі й додатково вивчали Біблію. Організація цих гуртків в німецьких колоніях України була пов'язана з іменем прибулого з Базельської місії Йогана Бонекемпера, який розгорнув активну проповідницьку діяльність в Україні. Послідовники Бонекемпера знайшлися і на Волині. Так, в 1884 р. штундисти були виявлені в колонії Синьова Рівненського та Горошках Житомирського повітів¹⁹. Штундисти розповсюджували серед місцевого населення Новий Заповіт і Псалтир на російській мові. Вони спеціально нікого не наvertали в реформаторську віру, а переконували вчитися грамоті, щоб самим читати Святе Письмо і старатися за прикладом німецького братства «Друзів божих» (Stund), жити по-християнському і кинути пияцтво та інші шкідливі звички²⁰.

Діяльність штундистських сект не залишалася поза увагою місцевих світських і духовних властей, вони піддавались переслідуванням та засудженням.

Підсумовуючи викладений матеріал, можемо констатувати, що німці-колоністи, які мешкали у Волинській губернії в XIX – на початку XX ст. сповідували свої традиційні вірування, які були на їхній історичній батьківщині. Також у їхніх колоніях було сектанство, представлене менонітами, баптистами, штундистами.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. VIII – Волынская губерния / Под ред. Н. А. Тройницкого. – М., 1904. – С. IX.

² Gisbreht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheit: Selbstverlag, 1992. – S. 33.

³ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 59–61.

⁴ Мой отец был путешествующим пастором на Волыни // Родина Волынь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Серия «Труды Житомирской научно-краеведческого общества исследователей Волыни». – Т. 17. – Визентхайд – Житомир, 1998. – С. 166.

- ⁵ Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С. 115.
- ⁶ Arnd N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. – 1994. – S. 162.
- ⁷ Weiss I. Heimat auf Zeit. Die Schulgemeinde Julianow-Boratyn. 1875–1940 // Wolhynische Hefte 2. Folge Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1993. – S. 41.
- ⁸ Державний архів в Житомирській області. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 1060. – Арк. 235.
- ⁹ Там само. – Арк. 229.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 124.
- ¹¹ Gisbrecht W. Wolhynien und die Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 3 Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid: Selbsverlag, 1992. – S. 31.
- ¹² Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895. – С. 13.
- ¹³ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 68. – Арк. 152.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 153.
- ¹⁶ ЦДІАУ. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1178. – Арк. 78.
- ¹⁷ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 696. – Спр. 170. – Арк. 1–26.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 142–147.
- ¹⁹ Рождественский А. Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – С. 145.
- ²⁰ Ушинский А. Д. О причинах появления рационалистических учений штунды и некоторых других подобных в сельском православном населении и мерах против распространения учений этих сект. – К., 1884. – С. 9–10.

В статье исследуются религиозные верования немцев-колонистов. Особое внимание уделено становлению лютеранской церкви на Волини, возникновению церковных общин в крупнейших городах региона. В статье раскрываются особенности традиционной религиозности в быту и повседневной жизни немцев-лютеран, а также рассмотрены верования немцев-меннонитов, баптистов, штундистов в XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Волынская губерния, немцы-колонисты, лютеране, меннониты, баптисты, штундисты.

The article investigates the religious beliefs of the Germans-colonists. Particular attention is paid to the formation of the Lutheran church in Volyn, the emergence of church communities in the largest cities of the region. The article highlights the peculiarities of traditional religiosity in the everyday life of the Lutheran Germans, as well as the beliefs of the Germans-Mennonites, Baptists, and Stundists in the XIX – early XX centuries.

Keywords: Volyn province, Germans-colonists, Lutherans, Mennonites, Baptists, Stundists.

ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ ВОГНЕТРИВКОГО БУДІВНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1894–1915)

Стаття присвячена діяльності Полтавського губернського земства по збереженню глиняних ресурсів краю, аналізуються вирішення питань земськими місцевими органами самоврядування, приватними господарствами щодо організації вогнетривкого будівництва, вивчаються окремі напрями в реалізації комплексних заходів з виготовлення черепиці й цегли як складових гончарства.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, вогнетривке будівництво, виготовлення черепиці та цегли.

Досвід Полтавського губернського земства потребує вивчення в час утвердження в практику інноваційних форм забезпечення життєдіяльності етносів і їх впливу на соціально-орієнтовану ринкову економіку. За нинішніх умов удосконалення структури зайнятості населення пов'язується з розвитком малого бізнесу, насамперед у сфері переробки місцевої сировини й збуту ремісничої продукції.

Використанню природних ресурсів краю, проведенню дослідів глин, застосуванню їх у місцевій переробній галузі приділялася особлива увага Полтавським губернським земством наприкінці XIX століття. Розвиток гончарного промислу був пріоритетним напрямом економічної програми земства. Проблема, що розглядається, ще не вивчена.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства у 1894–1915 роках по збереженню глиняних ресурсів краю, аналізуються вирішення питань земськими місцевими органами самоврядування, приватними господарствами щодо організації вогнетривкого будівництва, вивчаються окремі напрями в реалізації комплексних заходів з виготовлення черепиці й цегли як складових гончарства.

За доби існування органів земського самоврядування сільське населення було масовою верствою в українській спільноті й поліпшення його життєвих стандартів стало одним з головних завдань земства.

На проблему збереження і використання природних ресурсів у 1881 році було звернуто увагу дослідником гончарства Слобожанщини О. Твердохлебовим, він зафіксував таке явище як викуп земель на глинища, що пов'язано з проведенням реформи 1861 року, відповідно до якої проходив перерозподіл земель¹. Така ситуація склалася і в Полтавському регіоні. На підтвердження цього статист С. Лисенко наводить факти, що в Сенчі глинища знаходилися у власності двох сусідів-селян (на час дослідження етнографом І. Зарецьким вони були ще громадськими) і тому ціна на сировину змінювалася. За його висновком, «експлуатація глинищ була загарбницькою». Кожен рік гончарі відкривали нову яму, але правильних ходів не робили через відсутність якісного матеріалу². Втім І. Зарецький наголошував: «Если к сенчанской глине применить некоторую обработку, то она могла бы иметь особенное применение в технике, обладая некоторыми свойствами, каких не один из всех родов глин Полтавской губернии не имеет»³. А в дійсності її називали «глеєм», гончарі про неї говорили: «боїться і сонця, і вітру, й морозу»⁴.

Відчутною була стурбованість учасників обласного з'їзду діячів кустарних промислів (1901 р., м. Полтава), на якому наголошувалося, «що у деяких місцях гончарного виробництва глинища перейшли у приватну власність, залягають глибоко під землею, або видобуваються загарбницьки. Тож одним із завдань губернського земства в питаннях сприяння розвитку гончарного промислу в таких місцях повинна стати оренда чи купівля для гончарів громадських глинищ, влаштування раціональної її експлуатації, що впливало б на здешевлення видобування глини»⁵. Відповідно до джерел, підняті питання учасниками з'їзду знайшли відгук і реагування з боку губернського і повітових земств.

Так, у 1895 році на землі, купленій губернською управою у власниці Герасимович (відповідно до постанови губернського зібрання від 26 січня 1894 р.), у с. Малих Будищах Полтавського

повіту був побудований цегельний завод, оскільки поблизу купленого маєтку не було приватного, де можна було б придбати цеглу для будівництва лікарні для душевно-хворих⁶.

18 травня 1895 року Полтавською міською думою розглядалося клопотання міщанина Нухіма Мушковича щодо видачі посвідчення на право будівництва цегельного заводу⁷. У клопотанні поданому 2 травня, він вказував, що будівництво заводу планується у м. Полтаві в передмісті «Дальні кобищани», поблизу цегельного заводу п. фон-Беллі, на орендованій землі. Міська дума розглянула питання після подання усієї необхідної документації і прийняла рішення підтримати клопотання, але дозвіл на будівництво повинен видати будівельний відділ Полтавської губернської управи⁸.

23 жовтня 1896 року Полтавська міська управа подала на розгляд зібранню клопотання жителів Монастирської вулиці м. Полтави про закриття цегельного заводу. Згідно з проведеним оглядом заводу управа дійшла висновку, що загрози здоров'ю мешканців немає і внесла пропозицію щодо влаштування на приміщенні заводу димовідвідної труби, що було ухвалено міським зібранням⁹.

12 грудня 1896 року Марині Журбин було видано посвідчення про дозвіл будівництва цегельного заводу, на околицях міста, поблизу с. Рибці, відповідно висновків міського архітектора та санітарного лікаря¹⁰.

Наведені приклади свідчать про уважне ставлення органів земського самоврядування до назрілих життєвих проблем, особливо тих, що стосувалися виробництва вогнетривких будівельних матеріалів.

1897 року одним з першочергових заходів Полтавської губернської управи було проведення дослідів виготовлення покрівельної глиняної черепиці для будівництва черепичних заводів на території губернії. Був запропонований план розповсюдження черепичних дахів:

1. в різних місцях губернії, де є поклади придатної глини, управа передбачала влаштувати невеликі зразкові майстерні, заводи для виготовлення черепиці та запросити досвідчених майстрів з її виготовлення і покрівлі дахів у поселеннях;

2. майстерні потрібно влаштовувати там, де є бажаючі покрити забудови черепицею;

3. до виробництва черепиці допускати бажаючих її використати, щоб черепиця надавалася населенню по собівартості¹¹.

Губернська управа виділила на будівництво невеликих майстерень-заводів 10000 руб. та передбачила вносити таку суму щорічно до страхового кошторису, починаючи з 1895 року. Як спосіб заохочення, вона зверталася з проханням до повітових земств не обкладати черепичні заводи податками¹².

Що стосується розмірів і розташування цих об'єктів, передбачуваної їх експлуатації, то управа виставила свої вимоги: черепичний завод протягом літа повинен виробляти 60000 черепиці, по 400 штук на одному черепичному пресі. Сушильне відділення сараю повинно вміщувати шестиденне виробництво – 2400 од., для чого потрібна площа – 810 аршинів, з довжиною сараю у 15 сажнів, із висотою стін у 3 аршини. П'ять сажнів цього сараю повинне займати приміщення майстерні, а десять – сушильне відділення. Стіни його можуть бути дощаті або мазані, вибір тих чи інших залежить від місцевих умов. Для освітлення потрібні вікна, розмір яких прирівнювався б до розмірів вікон селянської хати. Вхід мів бути зі сторони майстерні. Провітрювання сушильного відділення передбачалося через трубу, вмонтовану в дах. На будівництво випалювальної печі потрібно було 2 тисячі вогнетривкої та 2 тисячі червоної цегли. Обов'язковою складовою заводу повинен бути колодязь.

Заготовка глини повинна проводитися завчасно, щоб вона піддавалася вивітрюванню, це сприяло підвищенню якості¹³.

На засіданні 18 грудня 1896 року губернська управа запропонувала з початку весни 1897 року приступити до будівництва мережі черепичних заводів. Першим було розпочато будівництво заводу у с. Староверівці Костянтиноградського та м. Смілому Роменського повітів. Для придбання земельних ділянок та аналізу придатності глини для виробництва черепиці повітовим земствам було виділено по 600 руб. Наступного року Полтавська губернська управа запропонувала Лохвицькій земській управі надіслати на ім'я директора Миргородської художньої ремісничої школи зразки глини та визначити місце, умови користування необхідною ділянкою, де може бути побудований черепичний завод. Лохвицька земська управа надіслала запит товариства повіту, де наявні поклади глини, та чи виявлять вони бажання участі у будівництві черепичного заводу і на яких умовах нададуть земству право користування глинищем¹⁴.

Лохвицька земська управа визнавала, що повіт має великий вибір глини, губернська управа запропонувала матеріальну допомогу на будівництво черепичного заводу. Під час визначен-

ня найбільш вигідного варіанту вона відзначила обізнаність населення з обробкою глини, наявність глини доброї якості, близькість до річки, готове приміщення. Найбільш привабливою пропозицією Лохвицька управа вважала місце запропоноване в с. Лука. Для того, щоб наглядним способом переконати сільське населення у користі черепичних дахів, Лохвицька управа вирішила спочатку покривати громадські забудови. Управа пропонувала зібранню зобов'язати сільські товариства покривати дахи вогнетривкими матеріалами у зведених школах, магазинах, приміщеннях хлібозаготівлі, що не потребують частого ремонту. На основі вищевикладеного управа запропонувала Лохвицькому зібранню порушити клопотання перед губернським земством про будівництво черепичного заводу в с. Лука¹⁵.

У 1899 році Полтавською губернською управою розглядалося питання про влаштування черепичного заводу на околицях м. Сенчі Лохвицького повіту. З цією метою Лубенське земство планувало придбати 4–5 десятин землі, придатної для будівництва об'єкту та добування глини. Виробнича потужність заводу мала бути 1 мільйон одиниць черепиці в рік. Проте, на 1900 рік питання визначення місця для будівництва залишалося відкритим, оскільки жодна пропозиція про продаж ділянок не відповідала необхідним умовам¹⁶.

На запит Лохвицької земської управи були надіслані відповіді:

1. товариство селян с. Лука висловило бажання мати черепичний завод та дало згоду безкоштовно передати 970 сажень землі, що знаходяться на території громадського цегельного заводу, з тим, щоб за використання забудов (2 сараї для сушіння цегли та приміщення заводу) губернська управа сплатила товариству 200 руб. ;

2. товариство селян с. Бодаква Пісківської волості надіслало до управи постанову з пропозицією передати Лохвицькому земству 3/4 десятини землі для будівництва черепичного заводу. Ця територія була розташована поряд з поромом, який земство мало взяти на своє утримання;

3. козак м. Варва Олександр Кисіль 16 липня 1897 року заявив управі про своє бажання здати в оренду земству не менше як на 6 років дві десятини землі на березі р. Удаю для будівництва черепичного заводу, розмір орендної плати передбачалося визначити управі;

4. селянин с. Пісочне Пісківської волості Гордій Прощай виявив бажання надати земству одну десятину землі та правом користування глинищем за 100 руб.¹⁷.

До губернської управи надійшло клопотання про будівництво черепичних заводів при Андріївській сільськогосподарській школі Кобеляцького повіту та у Прилуцькому повіті. Комісія підтримала пропозицію про влаштування заводу при Андріївській школі, на присадибній ділянці, відповідно до постанови зібрання 1897 року, оскільки на це необхідні незначні витрати (2000 руб.), в рахунок залишків кошторису на черепичну справу. По Прилуцькому повіту губернське зібрання зобов'язало губернську управу вивчити та підготувати доповідь про важливість будівництва черепичного заводу у Пирятинському або Прилуцькому повітах¹⁸.

7 грудня 1898 року Полтавською міською думою розглядалося клопотання гласного Г. М. Бобрицького про будівництво цегельного заводу за кошти міста. Влаштування такого заводу, на його думку, окрім економії витрат на будівельні об'єкти міста, задовольняло б попит на цеглу населення. За його підрахунками завод при 6 мільйонному виробництві міг економити земству до 30000 руб. щороку, враховуючи вартість виробництва 1000 одиниць цегли по 5 руб. Якщо виробництво обмежиться 3–4 мільйонами, то щорічний прибуток земства становитиме 15000 руб. Міська дума пропозицію ухвалила більшістю голосів. Була обрана особлива комісія для вивчення цього питання¹⁹.

Надання посвідчення про дозвіл зведення допоміжних забудов при цегельних заводах у м. Полтаві належало до повноважень Полтавської міської думи. Так, Полтавське губернське правління, по будівельному відділу від 15 грудня 1897 року за № 1005 повідомило управу, що полтавський купець Мордух Радунський порушив клопотання про дозвіл будівництва нових сараїв на власній ділянці землі для висушування цегли на цегельному заводі та з цією метою будівництва додаткового приміщення довжиною від 60 до 70 аршин. Міська дума без заперечень ухвалила клопотання й видала посвідчення²⁰.

Випадки збереження і використання глинищ були непоодинокі. Природне бажання населення поліпшити свій побут не залишало їх байдужими до цегельної й черепичної справи. Не стояли осторонь назрілої проблеми визначення місць для будівництва цегельних та черепичних заводів і окремі жителі губернії.

Селянин Гордій Прощай із селища Пісочне Пісківської волості запропонував земству ділянку землі в одну десятину за плату 100 руб. зі всіма правами користування глиною. Такі приклади збереження глинищ траплялися і в інших повітах, де були їх поклади. З вищенаведених

прикладів придбання земством територій з наявністю вогнетривкої глини, доходимо висновку щодо впровадження в життя органами земського самоврядування на губернському і повітовому рівнях заходів та здійснення перших кроків реалізації програми розвитку черепичної справи як складової гончарного промислу.

Сільське населення нововведення завжди сприймало з осторогою. Щоб відмовитись від старої звички користуватися дешевим матеріалом, хоч і не практичним, але тим, що завжди під рукою (всякого роду солома або очерет), потрібен був час²¹.

Тим часом потреба земських і громадських організацій та заможної частини населення у використанні черепиці зростала.

Відповідно доповіді № 59 Полтавського губернського земського зібрання Миргородському земству на будівництво черепичного заводу та придбання ділянки з покладами глини видавалася позика 10000 руб. строком на 28 років на загальних засадах²².

1902 року на придбання 7 десятин землі у Максима Койнаша для потреб Малобудищанського черепичного заводу за кошторисом Полтавського губернського земства передбачалося 4000 руб.²³.

У 1902 році губернському земському зібранню 37 чергового скликання була представлена доповідь губернської земської управи про купівлю у м. Опішне Зіньківського повіту у Євстафія Митаревського 42 десятини землі з будівлею, лісом і покладами гончарної та вогнетривкої глини. Враховуючи попит населення на присадибні ділянки, а також потреби місцевих кустарів гончарного виробництва в матеріалі, губернські земські збори дозволили губернській управі викупити у Митаревського його садибу при умові, що територія буде досліджена щодо наявності вогнетривкої глини і визнання управою її придатності для потреб земства²⁴.

Виконати постанову губернських зборів не вдалося через відмову гр. Є.А. Митаревського. Він запропонував інший варіант продажу, а саме, садибу в Зіньківському повіті у селі Малих Будищах, територія якої складала 41 десятину 2065 саж. В ці землі входило урочище «Вал» – 21 дес. 300 саж.², де під молодим дубовим лісом на площі 18 дес. були поклади вогнетривкої глини²⁵.

Губернська земська управа переконала у необхідності придбання і цієї території. Бралось до уваги й те, що значна частина запропонованої землі (42 дес.) буде розподілена на ділянки в розмірі повномірних присадибних місць для продажу їх місцевим жителям-гончарям. Цей захід здійснювався за рахунок страхового капіталу у формі надання позичок на придбання землі. Губернська земська управа, як і в 1901 році, звернулася до губернських зборів з проханням виділити асигнування у розмірі 16000 руб.²⁶.

Відповідно доповіді управи губернське зібрання постановило придбати у Митаревського, в Опішному, цю землю та надати управі відповідні повноваження на її розпродаж населенню, що займається гончарним промислом²⁷.

Потреба у вогнетривкому будівництві була високою. У селах часто влаштовувалися тимчасові, для зведення громадських будівель (церков, шкіл), а іноді й постійні цегельні, черепичні заводи. Ці заводи могли б розвиватися і забезпечувати населення дешевим вогнетривким матеріалом (цегла, черепиця), за умови здешевлення обладнання. Проблемою залишалася висока вартість устаткування та матеріалів, що виникала внаслідок обкладення високим податком. Податок на цегельні та черепичні преси становив від 44% до 83% від їх вартості. Таким чином, проникнення у середовище кустарів покращених знарядь виробництва і матеріалів гарної якості можливо було досягти при повному або частковому скасуванні податку на імпортовані черепичні та цегельні преси, двигуни та матеріали дрібного виробництва, зокрема свинець та сурик²⁸.

На 1904 рік у Полтавській губернії діяло 84 приватних цегельних та черепичних заводів з виробництвом продукції на суму понад 1000 руб. на рік. Більшість з них розпочали своє виробництво наприкінці XIX – початку XX століття. Вони зводилися, здебільшого, для забезпечення потреб власного вогнетривкого будівництва²⁹.

Виробництво гончарних вогнетривких матеріалів найбільше зосереджувалося у Зіньківському, Кобеляцькому, Миргородському, Роменському повітах³⁰.

На території Лівобережної України в 1903 році діяло 50 цегельних заводів, половина з них розміщувалася в Харківській губернії³¹.

13 жовтня 1911 року Полтавська міська дума заслухала доповідь міської земської управи щодо клопотання Г. Д. Рашкова про видачу йому дозволу на будівництво цегельного заводу по вулиці Трегубівській, міська дума постановила задовольнити клопотання за умови, що труба топки заводу буде висотою не менше як 40 аршин заввишки, сараї та навіси на об'єкті будуть покриті вогнетривким матеріалом³².

У 1911 році голова Полтавської губернської управи Ф. А. Лизогуб доповів губернському зібранню про можливість купівлі ділянки землі прилеглої до Миргородської школи, для розши-

рення її садиби. Зібрання постановило уповноважити управу забезпечити придбання землі та внести до кошторису на означену операцію 2700 руб.³³.

Полтавська губернська управа та опікунська рада Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя прагнули організувати практичні заняття учнів у заводських умовах, разом з робітниками, оскільки випускники повинні бути кваліфікованими техніками, досконало вивчити технічну, господарську та комерційну сторону заводської справи. Задля цього управа вела переговори про купівлю цегельного заводу в Зінаїди Марковської, на території якої є поклади глини, придатної для виробництва цегли та черепиці. Власниця виявила бажання продати землю та розташований на ній цегельний завод за 3150 руб. Договір про купівлю був складений 18 травня між Марковською та директором школи Олександром Кир'яковим. Для оплати вартості землі та заводу губернська управа виділила 25000 руб. та вважала за доцільне порушити клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості про надання безвідсоткової позики. З цією метою зібрання ухвалило доповідь управи на позачерговому губернському зібранні 28 вересня 1916 року³⁴. У доповіді аргументувалася купівля у Зінаїди Марковської 10 дес. 1398 сажень² землі з цегельним заводом³⁵.

1913 року губернська управа звернулася з проханням до губернських земських зборів:

1. затвердити пропозицію губернської управи про відкриття в Опішному постійного гончарного навчально-показового пункту;
2. надати управі повноваження на придбання 1/2 десятини обстеженої ділянки землі на суму близько 800 руб.;
3. внести в кошторис губернських витрат необхідну для облаштування пункту суму в розмірі 4800 руб. і на утримання службового персоналу 3680 руб.;
4. уповноважити управу вирішити питання з управлінням землеустрою та землеробства щодо надання одноразової допомоги в розмірі 4200 руб. і щорічної на забезпечення технічного персоналу 2400 руб.³⁶.

На виділеній ділянці губернська управа планувала побудувати:

1. будинок для майстерні, покритий черепицею з житлом для інструктора, вартістю 3800 руб.;
2. утеплений сарай, обмазаний глиною, покритий черепицею, для висушування сирцю вартістю 1590 руб.;
3. сарай для збереження випалених виробів – 474,50 руб.;
4. сарай для збереження палива, покритий глиносоломою – 300 руб.;
5. покращене горно звичайного кустарного типу з навісом та обладнанням для дослідження полив – 300 руб.;
6. глином'ялку з кінним приводом простого типу, для здешевлення обробки глини – 600 руб.;
8. колодязь з насосом та лебідкою до 250 руб.;
9. огорожу – 44 погонних сажнів 150 руб.;
10. внутрішнє обладнання майстерні (столи, лави, стелажі) вартістю до 300 руб.

Загальна сума складала 8500 руб.³⁷.

У 1913 році Полтавське губернське земство й управління землеустрою та землеробства виділили кошти на придбання земельної ділянки для будівництва гончарної майстерні. Цим самим губернська управа сприяла у вивченні, введенні в обробку місцевих глин³⁸.

У 1915 р. у м. Опішне на землі, придбаній у Зіньківського земства, відповідно постанови губернського земського зібрання 1913 року та Зіньківського повітового земського зібрання 1914 року, губернською управою було побудоване нове цегельне приміщення з усіма необхідними службовими будівлями³⁹.

Полтавська губернська управа, дослідивши у 1912 році дрібне черепичне виробництво у Таврійській та Катеринославській губерніях, доповіла 48-му черговому земському зібранню про можливість виробництва гончарної черепиці на невеликих цегельних заводах, де є поклади глини, придатної для черепичного виробництва,⁴⁰ і в такий спосіб сприяти виконанню заходів по вогнетривкому будівництву, які відображені у щорічних планах будівельних робіт у районах землеустрою⁴¹.

За статистичними даними на 1912 рік у губернії в семи тисячах населених пунктах близько 2000000 будівель було покрито соломною, тож навіть при щорічному 6000000 виробництві черепиці на покриття одного даху припадало лише 3 її одиниці, тобто у 500 разів менше від тієї кількості, потрібної для покриття даху селянської хати⁴².

Потужність заводів з виробництва гончарної черепиці, цегли, що були у безпосередньому підпорядкуванні губернської управи, – Мало-Будищанського, Полтавського, Смілянського не відповідала потребам губернії у забезпеченні вогнетривкими матеріалами.

У 1913 році працювала вже значна кількість приватних майстерень, заводів, облаштованих за сприяння земства. Із земських складів відпускалися покрівельні матеріали, продаж яких був організований і при місцевих сільських та кредитних товариствах. У віддалених населених пунктах від земських майстерень, чи складів, хуторяни могли придбати матеріал на приватних заводах⁴³.

Мета Полтавського губернського земства щодо збереження й використання природних ресурсів краю, розвитку земських черепичних заводів, допомога приватному сектору у виготовленні вогнетривкого матеріалу через вирішення земельного питання, організацію виробничої діяльності, надання коштів на утримання об'єктів – певним чином реалізовувалася.

У статті наведені окремі приклади оперативного вирішення питань органами земського самоврядування щодо будівництва цегельних та черепичних заводів, виготовлення вогнетривких керамічних матеріалів.

Діяльність Полтавського губернського земства у вирішенні проблемних питань є повчальним уроком, шляхи їх вирішення варто запозичити, а саме: комплексний і реформаторський підхід до визначення й реалізації напрямів діяльності, раціонального використання територіальних природних ресурсів, всебічної підтримки підприємницької діяльності кустарів-виробників продукції з глини, як екологічно чистого продукту, що базувалася б на нових підходах щодо матеріального, фінансового, технічного їх забезпечення, задоволення потреб населення у глиняному вогнетривкому матеріалі.

---

¹ Історія Української РСР: короткий нарис. – К., 1981. – С. 79.

² Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904. – Вып. 3. – С. 127.

³ Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 7.

⁴ Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесл Полтавской губернии: промыслы Лохвицкого уезда. – Полтава, 1904. – С. 126.

⁵ Постановления областного съезда деятелей кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября – 6 октября 1901 года. – Полтава, 1901. – С. 15.

⁶ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава, 1897. – Вып. I. – С. 63.

⁷ Журналы Полтавской городской думы за 1895 год. – Полтава, 1896. – С. 164.

⁸ Там само. – С. 215–216.

⁹ Журналы Полтавской городской думы за 1896 год. – Полтава, 1897. – С. 340–344.

¹⁰ Там само. – С. 436–439.

¹¹ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 108.

¹² Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава, 1901. – Вып. II. – С. 1166–1167.

¹³ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 111–113.

¹⁴ Там само. – С. 109.

¹⁵ Там само. – С. 116.

¹⁶ Отчет Лохвицкой уездной земской управы за 1899 год. – Лохвица, 1900. – С. 108.

¹⁷ Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица, 1898. – С. 110.

¹⁸ Полтавское губернское земское собрание XXXIV очередного созыва. 20–30 января 1899 года. – Полтава, 1900. – С. 497–500.

¹⁹ Журналы Полтавской городской думы за 1898 год. – Полтава, 1899. – С. 699–701.

²⁰ Там само. – С. 57–58.

²¹ Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 144.

²² Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, 1901. – С. 110.

²³ Смета расходов Полтавского губернского земства на 1902 год. Журналы Полтавского губернского

земского собрания XXXVII очередного созыва, 1901 год. – Полтава, 1901. – С. 128.

²⁴ Полтавскому губернскому земскому собранию XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. – Полтава, 1902. – С. 151.

²⁵ Там само. – С. 151–152.

²⁶ Там само. – С. 152.

²⁷ Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVIII очередного созыва, 1902 год. – Полтава, 1903. – С. 76.

²⁸ Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Полтавская губерния. – СПб., 1903. – Т. XXXII. – С. 612.

²⁹ Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. По сведениям полученным от владельцев фабрик и заводов. Кирпичные заводы и водяные мельницы с производством менее 1000 руб. в год в ведомость не вошли. – Полтава, 1905. – 219 с.

³⁰ Памятная Книжка и Адресь-календарь Полтавской губернии / сост. под ред. Д. А. Трощинского, 1888 годъ. – Полтава, 1887. – С. 163–164.

³¹ Полное географическое описание нашего отечества / под ред. В. П. Семенова. – Т. VII. Малороссія. – СПб., 1903. – С. 212.

³² Журналы Полтавской городской думы за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 62.

³³ Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года. – Полтава, 1912. – С. 72.

³⁴ Журналы чрезвычайного Полтавского губернского земского собрания 28 сентября 1916 года. – Полтава, 1916. – С. 59–60.

³⁵ Там само. – С. 10.

³⁶ Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 154.

³⁷ Там само. – С. 153.

³⁸ Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 год. – Полтава, 1914. – Вып. I. – С. 108.

³⁹ Полтавскому губернскому земскому собранию 52-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1916 года. – Полтава, 1917. – Вып. II. – С. 253.

⁴⁰ Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава, 1916. – С. 62–64.

⁴¹ Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет по строительному отделению Полтавской земской управы за 1914 год. – Полтава, 1915. – С. 60–62.

⁴² Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. – Полтава, 1913. – С. 277.

⁴³ Там само. – С. 291.

Статья посвящена деятельности Полтавского губернского земства по сохранению глиняных ресурсов края, анализируются решения вопросов земскими местными органами самоуправления, частными хозяйствами по организации огнеупорного строительства, изучаются отдельные направления в реализации комплексных мероприятий по изготовлению черепицы и кирпича как составляющих гончарства.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, огнеупорное строительство, изготовление черепицы и кирпича.

The article is devoted to the activity of the Poltava provincial local council in preservation of the land's clay resources, it analyzes how the problems were solved by the local self-government bodies and private enterprises in the organisation of fire-resistant construction, and it also studies the distinct trends in the implementation of complex measures to manufacture tiles and bricks as components of pottery.

Keywords: Poltava Government Council, fire resistant construction, manufacturing of tiles and bricks.

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНО-ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (кін. XIX – поч. XX ст.)

У статті аналізується нормативно-законодавча база, що регулює підприємницьку діяльність кредитно-банківських установ, які очолювали фахівці єврейської національності. Акцентовується увага на обмеженнях у правах та низці заборон стосовно таких фінансових закладів.

Ключові слова: єврейська меншина, законодавство, кредитно-позичкова операція, кредитно-фінансова установа, банки.

Сучасний стан вивчення соціально-економічної історії України вимагає поглибленого аналізу здобутків вітчизняної історіографії та наявної джерельної бази, що є запорукою поступу національної історичної науки. Одним із важливих і мало розроблених питань є дослідження процесу створення і діяльності кредитно-банківських установ в Україні та роль єврейської спільноти в організації й забезпеченні функціонування кредитно-банківських установ наприкінці XIX – поч. XX ст.

Це пов'язано з тим, що на кінець XIX ст. керівництво значною частиною закладів цієї галузі економіки було в руках євреїв, які постійно стикалися з чисельними заборонами російського законодавства. І безсумнівно, впливало на роботу кредитно-банківської системи.

Питання обмеження щодо діяльності євреїв у російському імперському законодавчому просторі неодноразово піднімалося в історичних працях від 90-х рр. XX ст. Розглядалися соціальні та економічні сторони цих заборон, досліджувалася історія єврейських громад в окремих регіонах, аналізувалася діяльність єврейських підприємців та приватних банкірських будинків. На сьогодні ми маємо декілька ґрунтовних досліджень усіх сторін життя та діяльності єврейської громади, у тому числі і їхнє нормативно-правове регулювання. Однак, як зазначає В. О. Ящин «спеціальних досліджень україно мало при мізерній кількості монографій або дисертацій. Даються взнаки ускладненість пошуку джерел, архівна та змістовна розпорошеність останніх, часто – неповнота, тенденційність, проблеми з репрезентативністю та вірогідністю, відтак – необхідність додаткової і дуже кропіткої перевірки, складного статистичного аналізу та узагальнення»¹. Метою даної статті є аналіз законодавчого регулювання діяльності єврейських кредитно-фінансових установ у Російській імперії у XIX – на початку XX ст.

Обмеження у правах представників єврейської національності бере початок у Російській імперії ще з XVIII ст. Це т. зв. «межа осілості» («черта оседлости») та скасування кагали. Більшість введених заборон стосувалося питань громадянських прав та економічних можливостей євреїв. При цьому обмеження прямо були пов'язані саме із віросповіданням. На людину, яка приймала християнство вони більше не поширювалися. Це підтверджувалося рішенням правлячого Сенату від 1889 р. Різні заборони, у першу чергу пов'язані із правом володіння землею і правом вибору місця проживання, мали своїм наслідком певну економічну спеціалізацію євреїв, залишаючи їм для діяльності простори торгівлі, торгового посередництва і кредитно-позичкових операцій (на той момент лихварство), як сфери господарства, яка не потребувала володіння нерухомістю і при нагоді давала дуже швидкий прибуток². Окрім того, серед окремих категорій єврейського населення, яким дозволили постійно проживати поза «межею осілості» були купці 1-ї гільдії та їхні сім'ї. На другу половину XIX ст. купець першої гільдії (до 1898 р.) фактично міг виконувати функції, а точніше здійснювати окремі операції, виступаючи у ролі банкіра. Винятком була Область Війська Донського, де з 1880 р. євреям заборонено було мешкати без огляду на їхнє фінансове становище³.

До другої половини XIX ст. за відсутності офіційних банків можливість отримати готівковий кредит була обмеженою, тому різні прошарки населення, починаючи від поміщиків і закінчуючи

селянами, змушені були звертатися до лихварів, які виступали своєрідними монополістами у галузі небанківського кредиту. Дуже часто подібні питання можна було вирішити у місцевому шинку, такому собі «банку», де кредит різнився видом застави, строками, призначенням і, іноді, класовою належністю боржника. Подібні операції ставали можливими завдяки своєрідним «кредитним ланцюжкам», через які незаможні євреї мали змогу надавати позики населенню. Схема ланцюжка досить проста й базувалася на етноідентифікаційній єдності євреїв. Більш заможні представники єврейської спільноти надавали кошти менш заможним. Подібний ланцюжок міг нараховувати кілька рівнів⁴.

Поступово всередині єврейської спільноти все виразніше виявляється майнова диференціація. І складається декілька невеликих груп торгово-промислової верхівки єврейської спільноти. Наприклад «виділялися євреї-лихварі Волині, в руках яких були зосереджені великі капітали, обороти яких під час ярмарок мали важливе значення для всього регіону»⁵.

У другій половині XIX ст. кількість єврейського населення в Україні зростала і наприкінці століття становила 1 млн 870 тис. (на 1897 р.) – це 41,3% єврейського населення усієї Російської імперії. Не дивлячись на суворі обмеження для єврейської громади, на середину XIX ст. в Україні уже діють потужні єврейські торгові будинки та банки «Рафалович і К°», «Ефруссі і К°», Київський комерційний банк (належав банкірському будинку Гінцбургів), Катеринославський комерційний і Полтавський земельний банк (засновані Абрамом Мойсейовичем Варшавським). Осередком єврейських банків стає місто Бердичів, у якому на початок 1850-х рр. їх нараховувалося вісім. На середину 1860-х рр. більшість одеських торгових будинків, що спеціалізувалися на експорті хліба, належали євреям. На кінець XIX ст. це число зросло до 90%. Банківські справи в них вирішувалися поряд з торговими операціями.

У своїй діяльності єврейські банкірські будинки завжди ставилися лояльно до влади, були надійними економічними партнерами, брали участь у державних позиках і навіть «сприяли проведенню зовнішньополітичного курсу імперії». Проте і Олександр II, і Олександр III, і Микола II у своїй політиці не враховували цього. Прийняті ними законодавчі обмеження щодо євреїв нараховували понад 100 указів. Найсуттєвіші заборони – це обмеження права купівлі землі євреями спочатку в Полтавській та Чернігівській губерніях (1855 р.), в Київському генерал-губернаторстві (1865 р.), потім на території Області Війська Донського (1880 р.) і наприкінці XIX ст. практично по усій території України.

Існувало і законодавче обмеження доступу представникам єврейської національності до банківсько-кредитної галузі. Своє відображення воно знайшло здебільшого у забороні проведення фінансових операцій з нерухомістю, землею чи її орендою, а також участю євреїв у акціонерних товариствах. За наказом 1881 р. у губерніях, де існували «межі осілости» були створені спеціальні комісії для вивчення питань економічної діяльності євреїв. Водночас у наказі відразу, не чекаючи висновків комісій, відмічалось, що вказана діяльність має «шкідливий вплив на побут корінного населення» і необхідно вжити заходів щодо його послаблення⁶.

Обмежувальні закони змушували євреїв до пошуків можливостей їх обійти. Найчастіше таку роль відігравали фіктивні угоди на право володіння землею чи підприємством та підкуп місцевих чиновників⁷. З цього приводу тогочасний міністр фінансів С. Ю. Вітте зауважував: «Ні з кого адміністрація не бере стільки хабарів, скільки з євреїв. В деяких місцях створена особлива система хабарницького податку з євреїв»⁸.

Циркуляром 1890 р. євреям заборонялося бути членами правління акціонерних товариств, які за родом своєї діяльності мали справу із придбанням або орендою землі⁹. Такі обмеження були викликані прагненням держави сприяти «охороні землеволодіння в певних місцевостях від вторгнення небажаних елементів»¹⁰. Під такими елементами малися на увазі іноземні громадяни та євреї.

Внаслідок цілеспрямованої політики обмежень у 1892 р. перестав існувати банкірський будинок Гінцбургів, якому було відмовлено у державній кредитній допомозі через національність власників. Тогочасний міністр юстиції висловився стосовно банкірського будинку, на кшталт «старовинної єврейської фірми... яка є могутнім центром і оплотом єврейства»¹¹.

Через політику держави та доволі регулярні єврейські погроми (1859, 1871, 1881, 1903, 1905–1907 рр.) відомі банкірські будинки почали залишати імперію. У 1882 р. Банкірська контора «Ефруссі і К°» виїхала з Одеси. Місцева газета повідомляла про подробиці закриття банку: «Учора оформлено ліквідацію справ одного з найстаріших місцевих банкірських будинків «Ефруссі і К°». Всі, хто служили в конторі банкірського дому, отримають більш-менш значну винагороду»¹². Всього з 1881 р. по 1900 р. лише до США з Росії виїхало близько 600 тис. євреїв. А на 1908 р. ця цифра збільшиться до мільйона чоловік¹³.

В останні роки XIX – на початку XX ст. все більше загострювався конфлікт між державним значенням торгово-промислової діяльності єврейського населення імперії та обмежувальними законами уряду. Запобігти згубній для економіки держави політиці заборон спробував С. Ю. Вітте, який неодноразово висловлювався за зняття обмежень щодо діяльності у сфері акціонерних товариств іноземців і, у тому числі, єврейської меншини. Такою спробою була його записка від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря В. К. Плеве. Вітте зазначав, що «невигодні економічні наслідки, викликані обмежувальними постановами про іноземців, набувають тим більшого значення, що правильне господарське зростання країни значно ослаблене існуючими обмеженнями економічної діяльності великого контингенту природних жителів держави ... – євреїв»¹⁴. Записка не мала великого впливу і на 1899 р. Канцелярія Комітету міністрів підготувала спеціальний документ «Довідку про відношення міністерства фінансів від 29 березня 1899 р. ... про участь іноземців в управлінні справами акціонерних компаній», у якій підтверджувалися обмеження євреям займатися банківською справою.

На початку XX ст. відбулися незначні послаблення у законодавстві. На думку істориків, це стало наслідком кишинівського погрому 1903 р.: «...в світі піднялася така хвиля протестів з боку самих широких кіл громадськості, що уряд Росії вперше був змушений виправдовуватися перед усім світом ... з 1898 по 1907 рік в Росії не вводилися нові антиєврейські обмеження. Більш того, в цей період спостерігається явний перелом тенденції в бік лібералізації»¹⁵. Однак, основні обмеження щодо євреїв залишалися в силі. І несуттєві покращення не могли компенсувати наслідки жорстких єврейських погромів, які мали місце під час революції 1905–1907 рр. Поразка революції 1905–1907 рр. викликала розгук реакції в країні в цілому, в тому числі і в єврейському питанні, хоча і в цей період мали місце спроби продовження ліберальних реформ щодо євреїв¹⁶.

Так, якщо на початок XX ст. у Російській імперії було складно заснувати кредитні установи із єврейським керівництвом, то після «Положення» 1904 р. подібні установи були дозволені. Однак, у 1906 р. питання постало ще раз, і в серпні Міністерство фінансів направило до Ради міністрів із питань законопроектів записку «Про зміну постанов, щодо права на проживання і цивільних прав євреїв»¹⁷. У ній зазначалося, що існуючі обмеження у питаннях входження осіб «іудейського віросповідання» до складу правління акціонерних компаній на практиці не діють. Адже директори акціонерних банків проводять політику вигідну для власників акцій, також переважно євреїв. Ця записка було пов'язана, перш за все, із політикою С. Ю. Вітте, спрямованою на зняття обмежень доступу іноземців до участі в акціонерних товариствах. Він неодноразово підкреслював на існуючу практику фіктивного керівництва (управляючий – православний, а реально керує справами установи представник єврейської національності) та її шкоду «... участь і управління російських підданих дуже бажано і корисно лише тоді, коли воно не є номінальним, і, навпаки, воно безумовно шкідливо і прикро для російської справи, коли призначення ці є нав'язаними синекурами»¹⁸. Тому С. Ю. Вітте наголошував на необхідності обережно підходити до вимог наявності православного керівництва в установах.

Прийняті закони активно обговорювалися у губерніях і доволі часто потребували роз'яснення застосування їхніх окремих положень, що і ставало предметом листування між центральною та місцевою владами навіть через кілька років після вступу закону у дію. Це стосується і «Положення» 1904 р. із його обмеженнями щодо участі у товариствах євреїв, обговорення якого продовжувалося у 1906 р. Зокрема, у зверненні одного з генерал-губернаторів до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів виникла пропозиція внесення до Статуту кредитних установ положення про заборону кредитним та ощадно-позичковим товариствам з єврейським управлінням купувати нерухоме майно за межею міст та містечок¹⁹. На місцях генерал-губернатори від Міністерства фінансів отримали наступні роз'яснення щодо застосування цього «Положення»: «З цієї точки зору визнано можливим надати губернським органам в установленому Положенням 7-го червня 1904 р. порядку, дозволити відкриття установ дрібного кредиту на загальних підставах, без будь-яких особливих обмежень в плані внутрішнього управління ними ж, за таких умов:

1) У тих населених пунктах, які самі по собі видаються достатніми для утворення в них таких установ, і в яких євреї складають не менше 80 відсотків усього населення; з тим, однак, що установам дрібного кредиту, в такому випадку, забороняється придбання і прийом у заставу нерухомого майна в межах даного міста, містечка і населеного пункту взагалі...

2) В селах, де вільне проживання євреїв не дозволено, так само допускається відкриття установ дрібного кредиту на загальних підставах, без будь-яких особливих обмежень...»²⁰.

Зауважувалося, що місцева влада має прагнути до створення закладів зі змішаним складом і у жодному разі не ставитися байдуже до майбутнього такого товариства. Саме тому

в районах з невеличкими містами, де переважає «ремісничє, торгове або просто єврейське населення», необхідно сприяти відкриттю, перш за все, християнських кредитних товариств, але з доступом до них єврейського населення. При цьому слід обмежити їхнє включення до керівного складу товариств. По-перше, до складу правління має входити не менше двох третин осіб християнського віросповідання. По-друге, голова правління повинен бути виключно християнином. Таким заходам надавалося відповідне пояснення: «Безумовно однакове ставлення державної влади до євреїв і до російського споконвічного населення могло б бути виправданим лише в тому випадку, якщо б з обох сторін, не було б прагнення до переваги, тоді як насправді такого прагнення з боку корінного населення немає, а в євреях воно, без сумніву, є. Умови для вільного змагання народностей у нас занадто різні, бо маса населення, з історичних причин, недостатньо духовно для цього зміцніла, і у певному сенсі має бути визнана набагато слабшою деяких вкраплених в неї сторонніх елементів. При такій нерівності умов боротьби, держава обов'язково має стати на бік свого, рідного, але більш слабого; в усякому разі необхідна послідовність в образі дій: очевидно не припустимо закривання дверей однією рукою і широке розкриття їх – другою; охорона слабшого авторитетом влади в одній області і передача його в експлуатацію, – під приводом неіснуючої насправді свободи і вільної конкуренції – в іншій»²¹.

Документи Губернських жандармських управлінь (ГЖУ) доповнюють матеріали законодавства та місцевих органів влади щодо політики заборони і стримування держави по відношенню до єврейського населення. У кредитно-банківській сфері об'єктами спеціального контролю ГЖУ були старообрядці та іудеї. Про це свідчить і рапорт унтер-офіцера Бессарабського ГЖУ від 30.05.1909 р., на початку якого йдеться про ощадно-позичкові товариства, до складу яких входять представники єврейської національності. Таких виявляється два у місті Кілії Одеської губернії: Ощадно-позичкове товариство ремісників та Товариство взаємного кредиту. На чолі обох установ стояли євреї і обидві характеризувалися у рапорті унтер-офіцера ГЖУ, як благонадійні: «... використання ними грошових коштів на будь-які злочинні дії помічені не були»²².

Складне питання історії єврейського народу на теренах України та в Російській імперії досліджується і на сторінках архівних матеріалів, які розкривають історію створення Єврейського колоніального банку. У 1897 р. Т. Герцль висловив ідею створення єврейського фінансового центру – Колоніального єврейського банку. Згідно задуму засновника банку, для цього потрібен був значний капітал – 2 млн фунтів стерлінгів. З цією метою були випущені акції. На початковому етапі їхнього розповсюдження акції були заборонені до ввезення в Росію і лише у травні 1900 р. їх нібито дозволили. У результаті на 75% перших акцій майбутнього банку підписалися євреї з Російської імперії.

Проте документи свідчать, що місцеві правоохоронні органи і після 1900 р. продовжували перешкоджати розповсюдженню передплати на акції банку. 11 червня 1901 р. в Києві на Лук'янівському базарі були вилучені матеріали стосовно Колоніального єврейського банку, а саме агітаційна брошура, список осіб, які підписалися на акції банку на 20 травня 1899 р. У списку перелік з 1878 осіб, усі мешканці м. Києва²³. Затримані євреї дали показання, що брошура призначалася мешканцям с. Деміївка Київської губернії, задля розповсюдження подальшої інформації про банк і поширення передплати на його акції.

Отже, якщо для єврейського народу за умов чисельних заборон наприкінці XVIII – початку XIX ст. сфери торгівлі, торгового посередництва, а також кредитно-позичкові операції є найбільш вигідними заняттями, то вже із середини XIX – початку XX ст. така діяльність зазнає чималих обмежень і заборон. У першу чергу це було викликано бажанням уряду обмежити доступ євреїв спочатку до володіння землею, а потім і до земельних операцій.

¹ Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – Вип. 4. – С. 31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

² Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 406.

³ Там само. – С. 375.

⁴ Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – Вип. 4. – С. 31–32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

⁵ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 381.

⁶ Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // Электронная еврейская библиотека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15409#0101>

⁷ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 406.

⁸ Там само. – С. 409.

⁹ Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // Электронная еврейская библиотека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15409#0101>

¹⁰ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С. 121.

¹¹ Кандель Ф. Евреи России. Времена и события. История евреев Российской империи. – М., 2014. – С. 405.

¹² Одесский вестник. – 1822. – № 224. (9 окт.) – С. 3.

¹³ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 416.

¹⁴ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С. 121.

¹⁵ Вашкевич В. В. Сборник узаконений касающихся евреев. – СПб., 1884. – 350 с.

¹⁶ Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/russ/rus001.htm>

¹⁷ Шепелев Л. Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870–1910-х годах // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л., 1972. – С. 182.

¹⁸ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колониального общества. В 2-х томах. – Т. 1. – СПб., 1904. – С. 11.

¹⁹ Там само. – С. 13–15.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі –ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 423. – Арк. 13.

²¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 423. – Арк. 13.

²² Там само. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 239.

²³ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 675. – Арк. 10–35.

В статье анализируется нормативно-законодательная база, регулирующая предпринимательскую деятельность кредитно-банковских учреждений, которыми руководили специалисты еврейской национальности. Акцентируется внимание на ограничениях прав и ряда запретов по отношению к таким финансовым учреждениям.

Ключевые слова: еврейская община, законодательство, кредитно-банковская система, финансовое учреждение, банк.

The article analyzes the regulatory and legislative framework governing the business activities of credit and banking institutions headed by specialists of Jewish nationality. The emphasis is on restrictions on rights and a number of prohibitions on such financial institutions

Keywords: Jewish minority, legislation, credit-loan operation, credit-financial institution, usury.

ГРОШОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ТА НА ОКУПОВАНИХ ЗЕМЛЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано історіографію грошової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни. Визначено перспективні напрямки подальших досліджень даної проблеми.

Ключові слова: наукові дослідження, Перша світова війна, грошовий обіг, Наддніпрянська Україна, Галичина, Буковина, російська окупація.

Вступ Російської імперії у Велику війну зумовив переведення на військові рейки не лише її промисловості для збільшення військових постачань, а й змусив уряд вжити ряд кардинальних заходів у зміні вектору фінансової політики, в т.ч. у податковій, бюджетній та грошово-кредитній сферах. Фінансова неготовність Російської імперії до ведення довготривалої війни стала очевидною вже до середини 1915 р. Спостерігався ріст зовнішнього і внутрішнього боргу, спустошувався золотий запас країни. У грошово-кредитній політиці різкі зміни відбулися вже на початку вступу у війну – 27 липня 1914 р., коли було прийнято Закон «Про деякі заходи фінансового характеру у зв'язку з обставинами військового часу»¹, яким було відмінено норму забезпеченості золотом державних кредитних білетів, які перебували в обігу, а Державному Банку надано право емісії державних кредитних білетів. Непомірний випуск паперових грошей призвів до того, що «на початок війни в обігу знаходилося 1,6 млрд. руб., а до 1 січня 1917 року паперова грошова маса збільшилася у 5,6 рази і досягла 9,0 млрд. руб.»². Такий стан на грошовому ринку сприяв різким інфляційним процесам та знеціненню рубля, ширилася розмінна криза та уповільнювалися торговельно-розрахункові операції, що спричиняло до негативних тенденцій в економіці країни та згубних соціально-економічних наслідків для її населення.

Водночас вторгнення російських військ на територію Східної Галичини і Буковини змушувало уряд Російської імперії вибудовувати специфічну грошову політику, направлену на поширення та укріплення російського рубля у грошовий обіг цієї території.

Таким чином, увесь комплекс проблем, пов'язаних з грошовою політикою уряду Російської імперії у Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни, є важливим об'єктом наукових досліджень учених різних поколінь: від сучасників тієї епохи до сучасних українських та зарубіжних дослідників. При цьому слід враховувати, що складність дослідження проблем історії грошового обігу знаходяться у площині перетину декількох наук, зокрема, історії, економіки та права. Ми цілком погоджуємось із тезою сучасного українського вченого В. Орлика, про те, що «наукове пізнання проблем економічної історії не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання»³. Для концептуального й теоретичного опрацювання історії грошової політики уряду Російської імперії як на території Наддніпрянської України, так і окупованих територіях Східної Галичини і Північної Буковини в часи Першої світової війни, осмислення потребує чисельний корпус праць з даної наукової проблеми. Дослідження історіографії цієї сторони грошового обігу дає змогу окреслити перспективи подальших досліджень. У процесі здійснення історіографічного аналізу історії грошової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та специфіки її реалізації на окупованих російськими військами територіях Галичини та Буковини під час Першої світової війни ми враховували те, що вона є складовою загальної фінансової політики держави і знаходиться у комплексному взаємозв'язку з іншими важливими її сторонами і системами, в т.ч. ціновою та фінансово-кредитною політикою, банківською системою тощо.

До спеціальних історіографічних досліджень проблем фінансової політики уряду Російської імперії періоду Першої світової війни можна віднести хіба що праці С. Орлик⁴. Більшість науковців у своїх історіографічних дослідженнях, присвячених Україні в часи Першої світової війни, зазначені проблеми розглядали лише побіжно⁵.

Увесь комплекс наукової літератури з проблеми грошової політики російської влади на українських теренах у роки Першої світової війни, пропонуємо поділити на чотири групи відповідно до періодів розвитку української історіографії, визначених професором Ярославом Калакурою, зокрема працями п'ятого-восьмого періодів, тобто дослідженням, які з'явилися упродовж останніх більше ніж ста років, з 1914 р. – до початку 2019 р.⁶. Розгляд історіографії проведемо, аналізуючи складові грошової політики уряду Російської імперії з урахуванням зазначених етапів розвитку історичної науки.

Проведений нами аналіз публікацій відомих російських та українських учених часів Першої світової війни М. І. Боголепова⁷, М. В. Бернацького⁸, О. Д. Билимовича⁹, П. Л. Кованько¹⁰, Н. П. Коломійцов¹¹, І. А. Михайлова¹², Ф. А. Менькова¹³, В. А. Мукосєєва¹⁴, С. М. Прокоповича¹⁵, М. І. Туган-Барановського¹⁶, М. І. Фрідмана¹⁷, А. І. Шингарьова¹⁸, Л. Н. Яснопольського¹⁹ та інших свідчить, що проблеми грошового обігу розглядалися у контексті загальної фінансової політики. У комплексі праць вищезазначених авторів позитивним було те, що імперські науковці (історики, економісти, юристи) не залишалися осторонь фінансових проблем своєї країни, керувались жагою розширення територій, поринуло у вир Великої війни, маючи слабкий фінансово-економічний потенціал. Погоджуємося із тезою сучасної дослідниці С. Орлик про те, що науковці того часу «прагнули, виконуючи власні дослідження, здійснити своєчасний економічний аналіз заходів уряду Російської імперії у фінансовій сфері та надавали науково обґрунтовані пропозиції щодо використання різних фінансових інструментів, спрямованих на мобілізацію додаткових ресурсів для забезпечення фінансування війни»²⁰. З даного приводу поміж ними прослідковувалася наукова дискусія, суть якої полягала в обговоренні заходів, які мав вжити імперський уряд у віднайдених фінансових ресурсів, необхідних для ведення війни. Розглядалося чотири фінансові джерела: емісія грошей, збільшення оподаткування, зовнішні запозичення і проведення внутрішніх державних військових позик. Саме первинність і значущість кожного з цих джерел і були предметом наукового дискурсу, проте найчастіше дискусія зводилася «до вибору між позиками і випуском кредитних білетів»²¹. Слід зазначити, що більшість вищезгаданих авторів на початку війни стверджували, що первинним джерелом є друкування грошей, але після року ведення війни наукова думка одноголосно стверджувала, що саме випуск облігацій державних військових позик врятує фінансове становище Російської імперії. Так, економіст і державний діяч, професор М. І. Фрідман на початку війни підтримував емісію грошей шляхом «використання друкарського верстату для виготовлення кредитних білетів», але при цьому мав застереження, щодо кількості цих випусків аби «не зруйнувати грошовий апарат і не увести країну у вир паперово-грошового господарства»²². У своїй статті він з великими труднощами відривався від системи золотого монометалізму у грошовому обігу, який було відмінено перед вступом Російської імперії у війну і вбачав «грізну небезпеку того, що золотий обіг зміниться паперовим, і відповідно відбудеться падіння курсу паперових грошей, почнеться переоцінка усіх цінностей: ріст цін на всі товари, знецінення грошей і капіталів...»²³. До цієї дискусії долучився і С. М. Прокопович (економіст, громадський діяч, доктор філософії Бернського університету), який зазначав, що випуск паперових грошей був неминучим заходом: «у даній народногосподарській ситуації не було іншого способу знайти засоби для потреб війни» та доводив, що Російська імперія значною мірою веде війну за рахунок випуску кредитних білетів²⁴. На його думку, саме через механізм надмірного випуску кредитних білетів уряд стягував з населення, непрямим методом, додаткові платежі, тобто уряд «бере з народного господарства потрібні йому матеріальні цінності поза волею населення, у примусовому порядку. <...> У цьому полягає цінна властивість паперових грошей для будь-якого уряду, який здійснює витрати без відповідності до своїх доходів»²⁵. Цієї думки дотримувався й авторитетний вчений економіст українського походження Л. Яснопольський, який на шпальтах газети «Русские ведомости» здійснив критику імперського уряду щодо безконтрольного випуску паперових грошей, яка призвела до різкого знецінення російського рубля на внутрішньому ринку і падінні курсу на міжнародному валютному ринку, що призвело до значних збитків держави і за своєю суттю оберталось для населення на «колосальний, багатомільярдний непрямий податок на всі предмети споживання»²⁶.

Професор політичної економії М. Бернацький зазначав, що непомірне друкування паперових грошей призвело до «падіння вартості паперових грошей», що в свою чергу сприяло різ-

кому зростанню цін, зниженню вартості заробітних плат, погіршенню товарообмінних операцій як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках тощо²⁷. Він закликав до того, щоб «зусилля державної і громадської волі мають бути направлені на те, щоб за можливістю забезпечити грошовий обіг від надлишкового накопичення паперових грошей», необхідно «сприяти тому, щоб кількість паперових грошей в обігу припинило свій небезпечний ріст»²⁸. Економіст В. А. Мукосєєв з цього приводу у своїй статті зазначав, що «подальше насичення каналів грошового обігу кредитними білетами може потягти за собою ще більш відчутне знецінення нашого рубля з усіма витікаючими тяжкими наслідками...»²⁹, як для економіки, так і для населення. У той же час професор Н. Коломійцов у своїй статті взагалі не вбачав проблеми у великій кількості кредитних білетів, пояснюючи це закономірним явищем того, що війна спричинила ускладнення грошового обігу «при одночасному посиленні попиту на них», що ні в якому разі не може призвести до знецінення рубля, а тим більше до росту цін на товари першої необхідності³⁰. Таку думку професор висловив у статті, опублікованій у пропагандистському популярному виданні «Велика війна в образах і картинках», розрахованому на широкі маси та спрямованому на заспокоєння населення відносно аномальних явищ у грошовому обігу викликаних війною. Про те, що наукові кола подекуди залучалися до пропаганди деяких непопулярних заходів імперського уряду у фінансовій сфері відмічала у своєму дослідженні С. Орлик, проводячи історіографічний аналіз праць сучасників тієї епохи щодо проблем внутрішніх військових позик у Російській імперії в період Першої світової війни³¹.

Значний науковий внесок у розгляд цього питання здійснив вчений економіст українського походження М. І. Туган-Барановський, який на початку війни у своїх працях був прихильником емісії грошей, обґрунтовуючи, що ці заходи «диктуються економічною необхідністю»³², проте згодом, у 1916 – 1917 рр. змінив свою думку на користь внутрішніх військових позик, зазначаючи, що «випуски паперових грошей як джерело фінансування війни є вкрай небезпечним фінансовим ресурсом, який можна застосовувати лише у крайньому разі, за умови відсутності будь-яких інших засобів покриття військових витрат»³³. На його думку, безконтрольний випуск паперових грошей призведе до повної руйнації фінансово-економічних відносин і може стати «небезпечним господарчим спадком війни», адже навіть у складних умовах війни треба думати про майбутнє післявоєнне відновлення економіки, «якщо грошова система в порядку, країна може швидко відновитися від самої тяжкої війни»³⁴. Про негативні тенденції в економіці, які були спричинені надмірним випуском паперових грошей, писав Ф. А. Меньков³⁵. Як наслідок – чисельний випуск паперових грошей і негативний торговельний баланс Російської імперії (тенденція перевищення імпорту товарів над експортом) вплинули на падіння курсу російського рубля по відношенню до іноземних грошей, що відзначали у своїх працях І. Михайлов³⁶ та С. М. Прокопович³⁷.

Усіх вищезгаданих авторів об'єднує те, що у своїх статтях вони порівнюють усі фінансові процеси, які відбувалися у грошовому обігу Російській імперії з подібними явищами у країнах союзницях – Франції, Англії, але особлива увага приділялася ворогуючим країнам – Німеччині та Австро-Угорській імперії.

Саме в часи війни (1916 р.) на шпальтах газети «Новий економіст» почала друкуватися фундаментальна праця М. І. Туган-Барановського «Паперові гроші та метал»³⁸, у якій було теоретично проаналізовано особливості металевої та паперової грошових систем, окреслено роль держави у необхідності проведення грошової реформи після закінчення війни, розглянуто основні принципи і засади побудови національної грошової політики. Слушною є думка дослідниці праць М. Туган-Барановського С. Орлик про те, що його публікації є важливим джерелом для сучасних дослідників історичних та економічних процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії в часи Великої війни, адже «М. І. Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичний досвід, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній війною динаміці»³⁹.

Про причини зникнення з грошового обігу розмінної дзвінкої монети розмірковували у своїх працях більшість науковців того часу. Всі вони відмічали, що проблема розмінної кризи мала місце в більшості воюючих країнах. З високих трибун Державної Думи висловлювалися різні думки з приводу причин зникнення дзвінкої монети з обігу і подекуди мали пропагандистські або антисемітські забарвлення. Зокрема, причинами зникнення дрібної срібної і мідної монети з обігу називалися такі: «результатом зловмисної агітації, яка безсумнівно виходить з Німеччини і, безсумнівно, має за ціль зниження курсу нашого паперового кредитного рубля»,

а також діяльність вороже налаштованих торговців-євреїв, які навмисно вселяли недовіру до російських грошей, «посилено поширювали серед населення чутки, що російський уряд збанкрутував, так як не має заліза навіть для монет. Разом з тим єврейські агенти скрізь скуповують за завищеною ціною срібну і мідну монету»⁴⁰. За даними жандармських управлінь, в населених пунктах українських губерній з даного приводу навіть чинилися силові заворушення проти єврейського населення⁴¹. Представником здорового глузду в стінах Державної Думи можна вважати А. І. Шингарьова, який у своїх публікаціях мав більш обґрунтовані пояснення цьому явищу, зокрема те, що «посиленому випуску паперових грошей не відповідало карбування дрібної розмінної монети», що і призвело до того, що «під впливом особливої, якоїсь психологічної зарази майже кожен прагнув розміняти паперові гроші, і у підсумку склався швидко зростаючий гострий монетний голод, з усіма ексцесами темного, легко збуджуваного натовпу»⁴². Повністю такої думки притримувався і російський економіст С. М. Прокопович, котрий у своїй монографії виступив із критикою роботи уряду, який за його словами досяг «інтелектуального банкрутства», що проявилось у «недалекоглядності міністерства фінансів, яке при збільшенні грошової маси до 1 січня 1916 р. на 142,4% збільшило кількість дрібної монети лише на 51,6%. При населенні в 175,1 млн. душ, розмінної монети у нас всього 183,7 млн. руб., по 1 руб. 5 коп. на душу»⁴³. На тому, що саме паніка на грошовому ринку сприяла зникненню дрібної монети з обігу, наголошував професор М. І. Боголєпов⁴⁴. Не аналізуючи причин, що призвели до гострої нестачі срібної і мідної монети в грошовому обігу восени 1914 р. та 1915 р., І. О. Михайлов і М. В. Бернацький зазначали, що лише випуски нових паперових розмінних марок та казначейських знаків дрібних номіналів сприяли виправленню цієї ситуації⁴⁵.

Війна спричинила складну ситуацію у банківській системі Російської імперії. Паніка на грошовому ринку супроводжувалася припиненням кредитування та запровадженні мораторію на ряд банківських операцій, пов'язаних з обігом цінних паперів, здійснено обмеження розрахункових операцій за поточними рахунками підприємств та вилученні коштів з депозитів приватних вкладів населення тощо. Ці проблеми досліджували у своїх статтях економісти М. І. Боголєпов та І. О. Михайлов. Зокрема, професор М. Боголєпов наголошував, що «війна викликала повний параліч системи комерційного кредиту в силу цього склалися тяжкі умови для всього народного господарства»⁴⁶, особливо це відобразилося на невеликих комерційних банках та товариствах взаємного кредиту, яким Державний Банк на початку війни надавав кредитні допомоги⁴⁷. Крім того, відзначалося, що у напрямку стабілізації грошово-кредитної системи значну роль мали відігравати активні заходи центральних банків країн-союзників для налагодження механізму міжнародних розрахунків, в т. ч. кредитних, що позитивно вплинуло б на відновлення внутрішньої банківської системи⁴⁸. Про відкриття у 1915 р. таких кредитних ліній «для надання валюти банкам і торгівельно-промисловим підприємствам» між Державним банком Російської імперії і французьким та англійським Центральними Банками було укладено відповідні угоди⁴⁹.

Значний внесок у дослідження проблеми стану грошового обігу і банківництва в Галичині під час російської окупації належить українському історикові І. Крип'якевичу⁵⁰. Як сучасник тих подій, він звернув увагу на складний стан банківської системи у захопленому російськими військами регіоні та зацентрував на намірах Міністерства фінансів Російської імперії відкрити у м. Львові філію Державного банку. Описуючи роботу урядових і комерційних спеціальних комісій щодо перспектив відкриття філій російських банків у Галичині зазначав, що всі вони констатували, «що російські кредитові інституції мали в Галичині дуже добру почву»⁵¹, для своєї діяльності та сприяли б розвитку місцевої промисловості та торгівлі. Звернуто увагу, що на час написання праці лише філія «Російсько-Азіатського Банку» відкрила свою філію у Львові, яка здійснювала обмежені банківські операції, пов'язані з перерахуваннями коштів за комерційними контрактами.

Слід відзначити, що деякі тогочасні науковці, які працювали над вищезгаданими проблемами в Російській імперії, в радянську добу змінили свій статус на радянських вчених, зокрема М. І. Боголєпов, З. С. Канцеленбаум, І. П. Крип'якевич, Ф. О. Меньков, Л. М. Яснопольський та ін.⁵². Більшість з них продовжували працювати над теоріями грошового обігу та надавали не лише теоретичну, а й практичну допомогу радянській владі у становленні радянської грошової та банківської систем. Частина вчених, працюючи певний час на радянську владу у складні 30-і роки потрапили під чергову хвилю репресій і були фізично знищені, зокрема професор Л. Н. Юровський⁵³, предметом дослідження якого були проблеми грошового обігу, в т. ч. і у дореволюційній Росії. У той же час більшість імперських науковців були вимушені виїхати в еміграцію і продовжувати там свою наукову роботу, зокрема М. В. Бернацький, С. М. Прокопович та ін.⁵⁴.

З часом радянська наука виховала нову когорту вчених, які активно і жорстко критикували фінансову і економічну політику уряду Російської імперії періоду Першої світової війни за всіма напрямками, зокрема В. І. Бовикін⁵⁵, І. Ф. Гідін⁵⁶, М. А. Данилова⁵⁷, Я. Іоффе⁵⁸, В. Я. Лавричев⁵⁹, П. І. Лященко⁶⁰, І. В. Маєвський⁶¹, Ф. А. Макшеев⁶², М. Я. Савицький⁶³, Є. Святловський⁶⁴, К. Ф. Шацillo⁶⁵, Г. І. Шигалін⁶⁶ та ін.

Характерною особливістю радянської історіографії можна відмітити те, що у працях науковців радянської доби фінансова політика уряду Російської імперії подекуди розглядалася однією та мала відверто упереджене ідеологічне забарвлення, подекуди здійснювалося спотворення статистичних даних та відомостей. У радянській історіографії дотримувалися марксистської концепції походження Першої світової війни, основи якої були закладені й розвинуті В. І. Ленінін⁶⁷ та розглядалися як закономірний результат загострення всіх протиріч капіталізму (в тому числі фінансово-економічних) на його імперіалістичній стадії. Тож у радянському науковому середовищі сформувався потужна група вчених, які активно працювали над розробкою марксистсько-ленінської концепції причин зародження Великої війни, досліджували економічні проблеми військової економіки, вивчали вплив війни у цілому на економіку та безпосередньо на окремі її галузі, розглядалися економічні проблеми як вирішальний поштовх до здійснення революції в Росії. У контексті цих економічних досліджень побіжно зверталася увага на фінансову складову державної політики російського уряду. Проте існував ряд тематичних наукових праць, які були присвячені проблемам грошового обігу і банківництва, в т. ч. і в загальному розгляді фінансового стану Російської імперії (Росії) в роки Першої світової війни, серед них слід відмітити праці З. В. Атласа⁶⁸, А. Галенка⁶⁹, О. Д. Гусакова⁷⁰, М. Ляліна⁷¹, Ф. Михайлевського⁷², О. П. Погребинського⁷³, А. Л. Сидорова⁷⁴, І. Г. Спаського⁷⁵, Л. Є. Шепелева⁷⁶ та ін.

Керуючись марксистсько-ленінськими ідеологічними постулатами, А. Л. Сидоров зазначав, що «глибоке вивчення особливостей імперіалізму в Росії неможливе без досліджень історії фінансів», часто цитуючи В. І. Леніна, доводив те, що «самодержавний режим остаточно себе зжив», а війна лише загострила усі фінансові проблеми та прискорила погібель царизму⁷⁷. Жорстко критикуючи фінансову політику уряду Російської імперії, А. Сидоров відмічав недовірливість його заходів у сфері грошового обігу, пов'язаних з випуском короткотермінових зобов'язань і паперових грошей, облігацій внутрішніх позик, що «призвело до катастрофічного знецінення рубля і падіння купівельної спроможності на внутрішньому ринку, до росту дорожнечі та розоренню народних мас», в той же час «війна продемонструвала різке негативне відношення широких мас народу до фінансових заходів уряду»⁷⁸. Автором звернуто увагу на те, що імперська банківська система була знаряддям наживи на війні в руках великого фінансового капіталу. Комерційні банки широко зловживали спекулятивними операціями, особливо на оборудках з цінними паперами та здійсненні товарно-посередницьких операцій, наданні гарантійних листів та кредитів, встановленні необґрунтованих розмірів комісійної винагороди за здійснення банківських послуг, тож «прибутки банків, торгівців і спекулянтів колосально зростали», а банківський капітал став «на службі війни»⁷⁹.

Про «можливість перетворення грошей із зброї буржуазії у зброю диктатури пролетаріату», з нищівною критикою та констатацією повного банкрутства фінансової політики російського імперського та Тимчасового урядів періоду Першої світової війни у своїх працях заявляв професор З. В. Атлас, який подекуди за цитатами В. І. Леніна і І. В. Сталіна втрачав фактичний матеріал, а висновки перетворював у партійні гасла⁸⁰.

Радянський вчений, д. е. н., професор Г. І. Шигалін у своїй монографії «Військова економіка у першу світову війну (1914–1918 рр.)» побіжно торкаючись питань фінансової політики царського уряду, однозначно заявляв, що зовнішні та внутрішні позики мали «класову сутність» і були «способом величезного збагачення експлуататорів за рахунок майбутніх доходів широких верств населення»⁸¹. Він відзначав, що значний випуск паперових грошей призводив до їхнього знецінення, стимулював спекуляцію та ріст цін, що сприяло збагаченню капіталістів та різкому зубожінню трудового народу⁸².

Засновник радянської наукової нумізматичної школи д. і. н., професор І. Г. Спаський у своїй статті, присвяченій карбуванню російських монет у 1914–1917 рр. звертав увагу на те, що до виготовлення дрібних номіналів монет у період розмінної кризи 1914–1915 рр. уряд Російської імперії залучав японський Монетний Двір у м. Осака, використовуючи срібло, яке закуповувалося в Китаї⁸³.

Водночас вторгнення російських військ в Галичину та Буковину розглядалися радянською історіографією здебільшого як «блискуча перемога радянських військ»⁸⁴ над Австро-Угорщиною з метою визволення братніх народів – по суті продовжуючи риторику тогочасної російської

імперської пропаганди. З даного приводу відомий український вчений О. П. Реєнт зазначав, що «окупацію Галичини російськими військами автори розглядають в дусі російської публіцистики та пропаганди воєнного часу як «визволення», тобто фактично прийнявши за вихідну російську точку зору в цьому питанні»⁸⁵. При цьому питання реалізації фінансової політики російського уряду на окупованих територіях Галичини та Буковини радянською історіографією не розглядалося взагалі.

На сучасному етапі розвитку української і зарубіжної історіографії проблеми Першої світової війни розглядаються за багатьма напрямками, в тому числі досліджувалися і питання фінансової політики російського уряду. Зокрема, проблеми грошового обігу та банківництва в Російській імперії напередодні та початку Першої світової війни розглядалися багатьма сучасними зарубіжними дослідниками⁸⁶, здебільшого російськими.

Серед українських дослідників інтерес до проблем Першої світової війни посилюється за останнє десятиріччя, деякою мірою це пов'язано з наближенням до 100-річчя від початку цієї війни, а також з агресивною політикою Росії щодо України та із загрозами, які вона представляє для усталеного світового порядку. За ініціативи Інституту історії України НАН України було започатковано науковий проект «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»⁸⁷, який став поштовхом і дороговказом для подальших досліджень для вітчизняних учених. Враховуючи, що фінансова політика уряду Російської імперії (Росії) реалізовувалася на всій території імперії, включаючи й українські губернії, більшість дослідників розглядали її дію і наслідки у ракурсі соціально-економічних особливостей та сприйняття українським соціумом. У цьому напрямку слід відмітити праці О. Вільшанської, В. Литвина, В. Молчанова, О. Реєнта, Г. В. Сапожника, О. Сердюка, І. Г. Скоморович, В. Шевченко, Г. Турченко та ін.⁸⁸.

Спеціальним дослідженням історіографії проблем грошового обігу на українських землях в часи Першої світової війни можна вважати працю Є. К. Шишкіної⁸⁹, у якій розглянуто стан наукової розробленості однієї із сторін грошового обігу – обіг необов'язкових паперових грошей (бон), відмічаючи нечисленність робіт та публікацій з даного питання.

На сьогодні є лише поодинокі дослідження, в яких розглядаються окремі аспекти проблеми грошового обігу періоду Першої світової війни. Зокрема, С. Орлик⁹⁰ у своїх статтях окреслила проблеми розмінної кризи 1914–1915 рр. та випуск військових позик. Особливу увагу авторка приділила механізму випуску та процесу введення в обіг розмінних марок, казначейських знаків та облігацій внутрішніх позик, висвітлила проблему відношення населення Наддніпрянської України до застосування паперового дріб'язку у грошовому обігу та до придбання облігацій військових позик. Особливості грошового обігу на Волині у період Першої світової війни розглянув Г. В. Сапожник, який основний акцент спрямував на аналіз «соціально-економічних причин розпаду єдиної грошової системи Російської імперії і характер процесів, що проходили в грошовому обігу в екстремальних умовах Першої світової війни»⁹¹.

Окрему групу публікацій проблем фінансової політики уряду Російської імперії (Росії) становлять праці, присвячені особливостям її реалізації на окупованих російськими військами територіях Галичини та Буковини. Опосередковано вплив фінансової політики російської окупаційної влади на соціально-економічне становище захоплених територій Галичини та Буковини у період Великої війни досліджували такі українські та зарубіжні дослідники, як О. Бахтуріна⁹², І. Р. Берест⁹³, І. Ільницький⁹⁴, І. В. Кучера⁹⁵, І. Г. Лозинська⁹⁶, В. Б. Любченко⁹⁷, О. Мазур⁹⁸, Я. Мокляк⁹⁹, В. Савченко¹⁰⁰, С. Суляк¹⁰¹, В. Хутарев-Гарнишевський¹⁰², С. Фокін¹⁰³ та ін.

Серед сучасних російських авторів варто відзначити праці О. Бахтуріної¹⁰⁴, які написані у 2000–2004 роках і, на нашу думку, є достатньо політично не заангажованими. Характеризуючи радянську та сучасну російську історіографію з даної проблематики, авторка відмічала існування поодиноких праць з даного питання, котрі здебільшого розглядали етнополітичні та етносоціальні особливості діяльності російської влади та негативну діяльність австрійської влади на цих територіях під кутом зору «тяжіння східних слов'ян до єдності, повністю пояснюючи необхідність приєднання до Росії частини Галичини», а «політика царської Росії, направлена на розширення власних територій, трактується як виключно позитивне явище»¹⁰⁵. Не зважаючи на те, що фінансова політика окупаційної влади в Східній Галичині розглядалася авторкою лише побіжно, праці вміщали цікавий фактичний матеріал, зокрема щодо фінансування урядом Російської імперії русофільських організацій «щорічно за клопотанням міністра внутрішніх справ виділялося 60 тисяч рублів і 25 тисяч рублів безпосередньо через міністра фінансів»¹⁰⁶, збільшуючи його напередодні війни до 200 тис. руб., планувалося «передавати російським установам Галичини, Буковини та Угорської Русі під виглядом пожертв приватних осіб і товариств»¹⁰⁷. Торкаючись питань фінансової вигоди, яку російська окупаційна влада отримувала

із захоплених територій, О. Бахтуріна зазначала, що «російська влада ... не змогла забезпечити яких-небудь реальних прибутків для російської казни»¹⁰⁸. З даного питання сучасна українська дослідниця С. Орлик вступила у дискусію з О. Бахтуріною, обґрунтовуючи хибність даного твердження, посилаючись на архівні документи в рамках проведеного спеціального дослідження зазначала, що «за даними кошторисів Департаменту державного казначейства та Департаменту окладних зборів Міністерства фінансів за період першої окупації до імперської казни Російської імперії надійшло біля 2-х млн. руб.¹⁰⁹..., і це лише за тими коштами, які здавалися до Львівського і Тернопільського польових казначейств, отже, без урахування сум, які залишалися у начальників повітів для безпосереднього фінансування витрат на утримання російської цивільної влади на місцях»¹¹⁰. Крім того, у своїй монографії С. Орлик навила факти безжального використання природних ресурсів захопленого регіону, які також оберталися для російської казни значними прибутками¹¹¹.

Особливої уваги заслуговують сучасні дослідження грошового обігу в Галичині та Буковині в часи Першої світової війни А. С. Бойко-Гагаріна¹¹², Г. М. Марковецької¹¹³, О. Д. Огуя¹¹⁴, С. В. Орлик¹¹⁵, С. В. Пивоварова¹¹⁶, К. Філіпова¹¹⁷, Р. Шуста¹¹⁸. Щодо навчальних посібників, які присвячуються історії грошей в Україні, здебільшого дані питання розглядаються вкрай побіжно, тому в даному історіографічному дослідженні ми їх не згадуємо.

Заслуговують на увагу праці професора Олександра Огуя, який акцентував на проблемах грошового обігу на Буковині в часи Першої світової війни, зокрема розмінної кризи «дзвінкої» монети, що виникала як в часи російської окупації, так і за австрійського панування. Зокрема, автор звернув увагу на випуск міських бон (так званих сурогатних грошей) і спроби емісії бон у м. Чернівцях під час російської окупації. Особлива увага була приділена питанням конкуренції грошових одиниць, які знаходилися одночасно в обігу на Буковині: російського рубля, австрійської корони, німецької марки, румунських леїв та місцевих бон. При цьому вчений акцентував увагу на причинах несприйняття місцевим населенням російських грошей та заходів російської окупаційної влади, що проводилися для встановлення примусового курсу рубля відносно австрійської крони. Подібні проблеми були розглянуті професором Р. Шустом з проекцією їх на Східну Галичину. Особливу увагу автор приділив випуску під час війни сурогатних грошей, зокрема міських бон у м. Львові та інших містах, відмічаючи, що «у першій декаді серпня 1914 р. вісім галицьких міст мали власні розмінні бони – Борислав, Дрогобич, Тернопіль, Ходорів та ін.»¹¹⁹. Аналізуючи труднощі, які виникали під час емісії сурогатних грошей, зокрема під час російської окупації, вчений зауважив, що саме скрутний фінансовий стан галицьких міст був основною причиною випуску міських бон.

У дисертаційному дослідженні Г. Марковецької було здійснено спробу розглянути питання обігу паперових грошових знаків і бон Східної Галичини (1914–1920 рр.). При цьому авторка зазначала, що «німецьке командування, захопивши територію Східної Галичини, змушене було вирішувати проблеми грошового забезпечення населення цієї території, зокрема організувати випуск своїх, окупаційних грошей. Незважаючи на наявність у цьому регіоні грошей царських і Тимчасового уряду Росії, окупаційні гроші становили у грошовому обігу основну масу»¹²⁰, тоді як більшість дослідників, зокрема С. Орлик та Р. Шуст відмічають, що у Східній Галичині «після витіснення російських військ з Галичини та Буковини влітку 1915 р. австрійська валюта знову стала панівною на грошовому ринку західноукраїнських земель»¹²¹. Крім того, С. Орлик у своїй монографії заперечила некоректному визначенню Г. Марковецької, що «у період розмінної кризи населення Росії почало використовувати стихійно поштові марки як дрібні гроші»¹²². З цього приводу С. Орлик, обґрунтовуючи свою позицію, зазначила, що «використовувалися не поштові марки, а спеціально надруковані грошові знаки, які мали офіційну назву «розмінні марки». При цьому використання таких розмінних марок не можна вважати стихійним, оскільки воно було примусовим», а марки мали статус грошових повноцінних знаків¹²³.

Проблема появи в грошовому обігу як на території Російської імперії, так і на окупованих під час Першої світової війни територіях Галичини та Буковини фальшивих російських грошей висвітлено у спільній праці українських вчених А. Бойка-Гагаріна та С. Орлик¹²⁴. Авторами зазначалося, що «зразками для підробки частіше ставали найбільш популярні серед населення гроші», в тому числі золоті та срібні монетні знаки, кредитні білети, розмінні марки та казначейські знаки. У статті наводилися чисельні факти підробок російських грошей та вказувалися причини цих негативних явищ і їх вплив на підрив російської грошової системи. Продовжуючи тему фальшування російських грошей на окупованих територіях Галичини і Буковини, в окремій статті С. Орлик указувала на те, що фальшування російських грошей здійснювалося двома способами: або кустарним способом, виготовлені окремими шахраями з метою збагачення,

або типографським способом, виготовлені країною-супротивником для підриву фінансового стану ворогуючої країни. На думку авторки, наявність у грошовому обігу на окупованих територіях підробних російських грошей, поміж інших причин, «відігравала важливу роль у підриві довіри місцевого населення до валюти країни-окупанта»¹²⁵. Польський учений Кшиштоф Філіпов стверджував, що саме в Німеччині виготовлялися фальшиві розмінні марки номіналами 15 і 20 коп. із глузливими написами «має курс на рівні з банкрутством срібної монети», з чого зробив висновок про те, що «гроші-марки стали під час Першої світової війни психологічною зброєю між Троїстим союзом та Антантою»¹²⁶.

Проблеми історії банківської справи на західноукраїнських землях в роки Великої війни знайшли певне відображення у працях українських дослідників, зокрема Б. Білана¹²⁷, С. З. Мошенського¹²⁸, С. В. Орлик¹²⁹, Р. Тхоржевського¹³⁰, В. Швеця¹³¹, спільній праці І. Г. Скоморович, С. К. Ревчука, Я. Й. Малика¹³², спільній праці А. О. Ткаченко і І. В. Ткаченко¹³³ та ін. Під час аналізу даних праць спостерігається тенденція побіжного згадування про стан банківської системи Галичини та Буковини у період російської окупації. Зокрема, В. Швець обмежився коротким повідомленням, що «з початком Першої світової війни 1914 р. управління Крайового Банку було евакуйоване до Відня. Частина персоналу і фондів, які лишилися у Львові була вивезена російськими військами у 1915 р.»¹³⁴, не згадуючи при цьому долі інших львівських банків.

Досить ґрунтовно, на основі архівних джерел, здійснено дослідження стану банківської системи Східної Галичини та Буковини у період російської окупації в роки Першої світової війни С. В. Орлик. Авторкою зроблено висновок про те, що в часи російської окупації на захоплених територіях відбулася повна руйнація банківської системи, яка була створена австро-угорською владою, натомість «неспроможність російської окупаційної влади запропонувати альтернативне банківське представництво стала важливим фактором, який унеможлиблював стабілізацію грошового ринку на окупованих Російською імперією територіях Західної України. ... Незадовільний стан справ у грошовому обігу та повна руйнація банківської системи на окупованих територіях призводили до порушення товарообмінних операцій, ускладнень грошових розрахунків, росту цін та інфляції, поширення спекуляції та інших негативних соціально-економічних наслідків»¹³⁵. Про наміри уряду Російської імперії відкрити у м. Львові філію Державного банку у період російської окупації Східної Галичини і «таким чином закріпити свої позиції» відмічалось у спільній праці А. Ткаченко і І. Ткаченко¹³⁶.

Враховуючи те, що вивчення грошового обігу є також предметом нумізматичних та боністичних досліджень, при здійсненні аналізу історіографії досліджуваної проблеми, необхідно відмітити корпус відповідної довідкової літератури¹³⁷, каталогів монет і бонів (в т. ч. сурогатних паперових грошей),¹³⁸ у яких міститься опис та характеристика грошових знаків, а в деяких навіть надається коротка хронологія історичних подій.

Таким чином, провівши історіографічний аналіз стану дослідження проблем грошової та банківської політики уряду Росії періоду Першої світової війни в цілому та на окупованих територіях Галичини та Буковини зокрема, встановлено, що дана тема залишалася, переважно, поза увагою дослідників або розглядалася побіжно. Необхідно відзначити, що спеціальних комплексних досліджень з історії грошового обігу та банківництва на землях Наддніпрянської України в роки Першої світової війни, на жаль, немає. Здебільшого, ці питання згадуються вкрай побіжно в загальному контексті викладення історії грошового обігу та грошової системи та банківництва початку ХХ століття у монографіях та навчальних підручниках. Відсутність спеціальних праць можливо пояснити коротким історичним періодом. Але, на нашу думку, він має багато особливостей і може стати предметом подальших досліджень. Склалася ситуація, що певна частина дослідників Російської імперії обмежується періодом дослідження до Першої світової війни, мотивуючи тим, що там відбуваються інші соціально-економічні процеси, а інші починають свої дослідження з 1917 р. – періоду будівництва української державності. Тому, на наше переконання, проблеми історії грошового обігу в Україні в роки Першої світової війни є перспективним напрямком наукових досліджень, особливо з погляду історичної антропології, у тому числі й із залученням етнологічних матеріалів.

¹ О некоторых мерах финансового характера в виду обстоятельств военного времени: Закон РИ № 2096 от 27 июля 1914 г. // Свод узаконений и распоряжений правительства. № 207. 1914 (29 июля). Отд. 1. – СПб., 1915. – С. 3135.

² Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. – Біла Церква, 2018. – С. 64.

- ³ Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. – К., 2011. – С. 59 (59–64.)
- ⁴ Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М. І. Туган-Барановського // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. С. 60–72; її ж. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2016. – Вип. 26. С. 366–380; її ж. Праці та спогади сучасників Першої світової війни як джерело до вивчення фінансової політики російського окупаційного режиму в Галичині й Буковині. Історія науки і біографістика. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2018-2/04.pdf>
- ⁵ Великочий В. С. Українська неарадянська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині воєнно-революційної доби: спроба відтворення образу // Мандрівець. – 2011. – № 2. – С. 59–63; Ільницький І. Проблеми історії Першої російської окупації Галичини (1914–1915 рр.) у сучасному науковому дискурсі // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. XIX. – С. 320–344; його ж. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): історіографічний аспект // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – К., 2014. – Вип. 83. – С. 167–172; Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 21 с.; Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. – Львів, 2005. – Вип. 7. – С. 35–47; Реєнт О. П., Янишин Б. М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. С. 3–33.
- ⁶ Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С. 36, 39–41.
- ⁷ Боголепов М. И. Война и деньги. Вопросы мировой войны: статьи. – Петроград, 1915. С. 398–442; его же. Война, финансы и народное хозяйство. – Петроград, 1914. – 58 с.; его же. Государственный банк и коммерческий кредит // Банковская энциклопедия: в 2-х т. – К., 1914. – Т. 1. – С. 283–330.
- ⁸ Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 81–102.
- ⁹ Билимович А. Д. Бумажные деньги и заем // Война и заем. – К., 1917. – С. 65–89.
- ¹⁰ Кованько П. Л. Бумажные деньги, заем и борьба с дороговизной // Война и заем. – К., 1917. С. 18–44.
- ¹¹ Коломийцов Н. П. Влияние войны на народное хозяйство России // Великая война в образах и картинах. – М., 1915. – Вип. 8. С. 379–382.
- ¹² Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение. Факты и цифры. – Петроград, 1916. – Вип. 2. – 48 с.
- ¹³ Меньков Ф. А. Военные займы и частные эмиссии // Новый экономист. – 1916. – № 34. – С. 6–9.
- ¹⁴ Мукосеев В. А. Военные займы России // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 142–194; его же. Экономические причины войны // Вопросы мировой войны: сборник статей. – Петроград, 1915. – С. 225–268.
- ¹⁵ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – 265 с.
- ¹⁶ Туган-Барановский М. И. Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сб. статей. Петроград, 1917. – С. 5–25; его же. Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – № 16. – С. 2.; его же. Новые бумажные деньги // Речь. – 1915. – № 109 (3132). – С. 2; его же. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – № 40, 42. С. 3–6; 4–7; его же. Война и народное хозяйство // Чего ждет Россия от войны: сборник статей. – Петроград, 1915. – С. 5–23; его же. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – № 40. – С. 3–6; там же. – 1916. – № 42. – С. 4–7.
- ¹⁷ Фридман М. И. Война и финансы // Чего ждет Россия от войны: сборник статей. – Петроград, 1915. – С. 24–48.
- ¹⁸ Шингарев А. Финансы России во время войны. – Петроград, 1917. – 27 с.; его же. Война и финансы // Ежегодник газеты Речь на 1915 год. – Петроград, 1915. – С. 377–433.
- ¹⁹ Яснопольский Л. Военные выпуски кредитных билетов // Русские ведомости. – 1916. – 9 марта (№ 56). – С. 2; его же. Война и откуда воюющие государства берут для нее деньги // Война и заем. – К., 1917. – С. 45–46.
- ²⁰ Орлик С. В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2018. – С. 33.
- ²¹ Мукосеев В. А. Военные займы России // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 150.
- ²² Фридман М. И. Война и финансы // Чего ждет Россия от войны: сборник статей. – Петроград, 1915. – С. 43.
- ²³ Там само. – С. 45.

- ²⁴ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – С. 100, 111.
- ²⁵ Там само. – С. 111.
- ²⁶ Яснопольский Л. Военные выпуски кредитных билетов // Русские ведомости. – 1916. – 9 марта (№ 56). – С. 2.
- ²⁷ Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 90–94.
- ²⁸ Там само. – С. 95, 101.
- ²⁹ Мукосеев В. А. Военные займы России // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 151.
- ³⁰ Коломийцов Н. П. Влияние войны на народное хозяйство России // Великая война в образах и картинах. – М., 1915. – Вып. 8. – С. 382.
- ³¹ Орлик С. В. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи. Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2016. Вип. 26. – С. 376–377.
- ³² Туган-Барановский М. И. Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – № 16. – С. 2.; его же. Новые бумажные деньги // Речь. – 1915. – № 109 (3132). – С. 2; его же. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – № 40, 42. – С. 3–6; 4–7; его же. Война и народное хозяйство // Чего ждет Россия от войны: сборник статей. – Петроград, 1915. – С. 5–23; его же. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – № 40. – С. 3–6; там же. – 1916. – № 42. – С. 4–7.
- ³³ Туган-Барановский М. И. Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: сб. статей. – Петроград, 1917. – С. 8.
- ³⁴ Там само. – С. 21.
- ³⁵ Меньков Ф. А. Военные займы и частные эмиссии // Новый экономист. – 1916. – № 34. – С. 6–9.
- ³⁶ Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение // Факты и цифры. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 44–45.
- ³⁷ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – С. 55–58.
- ³⁸ Туган-Барановский М. И. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – № 40. – С. 3–6; там же. – 1916. – № 42. – С. 4–7.
- ³⁹ Орлик С. В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки Першої світової війни в науковій спадщині М. І. Туган-Барановського // Український історичний журнал. – 2017. – № 1. – С. 71–72.
- ⁴⁰ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – С. 69, 71–72.
- ⁴¹ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1675. – Арк. 347–347зв.; там само. – Ф. 285. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 59.
- ⁴² Шингарев А. Война и финансы // Ежегодник газеты Речь на 1915 год. – Петроград, 1915. – С. 419.
- ⁴³ Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – С. 69, 72; Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 90–94.
- ⁴⁴ Боголепов М. И. Война и деньги // Вопросы мировой войны: статьи. – Петроград, 1915. – С. 401.
- ⁴⁵ Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение // Факты и цифры. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 36–38; Бернацкий М. В. Денежное обращение и займы // Военные займы: сборник статей. – Петроград, 1917. – С. 85.
- ⁴⁶ Боголепов М. И. Война и деньги // Вопросы мировой войны: статьи. – Петроград, 1915. – С. 409.
- ⁴⁷ Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение // Факты и цифры. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 6–7; Прокопович С. М. Война и народное хозяйство. – М., 1918. – С. 198–199.
- ⁴⁸ Боголепов М. И. Война и деньги // Вопросы мировой войны: статьи. – Петроград, 1915. – С. 418–420.
- ⁴⁹ Михайлов И. А. Война и наше денежное обращение // Факты и цифры. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 47–48.
- ⁵⁰ Петрович І. (Крип'якевич І.) Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – Червень 1915. – Б.м. (Відень?). – 1915. – 116 с.
- ⁵¹ Там само. – С. 44.
- ⁵² Боголепов М. И. Бумажные деньги. – Пб.; М., 1922. – 111 с.; его же, Валютный хаос: к современному положению Европы. – Пб., М., 1922. – 72 с.; Каценеленбаум З. С. Денежное обращение в России в 1914–24 годах. – М.-Л., 1924. – 192 с.; его же. Учение о деньгах и кредите. – М., 1928. – Ч. 1. – 520 с.; Ч. 2. – 569 с.; Меньков Ф. А. Основные начала финансовой науки. – М., 1924; Яснопольский Л. М. Восстановительный

процесс в нашем денежном обращении и задачи валютной политики. – М., 1927. – 75 с.

⁵³ Юровский Л. Н. На путях к денежной реформе. – М., 1924. – 114 с.; его же. Денежная политика советской власти (1917–1927). – М., 1928.

⁵⁴ Bernatskiy M. V. Russian Public Finance during the War. – Yale University Press, New Haven. 1928; Прокопович С. М. Народное хозяйство СССР. – Нью-Йорк, 1952.

⁵⁵ Бовыкин В. И. Россия накануне великих свершений. – М., 1988. – 155 с.

⁵⁶ Гидин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. – М., 1948. – 454 с.

⁵⁷ Данилов Н. А. Влияние великой мировой войны на экономическое положение России: лекции, читанные в Военно-Инженерной Академии в 1920–21 учебном году. – Петроград, 1922. – 95 с.

⁵⁸ Иоффе Я. А. Блокада и народное хозяйство в мировую войну. – М.-Л., 1929. – 224 с.

⁵⁹ Лаверычев В. Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.) // Первая мировая война 1914–1918. – М., 1968. – С. 211–226.

⁶⁰ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: Капитализм. – М., 1948. – Т.2. – 738 с.

⁶¹ Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны. – М., 1957. – 390 с.

⁶² Макшеев Ф. А. Экономика войны // Военное хозяйство. – 1923. – №1.

⁶³ Савицкий М. Я. Экономика войны. Экономическая база современной войны. – М., 1934. – 85 с.

⁶⁴ Святловский Е. Экономика войны. – М., 1926. – 402 с.

⁶⁵ Шацлло К. Ф. Из истории финансового капитала. Влияние первой войны на развитие государственной промышленности Юга России // Первая мировая война 1914–1918. – М., 1968. – С. 192–210.

⁶⁶ Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – 332 с.

⁶⁷ Ленин В. И. Социализм и война (Отношение РСДРП к войне): полн. собр. соч.: в 55 т. – М., 1961. – Т. 26. – С. 307–350; его же. Империализм, как высшая стадия капитализма (Популярный очерк): полн. собр. соч.: в 55 т. – М., 1962. – Т. 27. – С. 299–426.

⁶⁸ Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. – М., 1940. – 248 с.

⁶⁹ Галенко А. Финансы России в мировую войну // Война и революция. – 1926. – № 11. – С. 44–55.

⁷⁰ Гусаков А. Д. Очерки по денежному обращению России накануне и в период Октябрьской социалистической революции. – М., 1946. – 126 с.

⁷¹ Лялин Н. На какие средства вела войны царская Россия // Советские финансы. – 1942. – № 4. – С. 29–33.

⁷² Михайлевский Ф. Разменный кризис в годы первой мировой империалистической войны // Деньги и кредит. – 1941. – № 4. – С. 32–34.

⁷³ Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. – М., 1968. 168 с.; его же. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX – XX вв.). – М., 1954. – 268 с.

⁷⁴ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. – М., 1973. – 655 с.; его же. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. – М., 1960. – 579 с.; Сидоров А. Л., Бовыкин В. И., Волобуев П. В. Экономические и социальные проблемы первой мировой войны. Первая мировая война 1914–1918. – М., 1968. – С. 179–191.

⁷⁵ Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Т. 3. – С. 138–150.

⁷⁶ Шепелев Л. Е. Акционерные коммерческие банки в годы Первой мировой войны // Исторические записки. – 1963. – Т. 73. – С. 156–193.

⁷⁷ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. – М., 1960. – 579 с.

⁷⁸ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы Первой мировой войны. – М., 1960. – С.529.

⁷⁹ Там само. – С. 178–195, 529.

⁸⁰ Атлас З. В. Очерки по истории денежного обращения в СССР. – М., 1940. – С. 41–44.

⁸¹ Шигалин Г. И. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956. – С. 310, 313.

⁸² Там само. – С. 311.

⁸³ Спасский И. Г. Несколько замечаний по поводу русской монетной чеканки 1914–1917 гг. // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1968. – Т. 3. – С. 145.

- ⁸⁴ Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая война. – М., 1964. – С. 22.
- ⁸⁵ Реєнт О. П., Янишин Б.М. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 15.
- ⁸⁶ Бугров А. В. Деньги Великой войны: российский опыт (1915–1917) // Деньги и кредит. – 2017. – № 7. – С. 74–80.; его же. Государственный банк 1860–1917. Серия «История. Финансы. Экономика». – М., 2012. – 263 с.; Белоусов В. Д. Преобразования в денежном обращении в 1914–1917 гг. // Финансы. – 1995. – № 4. С. 61–62; Белоусов В. Д., Бирюков В. А. Преобразования в денежном обращении России в годы Первой мировой войны // Вестник Московского университета. – № 2. – 2014. – С. 61–69; Гришина О. А., Гришин А. И. Внутренние кредитные операции Российской империи в годы Первой мировой войны. Страницы истории. – 2015. – № 9. – С. 66–73; Поликарпов В. Русская военно-промышленная политика 1914–1917. Государство и частные интересы. – М., 2015. – 383 с.; Соколов Б. И. Война и деньги // Проблемы современной экономики. – 2010. – № 2. – С. 26–29; Страхов В. В. Внутренние государственные займы царской России периода Первой мировой войны: дис. .... канд. ист. наук. – Рязань, 2000. – 256 с.
- ⁸⁷ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XXст.). – К., 2003. – С. 327–334.
- ⁸⁸ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. / ред. кол. В.А.Смолій (голова), відп. ред. О. Реєнт. – К., 2013. – С. 440–467; Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2005. – 445 с.; Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. – 2005. – Вип. 7. – С. 35–47; Молчанов В. Б. Добробут населення міст правобережної України напередодні війни. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. – К., 2013. – С. 433–440; Реєнт О. П., Сердюк О. В., Шевченко В. В. Економічне становище в підросійській Україні. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. – К., 2013. С. 378–408; Реєнт О. П. Вплив Великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – 2004. Число 11. – С. 138–146; його ж. Перша світова війна XX ст. та українське суспільство // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2000. – Вип.1. С. 6–38; Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 480 с.; Сапожник Г. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 25 с.; Скоморович І. Г. Грошові системи на Українських землях: історія і теорія. – Львів, 2011. – 244 с.; Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2 кн. – К., 2013. – С. 408–433.
- ⁸⁹ Шишкіна Є. К. Необов'язковий грошовий обіг України 1914–1925 рр.: сучасна історіографія проблеми. Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». – Харків, 2007. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 229–236.
- ⁹⁰ Орлик С. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – К., 2015. – Число 26–27. – С. 141–148; її ж. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 38. С. 81–96.
- ⁹¹ Сапожник Г. Паперові грошові знаки та бони Волині 1914–1921 рр. як історико-економічне джерело та об'єкт боністики: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 25 с.
- ⁹² Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.; её же. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). – М., 2004. – 394 с.
- ⁹³ Берест І. Р. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2009. – 22 с.
- ⁹⁴ Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (серпень 1914 р. – червень 1915 р.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Серія 6: Історичні науки. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 76–81.
- ⁹⁵ Кучера І. В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 19 с.; її ж. Наслідки політики російського окупаційного режиму для східногалицьких земель (1914–1917 рр.) // Україна соборна: зб. наук. статей. Історична регіоналістика в контексті соборності України. – К., 2005. – Вип. 2. – № 3. – С. 253–260; її ж. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23–24. – С. 194–201.
- ⁹⁶ Лозинська І. Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2010. – 19 с.; її ж. Російське воєнне генерал-губернаторство

у Галичині (1914–1915 pp.). Наукові записки Тернопільського національного пед. у-ту ім. В. Гнатюка. Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 47–52; її ж. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень – вересень 1914 року) // Східноєвропейський історичний вісник. – Дрогобич, 2017. – Вип. 2. – С. 21–30.

⁹⁷ Любченко В. Б. Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (1916–1917 pp.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 19. – С. 345–368; його ж. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. Велика війна (1914–1918) і Україна. – К., 2013. – С. 248–300; його ж. Обласний комісаріат Галичини та Буковини (1917–1918 pp.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 50–72.

⁹⁸ Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. ... канд. іст. наук – Львів, 1997. – 20 с.; його ж. Галичина під російською займанщиною 1914–1915 pp. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2000. – № 408. – С. 26 – 35.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 pp.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2007. – № 584. С. 44–52; Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни. Львівські історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 305–324.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 pp.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2007. – № 584. С. 46.; Мазур О. Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 pp.) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2007. – № 584. – С. 46.

⁹⁹ Moklak. J. Aspekty polityczne życia religijnego Ukraińców w Galicji. Ekspansja prawosławia rosyjskiego, [w:] Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. red. Stanisław Stępień, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy. – Przemyśl, 1990. – Т. 1. – С. 199–20; Moklak J. Republiki lemńowskie 1918–1919, «Wierchy». Centralny Ośrodek Turystyki Górskiej PTTK. – Kraków, 1994. – Т. 97 (1993). – С. 63–76.; Moklak. J. The Lemko Region in The Polish Second Republic. Jagiellonian University Press – Kraków, 2013. – PP. 180; Best P., Moklak J. The Lemkos of Poland. Articles and Essays. Carpatho-Slavic Studies Group. – Cracow-New Haven, Connecticut, 2000. – P. 240.

¹⁰⁰ Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С. 96–113; его же. Восточная Галиция в 1914–1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С. 95–106; его же. Восточная Галиция на историческом перепутье: 1910 – начало 20-х годов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С. 132–190.

¹⁰¹ Суляк С. Русины: Уроки трагической истории // Русин. – 2008. – №3–4. – С. 7–34; Фокин С. В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне // Вопросы национальных и федеративных отношений. – 2015. – № 2. – С. 27–32.

¹⁰² Хутарев-Гарнишевский В. В. Российская жандармерия на занятых территориях Галиции и Буковины в годы Первой мировой войны // Вестник Московского университета. Серия 8: История. – 2012. – № 2. С. 47–58.

¹⁰³ Фокин С. В. Как Галиция боролась за Украину в Первой мировой войне // Вопросы национальных и федеративных отношений. – 2015. – № 2. – С. 27–32.

¹⁰⁴ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – 264 с.; её же. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917). – М., 2004. – 394 с.

¹⁰⁵ Там само. С. 12–13.

¹⁰⁶ Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000. – С. 47.

¹⁰⁷ Там само. – С. 52.

¹⁰⁸ Там само. – С. 102.

¹⁰⁹ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 5–9.

¹¹⁰ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 pp.): монографія. – Біла Церква, 2018. – С. 34.

¹¹¹ Там само. – С. 380, 413.

¹¹² Бойко-Гагарін А., Орлик С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни // Український нумізматичний щорічник. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 1. – С. 143–164.

- ¹¹³ Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки царського та тимчасового урядів Росії на території Східної Галичини 1914–1917 рр. // Матеріали V науково-практичної конференції «Історія грошей України». – Тернопіль, 2002. – С. 168–170; її ж. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Івано-Франківщині у 1849, 1914–1919 рр. // Наук. зап. ТДПУ ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 1997. – Вип. VI. – С. 155–158; її ж. Місцеві паперові гроші (бони), випущені на Львівщині у 1848–1849 та 1914–1920 роках // Наук. зап.: зб. пр. мол. вчен. та асп. Ін-ту археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – С. 192–202; її ж. Необов'язковімісцеві і приватні випуски бон в Східній Галичині 1914–1920 рр. – Збірник наукових праць ТАНУ. – Тернопіль, 2002; її ж. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 24 с.
- ¹¹⁴ Огуй О. Грошовий обіг на Буковині часів Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Число 13. – С. 48–86; його ж. Обіг австрійських паперових грошей 1858–1914 рр. в Австрії та на Буковині // Питання історії України: зб. наук. ст. – Чернівці, 2004. – Т. 17. – С. 151–158.
- ¹¹⁵ Орлик С. В. Особливості грошового обігу Галичини та Буковини в часи російської окупації періоду першої світової війни // Forum numizmatyczne: pieniadz I mennice. – Białystok, 2018. – № 2. – С. 25–33; її ж. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны // Банкаўскі Веснік. – 2018. – № 2. – С. 51–54.
- ¹¹⁶ Пивоваров С. В. Нумізматичні джерела про Першу світову війну на Буковині // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: матеріали міжнарод. наук. конф. – Чернівці, 2000. – С. 82–88; його ж. Міські гроші Чернівців // Буковинський журнал. – 1995. – Ч. 1/2. – С. 125–132.
- ¹¹⁷ Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны // Банкаўскі веснік. – 2008. – С. 80–83.
- ¹¹⁸ Шуст Р. Грошові знаки Львова 1914–1918 рр. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/shust.html>; його ж. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2009. – 376 с.; його ж. Грошова система і фальшування грошових знаків у Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Львів-К., 2004. – Т. 1. – С. 637–662.
- ¹¹⁹ Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2009. – С. 239.
- ¹²⁰ Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 15.
- ¹²¹ Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К., 2009. – С. 239.
- ¹²² Марковецька Г. М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1917: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – С. 15.
- ¹²³ Орлик С. В. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. – Біла Церква, 2018. – С. 26.
- ¹²⁴ Бойко-Гагарін А., Орлик С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни // Український нумізматичний щорічник. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 1. – С. 143–164.
- ¹²⁵ Орлик С. В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны // Банкаўскі Веснік. – 2018. – № 2. – С. 54.
- ¹²⁶ Филипов К. История денег – почтовых марок Первой мировой войны // Банкаўскі веснік. – 2008. – С. 82.
- ¹²⁷ Білан Б., Комаринська З., Смовженко Т. Львів Банківський. – Львів, 2016. – 76 с.
- ¹²⁸ Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. – London, 2014. – 453 с.
- ¹²⁹ Орлик С. В. Банківська система Галичини та Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни. Східноєвропейський історичний вісник. – Дрогобич, 2018. – Спец. Вип. 3. – С. 223–230.
- ¹³⁰ Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль, 1999. – 238 с.
- ¹³¹ Швець В. Банки у Львові на початку XX століття // Forum numizmatyczne: pieniadz I mennice. – Białystok, 2018. – № 2. – С. 253–264; Shvets V. Rozwój bankowości hipotecznej na Ukrainie. System bankowy a gospodarka: perspektywy Polski, Białorusi i Ukrainy. – Kielce, 2007. – S. 157–176.
- ¹³² Скоморович І. Г., Реверчук С. К., Малик Я. Й. та ін. Історія грошей і банківництва: підручник. – К., 2004. – 340 с.
- ¹³³ Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). – Суми, 2014. – 252 с.

- ¹³⁴ Швець В. Банки у Львові на початку ХХ століття // Forum numizmatyczne: pieniądz I mennice. – Białystok, 2018. – № 2. – С. 255.
- ¹³⁵ Орлик С. Банківська система Галичини та Буковини в період російської окупації в роки Першої світової війни // Східноєвропейський історичний вісник. – Дрогобич, 2018. – Спец. Вип. 3. – С. 229.
- ¹³⁶ Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років ХХ століття). – Суми, 2014. – С.133.
- ¹³⁷ Зварич В., Шуст Р. Нумізматика: довідник. – Тернопіль, 1998. – 462 с.; Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – 338 с.; Фенглер Х., Гироу Г., Уингер В. Словарь нумизмата. – М., 1993. – 400 с.
- ¹³⁸ Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и нумизматике // Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог. – Пермь, 2016. – 200 с.; Биткин В. В. Сводный каталог монет России. – К., 2003. – Ч. II (1740–1917). – 520 с.; Бумажные денежные знаки, выпущенные на территории бывшей Российской империи за время с 1769 по 1924 гг. / под ред. Ф. Г. Чучина. – М., 1924. – 199 с.; Васюков А. И. Бумажные деньги России и СССР. – Санкт-Петербург, 1993. – 215 с.; Денисов А. Е. Бумажные денежные знаки России 1769–1917 годов. – М., 2004. – Часть 3: Государственные бумажные денежные знаки 1898–1917 годов. – 208 с.; Истомин М. И. Каталог денежных знаков гражданской войны в России: Денежные знаки обязательного обращения. – Харьков, 2008. – Т. II. – Ч. 1 (Украина), Ч. 2 (Западная Украина). – С. 401–406; Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769–1950 гг. – Берлин, 1953. – 452 с.; Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1999 гг.). – К., 1999. – Т. 2: Боны Украины. – 416 с.; Семенов В. Е. Монеты России 1700–1917. Базовый каталог. – Санкт-Петербург, 2010. – 704 с.; Уездников В. В. Монеты России 1700–1917. – М., 1992. – 678 с. та ін.

В статтю проаналізована історіографія грошової політики уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні та на окупованих землях Західної України в роки Першої світової війни. Визначені перспективні напрями подальших досліджень даної проблеми.

Ключевые слова: научные исследования, Первая мировая война, денежное обращение, Надднестрская Украина, Галиция, Буковина, российская оккупация.

The article analyzes the historiography of the monetary policy of the Government of the Russian Empire in the Dnieper Ukraine and in the occupied lands of Western Ukraine during the First World War. The perspective directions of further researches of this problem are determined.

Keywords: scientific research, World War I, money circulation, Dnieper Ukraine, Galicia, Bukovina, Russian occupation.

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА НА СТОРІНКАХ «ЗАПИСОК НТШ»

У статті досліджується створення колективного портрета відомого науковця і громадського діяча Володимира Антоновича на сторінках друкованого органу Наукового Товариства імені Шевченка – «Записок НТШ» у період їх редагування Михайлом Грушевським.

Ключові слова: Володимир Антонович, Михайло Грушевський, НТШ, «Записки НТШ».

Як правило інтерес до постаті В. Антоновича зростає у роки ювілеїв пов'язаних з річницями його наукової та громадської діяльності. М. Грушевський як очільник Наукового Товариства імені Шевченка (далі НТШ) миттєво реагував на всі суспільно-політичні виклики модерного часу. Тому Товариство брало участь в інтелектуальних війнах за історію та істориків і приклад В. Антоновича показовий в цьому сенсі. Обстоювання і критичне переосмислення його наукової спадщини, разом з увіковіченням пам'яті видатного діяча українства на сторінках «Записок НТШ», було частиною боротьби М. Грушевського і очолюваного ним товариства за формування національної історичної пам'яті українського народу.

Напередодні 45- річчя наукової і громадської діяльності Володимира Боніфатійовича Михайло Сергійович попросив С. Томашівського написати статтю про київського українофіла. У зв'язку з цією подією очільник НТШ звернувся до свого учня: «Дорогий товаришу! Чи не підніметься написати статтю про історичну діяльність Антоновича? Коли підніметься, я дам Вам деякий матеріал від себе»¹.

Для вироблення спільного бачення Томашівський вів з Грушевським довгі бесіди про українську історіографію, про що свідчать щоденникові записи останнього. Свою роботу найстарший учень львівського професора побудував не за хронологічним, а за проблемно-тематичним принципом. На думку І. Гирича «в ділянці історичних наук Грушевський розглядав Томашівського як свого найталановитішого учня, про що свідчить доручення написати принципово важливу статтю з поля української історіографії саме йому. Висловлені у ній думки про Антоновича були, власне, й думками Грушевського про місце і роль Антоновича в національній історіографії»².

Розвідка С. Томашівського вийшла далеко за рамки статті. Вона друкувалася трьома подачами у січні- березні 1906 р. в «Літературно-науковому вістнику», вийшла окремою брошурою під назвою «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею)». (Львів, 1906). Це була одна з перших серйозних наукових праць про діяльність знаного історика.

Замітка Олександра Грушевського, рідного брата Михайла Сергійовича, з рецензією статті С. Томашівського «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею)» (Львів, 1906) з'явилася однією з перших на сторінках «Записок НТШ»³. Вона започаткувала на сторінках друкованого органу НТШ традицію критичного огляду повідомлень, які стосувалися постаті сина України.

Стаття випускника історико-філологічного факультету Університету св. Володимира починалася з'ясуванням теоретичних засад і принципів побудови публікації С. Томашівського про В. Антоновича – історика. На думку Ол. Грушевського ця публікація «заповнювала велику прогалину в українській історичній літературі»⁴. Наголошувалося, що «оброблювати критично-біографічні теми можна на два способи»⁵. Перший – згрупувати наукові праці в окремі тематичні групи і розглядати кожну з них окремо. При цьому вказуючи головне, з порушених тем, аналізуючи і фіксуючи висновки, до яких прийшов автор. Другий – передбачає взяти за основу біографічну складову і, тримаючись хронологічної послідовності подій життя, аналізувати окремі праці, зроблені у них висновки і «стежити там, де можна, певний вплив обставин життя на вироблення провідних ідей»⁶. Галицький історик дотримувався у своїй праці про В. Антоновича першої методики. Він розподілив його праці на декілька тематичних груп і аналізував кожну

з них окремо. «Таким чином, – писав Ол. Грушевський про працю С. Томашівського, – перед читачем проходять в порядку історичних періодів – праці по археології, княжі часи української історії, литовські часи, козацтво з пізнішою гайдамаччиною; в окрему групу сполучено теми змісту соціального (про шляхту, про міщанство й німецьке право, про український промисел XVIII в., про селянство), історично-церковного (релігійно-церковні відносини) й культурного (про чарівництва)»⁷.

Учень В. Антоновича наголошував, що С. Томашівський одним з перших проаналізував «головні погляди, висловлені вченим»⁸. Він також окреслив його науковий метод і що дуже важливо вказав, «що можна вважати в сих поглядах хибним з погляду сьогочасної історичної науки; таким чином занотовано не тільки здобутки наукової праці, але й підкреслено, що прийнято і що відкинуто пізнішими дослідниками»⁹.

В останньому розділі статті про В. Антоновича галицький історик охарактеризував головні, на його думку, методологічні засади наукової праці київського ученого і окреслив найважливіші його здобутки в царині історії. На це Ол. Грушевський звернув особливу увагу. Він стисло передав основні висновки С. Томашівського, які зводилися до наступного. Київський професор обмежувався у своїх розвідках «певними, досить вузькими границями і застановляючись над окремими сторонами минулого життя – не обробив ані одного періоду української історії в суцільній повноті»¹⁰.

Уникаючи широких узагальнень, В. Антонович писав переважно вузькопрофільні розвідки і монографії, які ґрунтувалися на актовому матеріалі. С. Томашівський помітив у його працях певну стриманість «у критичнім напрямі і через те монографії обставлені малим апаратом: нема тут вказівок літератури, мало критичних й полемічних додатків. В розвідках своїх подає Антонович лише виводи і здобутки своєї наукової праці, а попередня праця, всі дороги, якими йшла думка дослідника – лишається невідомою для читача»¹¹.

Цікавим є твердження С. Томашівського, до якого приєднався і Ол. Грушевський, про те, що в «основі своєї індивідуальності В. Антонович – синтетик, але тому що йому самому приходилось місцями робити всю працю з початку, не маючи попередників – послідовників, сі синтетичні здібності не завсіди могли відповідно проявитись»¹².

Осягнути вповні питання «історичного світогляду» київського професора не зміг не лише С. Томашівський, але і Ол. Грушевський. Тому воно звелось лише до визначення характеру наукової тематики Володимира Боніфатійовича і констатування доволі сумнівної тези «про бездержавність українського народу», начебто, висловлену ним. Рецензент праці галицького історика написав про В. Антоновича: «беручи переважно теми суспільні і нехтуючи темами політичними, він і теоретично висловлюється проти побільшення значіння держави, як чинника людського життя, разом з тим накидає автор українському народу – як спеціальну прикмету – байдужість до утворення своєї власної держави, державного ладу»¹³.

Загалом Ол. Грушевський оцінював публікацію С. Томашівського досить високо, однак це не завадило йому помітити і деякі її недоліки. Умовно рецензент об'єднав їх у декілька груп. Ол. Грушевський цілком слушно зауважив, що С. Томашівському, в рамках обраної ним теоретичної моделі вивчення постаті В. Антоновича, було важко поєднати в одній особі громадського діяча і науковця. Разом з тим: «Сороколітня діяльність Антоновича майже вся стояла в зв'язку з його суспільною діяльністю і тут в наукових поглядах і в історичному світогляді можна знайти деякі зв'язки з тогочасними обставинами»¹⁴.

Випускник Університету св. Володимира добре розумів, що умови і реалії суспільного життя в Російській імперії позначилися на характері наукових праць Володимира Боніфатійовича. Він побачив також певну небезпеку «в заміні хронологічного порядку діяльності схематичним поділом по окремим групам»¹⁵. Якщо на початку рецензії Ол. Грушевський говорив про існування у біографістиці двох різних підходів до вивчення постаті В. Антоновича і необхідності вибору одного з них, то під її кінець рецензенту видалось доцільним і навіть правомірним їх об'єднати.

Друга група зауважень рецензента не лише стосувалася, але й була наслідком його попередніх узагальнень. Тепер вони були переведені у практичну площину і Ол. Грушевський вважав доцільним доповнити розвідку С. Томашівського в окремих деталях. Так, він рекомендував «згадати при яких умовах суспільного життя приходилось працювати київський археографічний комісії й як вплинули сі обставини на ґенезу деяких перших творів В. Антоновича»¹⁶. Не позбавлений сенсу, на його думку, був би і аналіз поглядів Володимира Боніфатійовича на ґенезу козащини та демократичний характер української історії, висловлений в його першій монографії про початки козащини. Ці та інші доповнення, стверджував Ол. Грушевський, допомогли б прослідкувати «розвій історичних поглядів В. Антоновича»¹⁷.

Ушануванню В. Антоновича був присвячений 74 том «Записок НТШ», редагований М.С. Грушевським, що побачив світ 1906 р. У цьому томі, щоправда, містилася лише присвята та репродукція портрета Володимира Боніфатійовича пензля І. Труша. Зміст присвяти наступний: «Несторові української історіографії проф. Володимирови Антоновичу з нагоди його ювілею в признанні його високих наукових заслуг на полі української історії, археографії й археології присвячують сей том редактор і співробітники»¹⁸. Під чорно-білою репродукцією підпис: «Володимир Антонович. Портрет пензля Івана Труша з 1900 р. з галереї українських діячів Наукового товариства імені Шевченка»¹⁹. На більше Товариство, очолюване учнем Володимира Боніфатійовича, тоді не спромоглося.

Етнічний поляк і водночас син України Володимир Боніфатійович Антонович помер після тяжкої хвороби у 1908 році. Того ж року побачив світ 82 том «Записок НТШ», присвячений його пам'яті. Цього разу він містив не лише світлину літнього ученого, але і невеличку, проте концептуальну, замітку «Пам'яті Володимира Антоновича», написану його учнем – Михайлом Грушевським, на той час очільником НТШ і редактором його наукового часопису²⁰.

Допис Михайла Сергійовича засвідчував його тогочасне розуміння постаті київського професора, але водночас він формував уяву про нього у широкого загалу читачів журналу. Тому доцільно зупинитися на цій публікації докладніше. Очільник НТШ особисто знав Володимира Боніфатійовича і навіть був його учнем. Цей факт не був секретом для багатьох, хоча М. Грушевський, під час його перебування у Львові, іноді намагався дистанціюватися від свого наставника. Про непростий характер взаємин учителя і учня, а тим більше про їх ґенезу, знали одиниці. Коротенька інформація про В. Антоновича, окрім традиційного у таких випадках вшанування пам'яті покійного, підсумовувала один з етапів усвідомлення М. Грушевським постаті свого учителя і, відповідно, декларувала її тогочасне бачення.

Замітка про В. Антоновича написана М. Грушевським з любов'ю, повагою і, найголовніше, знанням справи. Однак, визнаючи заслуги покійного у становленні та реорганізації НТШ, Михайло Сергійович не назвав себе учнем київського професора і навіть всіляко дистанціювався від факту їх особистих зв'язків. Повертаючись до замітки М. Грушевського слід зазначити, що особливу увагу Михайло Сергійович присвятив поступовому згасанню «великого світоча наукової мислі», а не періоду розквіту його талантів. «Він гас поволі, на наших очах, ледве горів, – свідчив дописувач, – і тільки крайньою обережністю, уважністю близьких, старанням усуваннем всього, що могло б його томити або дражнити, удалося відтягнути катастрофу на кілька літ»²¹.

Після ознайомлення з текстом замітки складається враження, що про Володимира Боніфатійовича пише людина, яка знала його упродовж багатьох років, починаючи з юності. Але насправді знання Михайла Сергійовича про свого учителя були далеко не повними, тому він формує до певної міри уявний образ, відповідно до тогочасних своїх поглядів і переконань. У ті сумні для українства дні він витворив свого Антоновича і саме такий його образ залишився у пам'яті багатьох. Антонович в інтерпретації Грушевського це перш за все громадський діяч, якого виснажили: надзвичайно інтенсивна наукова праця, тяжкі умови громадського життя, постійний поліцейський нагляд та внутрішня боротьба «течій і напрямків в самій громаді однодумців»²². Він називає його «чоловіком незвичайно вразливої, м'якої, делікатної вдачі», українцем «котрий не хотів зріктися зовсім своєї національної фізіономії»²³.

Вже в середині 1880-х років М. Грушевський помічає у вченого, вік якого ледве перевалив за 50 літ, «явні ознаки вичерпання й втоми»²⁴. Однією з причин цього стало «роздвоєння в питаннях національної тактики, яке прокинулося в київській громаді й доводило до гострих конфліктів між недавніми однодумцями»²⁵. До цього додалася повна безуспішність польсько-української угоди в Галичині, на яку Антонович покладав великі надії. Усе разом призводить до того, підсумовує Михайло Сергійович, що «він починає все далі відходити від громадського життя й його інтересів»²⁶. У розмові з сином і дружиною В. Антоновича у травні 1908 р. М. Грушевський назвав 1891 р. тією межею, після якої Володимир Боніфатійович відійшов від громадських справ²⁷.

За версією М. Грушевського виснаження і втома зробили наукову працю Володимира Боніфатійовича «менш інтенсивною», тому ґрунтовні і цікаві розвідки з'являлися все рідше. «Їх заступили, – продовжував очільник НТШ, – праці описові, збірки й інвентаризації матеріалів; він оминає теми, «дражливі», заходить в глибину археології, нумізматики, історичної географії. Археологічні карти, описи нумізматичних колекцій, справовдання з розкопок, матеріали до історично-географічного словника займають місце повних блиску і духовної сили суспільно-історичних студій попередніх десятиліть. І серед сих тихих, далеких від бур життя зайнять тихо гас він»²⁸.

Теза М. Грушевського про поступове згасання і вичерпання сил у В. Антоновича, починаючи з середини 1880-х років, не є беззаперечною. Вона засвідчує швидше закономірний факт поступового і невідворотного відділення вчителя і учня, який мав обмаль достовірної інформації про реальний стан здоров'я свого колишнього наставника і тим більше не був уповні поінформований про його наукові плани та громадські ініціативи. Переїзд Михайла Сергійовича до Львова унеможливив, через багато причин, їх тісну співпрацю. Існуючих у М. Грушевського джерел інформації, особливо про громадську діяльність Володимира Боніфатійовича, яку останній ніколи не афішував і навіть приховував, було недостатньо для об'єктивних оцінок його багатогранної громадської діяльності. Тому факт розумового і фізичного виснаження, який насправді має місце у житті кожної літньої людини, у випадку з Антоновичем дещо перебільшений і зміщений у часі та гіпертрофований у окремих складових, особливо в питаннях його усунення від громадського життя.

Замітка редактора «Записок НТШ» повідомляла, що в окремих частинах українських земель звістка про смерть В. Антоновича сприймалася по-різному. У Галичині, приміром, вона «жваво відбилася»²⁹. Адже для неї історичні праці покійного мали особливе значення. Вони обумовлювалися значною мірою завданням, яке ставив перед собою В. Антонович – з'ясування «гріхів історичної Польщі перед українським народом»³⁰. Для тогочасної Галичини, яка, за словами М. Грушевського, «й досі ще живе пережитою, старанно консервованою спадщиною історичної Польщі, мала бути оцінена особливо вдячно ся діяльність покійного історика»³¹.

Проте, у якості діяча загальноукраїнського рівня, В. Антонович представлений М. Грушевським недостатньо. Увага акцентувалася переважно на тому, що він «був одним з найбільше горячих і переконливих провідників ідей тісного зближення України з Галичиною, підтримання української національної роботи на галицькій ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні користуватися здобутками сього національного доробку»³². Наголошувалося також: «він належав до гуртка українських патріотів, який задумав і заснував українським коштом Товариство імені Шевченка «для розвою української науки іще в 1870-х роках. Пізніше був горячим прихильником його реформування на товариство наукове, академічного типу»»³³.

Наприкінці замітки М. Грушевський намагався узагальнити власне розуміння значення В. Антоновича для України, але знову не представив його діячем всеукраїнського масштабу. На підтвердження цього зачитуємо у повному обсязі його прикінцеві тези, які містять внутрішні суперечності, а тому викликають не однозначні думки щодо місця і ролі Володимира Боніфатійовича в українському науковому та суспільному житті. Там читаємо: «Весь наш новітній науковий український рух розвинувся запізно для покійного, щоб він сам міг узяти в нім діяльну участь власними науковими працями. Але він спочував йому щиро, і своїми впливами серед української суспільності не залишив робити, що міг, для того щоб знайти йому моральну і матеріальну поміч в українських кругах. І в історії української науки зістанеться вічно пам'ятним те, що зробив він для сього, аби приготувати сей національний культурний рух український останніх часів своєю горячою проповіддю української національної культурної роботи, як першої підстави всяких програм суспільних і національних, – дарма, що сам він не ввійшов у сю обіцяну землю українського національного культурного життя, не переступив її границі сам особисто»³⁴.

Михайло Сергійович закарбував не лише у власній уяві й книгах, але і пам'яті нащадків доволі суперечливий образ Антоновича. Він показав «сього великого чоловіка» «немічним інвалідом», який «робив враження чоловіка вповні вичерпаного», що тихо згас у своєму старенькому будиночку «від старечого вичерпання». Водночас він бачив і іншого Антоновича у немічному інваліді із старечим вичерпаням, виявляється «до кінця заховувався [...] чар духа, блеск ума, яким чарував він усіх». Серед усіх цих загалом прихильних, щоправда іноді суперечливих, характеристик М. Грушевського не залишилося місця для Антоновича, як творця ідеології новітнього українства. Це місце Михайло Сергійович залишив вакантним, щоб згодом самому його посісти.

На початку XX століття до Михайла Грушевського, який тоді редагував «Записки НТШ», потрапили три листи Володимира Антоновича до Антонія Мйодушевського. Очевидно, їх передав син колишнього пуриста і студента Університету св. Володимира Іван (Ян) Антонович Мйодушевський. Очільник НТШ опублікував ці листи мовою оригіналу (польською) із вступною заміткою сина адресата, додавши до них лише декілька абзаців власних коментарів³⁵.

Оцінивши належним чином значимість цих листів для вивчення біографії раннього В. Антоновича, М. Грушевський прокоментував їх так: «Дуже не багаті фактичним змістом, вони

мають вартість так би сказати настроєву. Перші два, з 1856 р., представляють нам Антоновича – студента серед товаришів з польської «української гміни» київського університету, яку він заходився перевести на український ґрунт, але при тім вона розкололася на українську і польську части (пор. автобіографію в ЛНВіснику 1908, IX, С. 406.). В останнім листі на склоні життя Антонович – старець дає останню відповідь, на тему свого розриву з польською народністю, свій обрахунок сумління перед колишніми товаришами Поляками»³⁶. І додав: «Ми бажали б щоб сей перший початок захопив і інших до публікування листів пок[і́йного] історика, а сторінки Записок будуть завсіди для них отворені»³⁷.

Аналіз змісту листів В. Антоновича, датованих 1856 та 1903 роками, засвідчує не лише їх «настроєву» (за М. Грушевським) цінність. Через брак джерел вони подають надзвичайно важливу, хоча фрагментарну, інформацію про становлення і ранню історію руху хлопоманів. Цінними, у цьому зв'язку, є не лише листи київського хлопомана, але і коментарі до них Яна Мйодушевського – сина колишнього одностудента, а згодом ідейного супротивника хлопоманів. Тому вважаємо не зайвим подати коротеньку інформацію про отримувача листів Володимира Боніфатійовича за допомогою коментарів, його сина та матеріалів Марка Антоновича. Вони, окрім іншого, допомагають поглибити знання не лише про історію взаємин В. Антоновича і А. Мйодушевського, але й у їх світлі розширити уяву про бачення хлопоманів їх опонентами з польського табору.

Антоній Мйодушевський (1838–1904) народився в с. Северинівці поблизу Одеси, навчався в Рішельєвському ліцеї, як перед ним В. Антонович. У 1855 році Антоній перейшов до п'ятого класу Другої київської гімназії, де у четвертому класі тоді навчався Тадей Рильський. Наступного 1856 року він змушений був покинути гімназію і почати працювати домашнім учителем у різних шляхетських родинах: Понтусів у Чорнобилі, Абрамовичів і в родичів Антоновича – Васневських. Онук Володимира Боніфатійовича припускав, що у цій ситуації «не обійшлося без посередництва Антоновича, який походив з того району»³⁸.

Два перші листи В. Антоновича А. Мйодушевський одержав саме у цей період свого життя. Вони були написані у Києві і датувалися 25 травня 1856 р. та 18-28 серпня того ж року відповідно. У першому з них Антонович назвав Мйодушевського духовним братом, ідеалістом повним самопошвані і запалу³⁹. У ньому відчувається певна поза, «високий стиль», захоплення молодості, темперамент разом з юначим максималізмом автора.

Другий лист на менш цікавий. Він містить чимало натяків та другорядної, з першого погляду інформації, яка важко усвідомлюється через відсутність у нашому розпорядженні інших даних про життя Антоновича у цей час. Останній про болючі переживання, про кризу, яка тривала півтора року, тобто від початку 1855р., вийти з якої дозволила наполеглива праця⁴⁰. На цей час припала смерть його матері, він полишив медицину і розпочав студії з історії на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Напевно, були і інші, невідомі нам події і обставини в його житті, які обумовили таку затяжну кризу.

З листа дізнаємося, що після тривалої кризи і «оніміння» Антонович потрапив у вир діяльного життя, до якого включився з обов'язку свідомо, і переживав «весну свого духу»⁴¹. Далі він охарактеризував Чорнобиль «як велику пустелю, багно сфери духовної» і закликав Антонія разом з Васневським їхати до Києва на університетські студії⁴².

Повернення А. Мйодушевського до Києва, його активна участь у студентському житті Університету св. Володимира, спочатку зблизила їх з В. Антоновичем у гуртку пуристів, але потім поставила по різні боки барикади. Причиною стало різне бачення вирішення польського і українського питань та відмінні погляди на польське повстання. Колишній пурист взяв активну участь у польському Січневому повстанні 1863 р. і був заарештований зі зброєю в руках. Його засудили і відправили на каторгу до Сибіру. Повернувшись із заслання 1874 року, він зустрівся у Києві з Антоновичем. За інформацією Яна Мйодушевського «побачення мало теплий, містичний характер. Антонович сказав, що на передодні він бачив сон і передчував зустріч із старим товаришем. Після таких розмов на особисту тему перейшли до розмов про суспільну діяльність і тут між приятелями виявилася незгода»⁴³.

У 1903 році А. Мйодушевський на прохання сина написав мемуари і, з огляду на тодішні цензурні умови в Російській імперії, передав їх на збереження професору Ягеллонського університету Ю. Третьяку. Останній, прочитавши спогади, у яких В. Антонович поставав уніатом, попросив Антонія з'ясувати питання з віросповіданням київського професора⁴⁴. Тоді ж у 1903 р. А. Мйодушевський листовно звернувся до Володимира Боніфатійовича з проханням пролити світло на це та декілька інших питань⁴⁵. Останній дав відповідь у третьому листі, датованому 1903 роком.

В. Антонович повідомив, що як і його батьки від народження належав до католицького обряду і був «хрещений як католик»⁴⁶. Формуванням свого світогляду він багато у чому завдячує Яну Джидаю, вихователю навчального закладу в Одесі. Про батька В. Антонович написав як про домашнього учителя, що помер у будинку свого останнього учня Оттона Абрамовича⁴⁷. А про його знайомство з Владиславом Падлевським повідомив, що воно відбулося завдяки посередництву І. Крашевського⁴⁸. Під кінець листа Володимир Боніфатійович написав про своє життєве кредо, яке з юності залишилося незмінним, а також засвідчив факт роботи над мемуарами, яку через хворобу може не встигнути закінчити⁴⁹.

У своїх коротеньких, але змістовних коментарях до листів В. Антоновича Ян Мйодушевський розповів про один з епізодів свого життя, який характеризує ставлення київського професора до прохань товаришів юності, життєві шляхи з якими згодом розійшлися. Отже, історія спілкування Яна Мйодушевського з колишнім пуристом, а згодом хлопоманом, за його версією, така: «Року 1897 [Антоній. – Автор.] Мйодушевський, заклопотаний долею сина, якого виключено з Єлизаветської гімназії і який безуспішно прохав прийняти його до київської 1-ої гімназії, звернувся до В[олодимира] Б[оніфатійовича] Антоновича з листом, прохаючи в нього помочи в сій справі. Син Мйодушевського, учень 5 класу, віддав сам В. Б. сього листа. Професор був зворушений, руки його тремтіли; він спитав про здоров'я свого товариша, турбуючись, чи не поспувалося воно жити в Сибіру. Того таки дня професор пішов до членів педагогічної ради київської 1-ої гімназії, Петра Василевича Голубовського і Олексія Олександровича Андрієвського (вже небіжчиків) прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевського був прийнятий в число учнів київської 1-ої гімназії»⁵⁰.

Нові відомості про видатного науковця і діяча українського руху з'явилися на сторінках друкованого органу НТШ наступного року. У розділі «Бібліографії» 95 тому «Записок...» за 1910 рік була опублікована невелика за розміром інформація про листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського, надруковані роком пізніше у «Руслані». Вона не була підписана, але, очевидно, належала Володимиру Дорошенку. У ній містилися відомості про три листи покійного історика від 1891, 1900 і 1901 років. Інформувалося, що один з цих листів «має цілком приватний характер», а інші «торкаються коротенько і побіжно» відносин Антоновича і київської громади до галицько-української політики. Далі застерігалось – твердження видавця, що листи хоч невеличкі об'ємом, але багатозначні змістом і цінні лапідарними замітками «грішать надто великим перебільшенням»⁵¹.

Після смерті В. Антоновича, яка наступила в 1908 році, у пресі з'явилися численні некрологи і статті, присвячені вшануванню пам'яті сина України. 1910 року на сторінках 96 тому «Записок НТШ» з'явилася їх зреферована частина, а саме: написаних М. Грушевським, Ф. Матушевським, Г. Павлуцьким, А. Лободою, Ів. Стешенком та підписана криптонімом П. Б.⁵² Некрологи і поминальні статті були опубліковані в українських виданнях за 1909 рік і аналізувалися автором на власний розсуд та за індивідуальною схемою.

Честь відкрити список анотованих матеріалів дісталася учневі покійного професора Михайлу Грушевському. Ним була написана стаття «Вол. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності», яку опублікували у третій книзі «Записок Наукового Товариства в Києві» за 1909 р. Повідомлялося, що у ній автор «висловлює ті провідні ідеї, які проходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для розуміння його наукової творчості – її вихідних точок, її напрямків, її висновків»⁵³.

Наступною презентувалася стаття Федора Матушевського «В.Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії», вперше оприлюднена на шпальтах київської «Ради» 1909 року. Рецензент зазначив, що постать покійного історика була відтворена за допомогою його автобіографії. А на що автобіографія не дала відповіді, оскільки залишилася не довершеною, А. Матушевський доповнив завдяки аналізу польського українофільства та «огляду ідейних течій серед польського громадянства, які могли мати вплив на молодого хлопця»⁵⁴.

Високо оцінив дописувач наступну статтю Г. Павлуцького «В. Антонович як археолог» із «Записок Наукового Товариства» в Києві. «Заслуги покійного, як українського археолога величезні, – констатував рецензент, – він був батьком української археології, сотворив її». Прикметами Антоновича, як археолога, автор вважає рідку совісність, об'єктивну безсторонність, брак передвзятості»⁵⁵.

Представляючи наступну публікацію А. Лободи «Праці Антоновича по етнографії та літературі», опубліковану у «Записках українського Наукового Товариства» в Києві, рецензент лише перерахував роботи київського професора, використані А. Лободою для власних узагальнень.

Суворий вердикт на сторінках «Записок НТШ» був винесений промові Івана Стешенка «Антонович як суспільний діяч», опублікованій в «Записках українського Наукового Товариства»,

слідом за повідомленням А. Лободи. Дописувач охарактеризував її доволі упереджено. Він відгукнувся про неї так: «Коротенька промова д. Стешенка опріч загальників не дає нічого. Автор високо підносить Антоновича, як суспільного діяча, говорить що заслуги його неоцінені, що все сучасне українство виховалося під впливом покійного, але фактів не наводить. Нам здається, що настав вже час об'єктивно-критично подивитись на діяльність Антоновича і показати справжні його заслуги і помилки. На жаль, промова д. Стешенка не дає нам такої історично-критичної оцінки суспільної діяльності покійника. Се панегірик, не більше»⁵⁶.

Стаття П. Б. про В. Антоновича, опублікована в «Українській хаті» за 1909 р. також була візнана рецензентом такою, що не мала самостійного значення, оскільки її автор нічого нового не дав, а «старого не вичерпав дуже багато»⁵⁷. Вона називається звичайною ювілейною згадкою, повною похвал для покійника. Автор, як запевняє рецензент, широко послугувався згаданою вище статтю М. Грушевського, розлого цитуючи її та переповідаючи своїми словами.

1910 рік був відносно ясным на найрізноманітніші за характером відомості про В. Антоновича, які зафіксувалися на сторінках видання Товариства. Так рубрика «Бібліографія» 98 тому «Записок НТШ» за цей рік подала інформацію щодо спогадів О. Михалевича про Антоновича у 55 числі газети «Рада» за 1910 рік⁵⁸. З неї дізнаємося про «спогади з часів університетських про знайомство з Антоновичем»⁵⁹.

Через два роки у 109 т. «Записок НТШ» за 1912 р. була опублікована рецензія М. Федюшка (Євшана) на брошуру Фр. Равіти-Гавронського, присвячену В. Антоновичу, його суспільно-політичній і науковій діяльності⁶⁰. Рецензент нагадав читачам, що твори Фр. Равіти-Гавронського, присвячені польсько-українським справам, особливо його «історичні» праці, мають в Україні не зовсім добру славу. Вони можуть слугувати тільки доказом того, як «певна *idée fixe* опанувала щораз більше автора, поки нарешті не викрила не тільки його почувань, але й позбавила його логічного думання, одним словом зробила його «анормальним»»⁶¹. Упродовж усього життя польський історик і публіцист демонстрував відверту антипатію до всього українського. Складається враження, наголошував М. Федюшка, начебто «він мав одну тільки ціль в життю: показати усьому культурному світові страшну небезпеку, яка грозить з боку дикої української орди, чи не гіршої від «нашествія» монголів»⁶². І далі додав: «Се вихідна точка всіх його «наукових» праць, присвячених головню історії козаччини, се альфа і омега цілого – можна сказати – його історичного світогляду»⁶³.

Такі світоглядні засади обумовлювали несприйняття Фр. Равітою-Гавронським дій тих істориків, які не бачили у козаччині «збунтованого хамства» і не розглядали козаків як одних лише розбишак, які загрожували Речі Посполитій. В. Антоновича польський публіцист і історик сприймав у якості творця наукової гайдамаччини і не шкодував для його дискредитації найнегідніших зфальшованих звинувачень. Рецензент однозначно став на бік Володимира Боніфатійовича і вважав його жертвою «некультурних нападів, які граничать вже з ненормальністю»⁶⁴. М. Федюшка досить вміло підмітив мотиви сприйняття автором брошури свого героя виключно у непривабливому, викривленому світлі. Фр. Равіта-Гавронський, на думку рецензента, взявся писати про Антоновича лише для зведення рахунків з «творцем гайдамаччини в історії». Він прагнув помститися за погляди київського професора на козаччину і роль польської шляхти в історії України, а також за те, що Антонович як етнічний поляк «покинув свою народність і релігію і став одним з творців сучасної національної думки на Україні»⁶⁵.

У трактуванні Фр. Равіти-Гавронського Володимир Боніфатійович був людиною без товариської вдачі, чоловіком, який сплюгавив пам'ять своєї матері і покинув Польщу заради успішної кар'єри в Російській імперії. З іншого боку всю наукову кар'єру В. Антоновича він представив як служіння російській урядовій політиці. А його ненависть до усього польського, начебто, відкривала йому дорогу до службового успіху та кар'єрного зростання.

Рецензент, очевидно, не був знайомий з В. Антоновичем особисто, тому не сказав про нього нічого, що було б оперте на власні враження. Але він не хотів сприймати видатного українського історика і громадського діяча у трактуванні Фр. Равіти-Гавронського. М. Федюшка не погодився з подібним трактуванням постаті Володимира Боніфатійовича. Його обурило: «оте поліцейське шуканє в життю та духовній спадщині чоловіка, який тепер уже не може боронитися, оте єзуїтське накручуванє до певної згори установленної думки, ота рафінована брутальність в інсинуованю всяких тенденцій, яких ані в життю, ані в творах Антоновича не було і не могло бути»⁶⁶.

Того ж 1912 року в рубриці «Бібліографія» 109 тому «Записок НТШ» з'явилася інформація про статтю Ореста Левицького під назвою «Світлій памяти Володимира Антоновича» підписану криптонімом О. Л. і опубліковану у 54 числі газети «Рада» за 1911 рік⁶⁷. З неї дізнаємося,

що з нагоди третьої річниці смерті славного історика автор подає «коротеньку характеристику покійного як громадського діяча і історика, підносячи його заслуги»⁶⁸.

Наступного року у рубриці «Наукові хроніки» 114 т. «Записок НТШ» з'явилося розлоге повідомлення Володимира Гребеняка про чотирнадцятий археологічний з'їзд у Чернігові, що відбувся 1909 р., та опубліковані за його результатами матеріали⁶⁹. Серед них була і стаття – спомин Івана Линниченка «Володимир Боніфатійович Антонович 1830–1908», стислий зміст якої опублікував друкований орган НТШ. В. Гребеняк так презентував роботу колишнього учня Володимира Боніфатійовича: «Се не якась строго наукова розвідка, котра обговорювала б критично твори Антоновича, се лишень в'язанка споминів про нього, симпатично начернена силуетка одного з найвизначніших істориків України. Автор гарно, барвним стилем шкіцує нам Антоновича яко чоловіка, яко професора, яко патріота, описує любов його до рідного краю, замиловане до дослідів над минувшиною України, зокрема над її найдавнішою історією, над праісторією»⁷⁰.

Того ж 1913 року у 115 томі «Записок НТШ» публікувалась інформація Івана Крип'якевича про польськомовний збірник, редагований В. Липинським і присвячений пам'яті Володимира Антоновича, Павлина Свенціцького і Тадея Рильського⁷¹. Рецензент охарактеризував видання як: «інтересне вже на перший погляд – книжка в польській мові, приналежна змістом і поглядами до української історіографії, – видання «боєве» і маніфестаційне шляхти з України, але й шляхти української в повнім розумінні...»⁷² Матеріалів В. Антоновича чи про нього збірник не містить, але символічна присвята засвідчує незриму присутність його ідей на сторінках книги. Ідей, які реалізуються зусиллями учнів і однодумців сина України.

Важливо наголосити, що готуючи свою головну дореволюційну працю-альманах «Z dziejow Ukrainy» В. Липинський радився з М. Грушевським. Український державник розглядав книгу не тільки як збірку студій, розвідок і матеріалів з історії української шляхти часів великого перелому в житті України XVII ст., а також і «як пропагандистську акцію, яка мала зіграти переломну роль у справі української спольщеної землевласницької верстви Правобережної України й Галичини»⁷³. У серпні 1908 р. В. Липинський повідомляв львівського професора, що взимку він розпочне видання збірника, присвяченого польсько-українському питанню в Україні. Спочатку він уявляв видання публіцистичним неперіодичним альманахом, до якого мав намір долучити і М. Грушевського⁷⁴.

Це залучення відбулося успішно. Свідченням цього стали дві праці очільника НТШ, які посіли центральне місце у збірнику «Z dziejow Ukrainy». Перша – уривок з 6-го тому 3-го розділу «Історії України-Руси» (подана як «Szlachta ukraińska na prelomie XVI–XVII w.») відкривала збірник. Друга – «Союз шведсько-український в р. 1708» з 92 т. «Записок НТШ» завершила його. Крім цих двох праць В. Липинський планував подати статтю М. Грушевського про В. Антоновича, але в остаточному варіанті книги відмовився від неї⁷⁵.

У серпні 1910 р. В. Липинський остаточно уклав проект усього альманаху, який мав складатися з трьох томів, відповідно до трьох головних розділів: минуле, відродження, сучасність. У жанровому плані томи також мали різнитися один від одного: перший – історичний, другий – літературно-історичний, третій – політично-публіцистичний⁷⁶. У листі до С. Єфремова автор проекту наводить зміст другого тому «Z dziejow Ukrainy». Туди мали увійти уривки з творів і нарисів про польських письменників української школи XIX ст. Т. Падуру, А. Шашкевича, М. Чайковського, Осташевського, Мальчевського, Б. Залеського, Олізаровського, Заборовського, Яблонського та «хлопоманів» - П. Свенціцького, В. Антоновича й Т. Рильського, а також статті суспільного характеру про Я. Яворського й Терлецького⁷⁷.

Михайло Грушевський, як стверджує І. Гирич, щоправда без посилання на джерело, високо оцінив книгу В. Липинського. Він же рекомендував кандидатуру останнього на дійсного члена НТШ і УНТ⁷⁸. Сам М. Грушевський рецензії на це видання не зробив. Можливо причиною стало те, що там були передруковані дві його статті. Натомість учні львівського професора зустріли появу «Z dziejow Ukrainy» захоплено. І. Гирич навів фрагмент листа М. Залізняка від 12 серпня 1912 р. з якого дізнаємося, що напередодні він дістав від Липинського книгу «Z dziejow Ukrainy» у якій «є речі надзвичайно інтересні»⁷⁹. Далі М. Залізняк додає: «нині читав цілий день без перерви і вчора вечером»⁸⁰.

Михайло Сергійович замовив декілька рецензій на знакову для української історичної науки книгу. Одну з них погодився написати М. Залізняк. У середині листопада 1912 р. така рецензія була написана і направлена для друку в «ЛНВ»⁸¹. Цікаво, що ще на початку вересня той же автор під псевдонімом Мик. Кіндратович видрукував критичний огляд книги у газеті «Діло»⁸². Такою була передісторія рецензії учня М. Грушевського – Івана Крип'якевича в 115 томі «Записок НТШ» за 1913 р. про яку вже йшлося раніше.

На сторінках «Записок НТШ», редагованих М. Грушевським, окрім рецензій на праці В. Антоновича містився також критичний огляд публікацій, присвячених видатному українському історичному. Характер критичних оглядів статей про київського професора визначався, як правило, головним редактором «Записок...» і лише з його згоди міг бути опублікований на сторінках періодичного видання Товариства.

Віддаючи належне наполегливості і старанням Михайла Сергійовича у реформуванні і розбудові НТШ та підвищенні наукового рівня його головного друкованого органу «Записок НТШ» слід пам'ятати, що інколи його бажання рел'єфніше окреслити власні погляди і заслуги залишали у тіні внесок інших учасників цього процесу.

Найталановитіший із учнів Володимира Боніфатійовича був причетним не лише до применшення і навіть нівелювання ролі учителя в заснуванні і реорганізації Товариства з літературної у наукову інституцію, але і здійснював корегування, у відповідності до власного бачення, його місця і ролі в українському науковому і громадському житті. Показовим прикладом вибіркового, і не завжди об'єктивного підходу до оцінки особистості вчителя, стали окремі матеріали про Антоновича – історика і громадського діяча, які вийшли із-під пера самого Михайла Сергійовича та побачили світ на сторінках «Записок НТШ». Особливо наглядно доля упередженості прослідковується у його повідомленні «Пам'яті Володимира Антоновича»⁸³.

З інформацією про В. Антоновича та матеріалами, пов'язаними з ним, на сторінках «Записок НТШ» упродовж 1906–1913 років окрім М. Грушевського виступали: Олександр Грушевський, Микола Федюшка (М. Євшан), Володимир Гребеняк, Іван Крип'якевич, ряд анонімних авторів. Вони разом з Михайлом Сергійовичем, який був автором 2 публікацій, підготували 10 повідомлень, присвячених Володимирі Боніфатійовичу. Загалом ставлення авторів до постаті сина України загалом було об'єктивним і шанобливим, навіть з певними елементами пієтету.

Засвідчити власне ставлення до В. Антоновича та його історіософської концепції стало для М. Грушевського життєвою необхідністю, враховуючи умови тогочасного західноукраїнського наукового і політичного життя у вир якого він потрапив. Реалії перебування у Львові (робота у Львівському університеті та НТШ) пришвидчили цей процес, перебіг якого частково зафіксований на сторінках «Записок НТШ». Михайло Сергійович як редактор «Записок...» сам, за допомогою своїх співробітників НТШ та залучених ним авторів формував бажаний для нього образ Володимира Боніфатійовича – історика і громадського діяча, який дещо різнився від реального В. Антоновича. Історичні погляди львівського професора постійно еволюціонували і ця еволюція невідворотно підштовхувала його до звільнення від зовнішніх проявів впливу Володимира Боніфатійовича, що помітно на сторінках «Записок НТШ».

¹ Бортняк Надія. Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 року // Україна в минулому. Вип. 2. – К.-Л., 1992. – С. 109.

² Гирич Ігор. Михайло Грушевський у 1904–1905 рр. (За його щоденниками) // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С. 334.

³ Грушевський Ол. Рец.: Др. С. Томашівський. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). – Львів, 1906. – 65 с. (відбитка з «Літературно-Наукового Вістника» 1906. I–III) // ЗНТШ. – 1906. – Т. 71. – С. 217–219.

⁴ Там само. – С. 217.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 218.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 218–219.

¹³ Там само. – С. 219.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ ЗНТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 1.
- ¹⁹ Там само. – С. 3.
- ²⁰ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7–9.
- ²¹ Там само. – С. 7.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 183зв.
- ²⁸ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7.
- ²⁹ Там само. – С. 8.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – С. 8–9.
- ³⁵ Грушевський М. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського // ЗНТШ. – 1909. – Т. 89. – С. 144–151.
- ³⁶ Там само. – С. 146.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Антонович Марко Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 1. – К., 1992. – С. 280.
- ³⁹ Грушевський М. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського... – С. 147.
- ⁴⁰ Там само. – С. 147–148.
- ⁴¹ Там само. – С. 148.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – С. 145.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 149–150.
- ⁴⁶ Там само. – С. 150.
- ⁴⁷ Там само. – С. 150–151.
- ⁴⁸ Там само. – С. 151.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ [б.п.] Рец.: Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського (Руслан, 1909, ч. 1.) // ЗНТШ. – 1910. – Т. ХCV. – Бібліографія. – С. 217.
- ⁵² П. Б. // ЗНТШ. – 1910. – Т. 96. – С. 234–235.
- ⁵³ Там само. – С. 234.
- ⁵⁴ Там само. – С. 235.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ [б.п.] Рец.: О. Михалевич. Спогад про В. Б. Антоновича (Рада, 1910, ч. 55) // ЗНТШ. – 1910. – Т. 98. – С. 195.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Федюшка М. Рец.: Fr. Rawita-Gawronski – Włodzimerz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-

politycznej i historycznej: Львів, 1912. ст. 144 // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. – С. 185–187.

⁶¹ Там само. – С. 185.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С. 185–186.

⁶⁶ Там само. – С. 186.

⁶⁷ [б.п.] Рец.: О. Л. Світлій пам'яті Володимира Антоновича (Рада 1911, ч. 54) // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. Бібліографія. – С. 190.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Гребеняк Володимир Чернігівський археологічний з'їзд і його «Труды» // ЗНТШ. – 1913. – Т. 114. – С. 162–193.

⁷⁰ Там само. – С. 188.

⁷¹ Крип'якевич Ів. Рец.: Z dziejow Ukrainy. Ksiega pamiatkowa ku czci Wlodzimierza Antoniewicza, Paulina Swieckiego i Tadeusza Rulskiego... pod redakcyi Wacława Lipinskiego, Київ, 1912, стор. XXIV + 674 // ЗНТШ. – 1913. – Т. 115. – Бібліографія. – С. 188–191.

⁷² Там само. – С. 188.

⁷³ Гирич Ігор. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій; ред. колегія Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. – Львів, 1999. – С. 57.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 25–28.

⁷⁶ Гирич Ігор. Державницький напрям і національна школа... – С. 57.

⁷⁷ ІР НБУВ НАН України. – Ф. 317. – № 704.

⁷⁸ Гирич Ігор. Державницький напрям і національна школа... – С. 58.

⁷⁹ Там само. – С. 58.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Кіндратович Мих. [М. Залізняк] Під прапором ідеї Z dziejow Ukrainy // Діло. – 1912. – 3 вересня. – Ч. 198. – С. 1–2.

⁸³ Грушевський М. Пам'яті Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7–9.

В статье исследуется создание коллективного портрета известного ученого и общественного деятеля Владимира Антоновича на страницах печатного органа Научного общества имени Шевченко – «Записок НТШ» в период их редактирования Михаилом Грушевским.

Ключевые слова: Владимир Антонович, Михаил Грушевский, НТШ, «Записки НТШ».

In this the creation of collective portrait of famous scientist and public figure Volodymyr Antonovych on the pages of the printed magazine which was published by the Scientific Society named by Shevchenko – «Zapysky NTSH» in period of their editing by Muhaylo Grushevskiy is studied.

Keywords: Volodymyr Antonovych, Mukhaylo Hrushevskiy, NTSH, «Zapysky NTSH».

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ВИБОРАХ ДО II ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЇ: ПРОЦЕС, НАСЛІДКИ

У пропонованій статті розглядається виборча кампанія до II Державної Думи Росії. Аналізується хід виборів у різних українських губерніях та за участю різних політичних партій. Ключові слова: вибори, дума, партія, тактика.

Вибори представницьких органів влади є одним із найбільших завоювань суспільства. Демократична виборча система є необхідним компонентом сучасної цивілізації, відображає ступінь народовладдя, свободи, політичної культури.

2019 р. є важливим для новітньої історії України, адже в поточному році відбуватимуться як президентські так і парламентські вибори, результати яких, у значній мірі вплинуть на подальший розвиток подій у нашій країні. Для успішного їх проведення необхідно проаналізувати досвід минулих виборчих кампаній.

Перші форми виборів і прямого голосування були вже відомі на вічах антів, полян та в добу Русі-України. Широко використовувалась виборча форма в XVI–XVII ст. у містах, що мали магдебургське право. За часів Запорізької Козацької Республіки вибори відбувались на Генеральних, курінних, січових радах.

З поширенням ідей парламентаризму і демократії в кінці XIX – на початку XX ст. в Україні формується виборча система і проходять вибори в сучасному розумінні цієї форми політичного життя. У західних областях України, що входили до складу Австро-Угорщини, вибори проходили в 1861, 1877, 1883 роках¹.

Перші, подібні до парламентських, вибори в українських землях, що були в складі Російської імперії, відбулись в 1906 р. до Державної Думи Росії.

На відміну від виборів в I Думу, коли революція йшла на спад, вибори до II Державної Думи відбувались в обстановці, коли революція відступала і самодержавство перейшло в рішучий наступ на прогресивні завоювання. Царський уряд на чолі з П. Столипіним прагнув згладити соціальні суперечності в суспільстві. З цією метою в Росії 1906–1911 рр. за ініціативи П. Столипіна здійснювалася аграрна реформа.

Загалом у Росії реформа не досягла поставленої мети. Вона ще більше розколола суспільство. До неприязні між поміщиками та селянами додалася ворожість між заможним та бідним селянством.

Ситуація в країні ускладнювалася. Революційні події, які поступово вщухали, почасти відбувались стихійно. Не вистачало керівного органу. На жаль, ним так і не стали національні політичні сили. Українські партії Наддніпрянщини дотримувалися плану перебудови Росії у федерацію, де Україна користувалася б правами національно-територіальної автономії, а не самостійної держави. На самостійницьких позиціях серед східноукраїнських лідерів стояли лише адвокат М. Міхновський, історик В. Липинський та публіцист Д. Донцов. Популярність федеративного плану серед політичних діячів Наддніпрянської України була викликана тісною інтеграцією українських земель в економічне і культурне життя Російської імперії. Це призвело до відтворення серед частини української інтелігенції так званого малоросійського типу з подвійною (російською та українською) національною свідомістю, представники якого не були зацікавлені в державному відокремленні. За умов постійних репресій з боку царського уряду значна частина національно свідомої інтелігенції продовжувала жити переконанням, що український рух не має серйозних політичних перспектив. Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог.

В умовах високої політичної активності населення та бажанні дієво підтримувати народних обранців у суспільстві формувалися сподівання на успішне вирішення проблем наступним

скиликанням Державної Думи. «Другу-то Думу, може-таки, зберемо таку, щоб вся за селян і щоб селяни за неї ... і головою і руками ... як за кам'яну стіну!...», – говорив з цього приводу один із українських селян². Наступ реакції випав і на виборчий закон. 7 жовтня 1906 р. Сенат випустив «Пояснення щодо уточнення виборчих прав деяких категорій населення». Своє «Пояснення» Сенат виводив з того пункту виборчого права, де сказано, що на всіх етапах виборчої системи можуть бути обраними лише особи, що мають право брати участь у виборах у статусі виборців на початковому ступені. За найперший і найнижчий ступінь селянських виборів вважалися сільські сходи, де і мали право брати участь лише селяни-домовласники.

Далі Сенат пояснює, хто такі «селяни-домовласники». Згідно з «Поясненням» селян, які не мають в громаді нерухомого майна і господарства, не обробляють землі, непостійно живуть в селі, закон не визнавав за «повноправних домовласників» громади. Таку статтю Сенат запровадив з метою, щоб до Державної Думи не потрапили від селян «люди для них повністю чужі за умовами побуту і лише відносяться по прописці до сільських громад»³. Чужими сільській громаді вважали людей найбільш свідомих і талановитих.

На підставі «Пояснення» селяни, які купили землю з допомогою селянського банку, не мали права брати активну участь у виборах разом із повітовими власниками землі. Але найбільше цей сенатський документ позбавляв виборчих прав робітників на фабриках, заводах і залізницях. З пояснень Сенату, ті робітники на фабриках, які мали «майновий ценз»: нерухоме майно в містах, окремі квартири, не мали права скористатися зі свого цензу, а мусили брати участь у виборах тільки на підставі виборчого права, даного взагалі всім робітникам.

З метою встановлення контролю над виборами уряд приймає рішення ретельно вивчати потенційних кандидатів. Свідченням цього є розпорядження начальника Полтавського Головного Жандармського Управління від 2 листопада 1906 р., ротмістру Якубову: «Негайно приступити до зібрання свідчень і складання списків усіх партій, як лівих так і правих, які прийматимуть участь у передвиборчій боротьбі для проведення своїх кандидатів до Державної Думи. В списках партій необхідно вказати: назву партії, хто її представники і лідери і яка в партії є література. Списки подати негайно»⁴. 18 листопада 1906 р. Головою Ради Міністрів Росії П. Столипіним був виданий Циркуляр «Про передвиборні збори у зв'язку з виборами до Державної Думи», який давав вказівку генерал-губернаторам, градоначальникам і Варшавському оберполіцеймейстру «...необхідно мати на увазі, що ніякі публічні і приватні збори, що організовують революційні партії і окремі особи в інтересах цих організацій, навіть з метою передвиборної боротьби, не тільки не повинні допускатися, але й підлягають самому рішучому переслідуванню». Дісталось від Голови і кадетам: «Також не можуть бути допущені збори, які організовуються партією народної свободи, по причині того, що ця організація на з'їзді її членів у Гельсінгфорсі, і також у виданій ними так званій «Виборчій відозві», явно злочинного напрямку». Якщо кадети подаватимуть заявки на проведення передвиборчого міроприємства, то Циркуляр наказував, за відсутністю формальних причин заборонити, посилати на ці збори «досвідчених представників поліцейської влади» і при потребі закривати їх.

На підставі Цирюляру полтавський губернатор наказав виключити з виборчих списків депутатів І Державної Думи: П. Чижевського, А. Теслю, Я. Імшенецького, М. Онацького, М. Дяченка.

Використовуючи досвід першої Думи, уряд прийняв рішення проводити вибори в декілька турів. 28 листопада 1906 р. мали відбутися вибори селянських представників у Європейській Росії, за винятком Польщі, Прибалтики і Кавказу. Через два тижні мали відбутися повітові виборчі збори, які оберуть виборців. Приблизно в такий же час планувалося провести вибори виборців в тих місцях, які не мали права вибору власного депутата до Думи. Збори в місцях, які не мали цього права, планувалося провести в перших днях січня.

Щодо губернських зборів для остаточного вибору депутатів до Думи, то вони мали відбутися протягом трьох днів – 16, 17, 18 лютого 1907 р. Також 18 лютого мали відбутися збори виборців для остаточного вибору депутатів в Одесі, Харкові, Києві.

Наведений графік виборів мав своє призначення. Синхронними виборами в містах, і губернськими з'їздами влада хотіла паралізувати можливість одночасної агітації представників різних партій.

Як показав хід виборів, превентивні заходи царизму дали свої результати. У Чернігівській та Катеринославській губерніях до складу депутатського корпусу було обрано здебільшого діячів всеросійської партії поступовців. Це свідчило про те, що з часу перших виборів політична свідомість широких народних мас значно зросла. Цьому сприяла з одного боку діяльність першої Думи, а з другого боку – ситуація після розпуску першого парламентського уряду. Реакція, що опанувала країною після розгону Думи, штовхнула у ворожий урядовий табір нові, до того

інертні маси, а колишніх опозиціонерів відсунула все далі, вліво. Ось через що серед депутатів до Державної Думи від зазначених вище губерній можна помітити менше невиразних, безпартійних осіб, ніж за минулих виборів, тому що більшість цих депутатів належала до крайніх лівих партій. Так, якщо Катеринославська депутація I Думи мала двох трудовиків і одного соціал-демократа, то серед депутатів де II Думи було вже чотири трудовики – Т. Алакозов, О. Караваєв, Т. Носик, А. Пройда і два соціал-демократи – Т. Білоусов, І. Нагих.

Результатом дій уряду був і той факт, що на Полтавщині, Волині, Херсонщині депутатами до Думи пройшли майже виключно праві. Так, якщо у першій Думі від Полтавської губернії не було жодного правого, в Думі 11 з 12 депутатів були правими. Від Херсонської губернії у першій Думі з 9 було 2 правих, то в другій – всі 10⁵. Причина цього ховалася ще й за виборчою арифметикою, яку утворив уряд і яка показує число виборців від різних верств громадянства. Виборці були поділені на чотири курії: міську, селянську, земельних власників, робітничу. Кількість виборців від різних курій у різних місцевостях була неоднаковою. Якщо порівняти вибори між губерніями, що дали поступових і правих депутатів, то побачимо⁶, що в першій групі кількість виборців від міст і волостей значно переважає кількість виборців від земельних власників. Зате в другій групі на Полтавщині – виборці від міст і волостей разом складали абсолютну меншість, а в решті губерній вони взяті разом ледь переважають кількість виборців від землевласників. Таким чином, у цих губерніях ситуація складалася так, що хоча б декілька виборців з селянської та міської курії прилучилися до виборців від земельних власників, то прогресисти були б безсилимими провести свого депутата до Думи.

У виборах в курії земельних власників брали участь і селяни, що мали неподільну землю, і це мало великий вплив на хід виборів. Але сенатські пояснення, змінивши виборчу систему і порушивши основні закони, позбавили селян таких виборчих прав.

Специфіка виборів до другої Думи полягає в тому, що в них брали участь ліві партії, які відмовились від тактики бойкоту, котру вони проводили стосовно першої Думи. Вони зразу ж звернули увагу на місто, зокрема на пролетаріат, вбачаючи в ньому свою основну підтримку. Навіть лідер російських більшовиків В. Ленін (Ульянов) приймав участь у виборах до другої Думи у Петербурзі, але не пройшов⁷. До міст також звертали свої погляди партії правого і центристського напрямку. На передвиборній діяльності російських партій лівого і правого спрямування ми зупинятися не будемо, оскільки, це питання вже досить детально досліджене радянською історіографією. Зупинимось детальніше на передвиборній діяльності українських політичних партій. Ця проблема в радянській історіографії в силу одностороннього марксистсько-ленінського підходу до історії свого належного місця не знайшла. Є певні напрацювання із зазначеної проблеми, але детальні дослідження все ще відсутні.

В Україні під час виборів депутатів до II Думи велику роботу розгорнула «Спілка». На засіданні Головного Комітету (циркуляр № 7, жовтень 1906 р.) прийнято рішення не вступати ні в які блоки з кадетами, Про відношення до виборів говорилося на конференції, що відбулася в Києві 27 березня 1907 р. Серед інших питань було обговорено питання про думську тактику. Прийняте рішення з цього питання мало такий вигляд:

«З першого питання про думську кампанію вирішено:

1) Використати всі заходи, щоб зв'язати Думу з народом, який повинен жити одним життям з Думою;

2) Намагатись посилати в Державну Думу ходаків-селян, яким давати накази, знайомити їх на місці з ходом справ у Думі;

3) Об'єднувати селян з міським населенням для спільної мирної підтримки членів Думи в їх вимогах до уряду»⁸.

Спостерігаючи за ходом виборів, ми бачимо, що «Спілка» блокувалася з іншими лівими партіями. Про це свідчать дані по Чернігівській, Київській і Подільській губерніях. Згідно з рішеннями Головного Комітету у Чернігівській губернії відводилось 5 місць селянам, причому вони могли поміняти свої місця з представниками інших верств населення, але не правіше трудовиків. Решта 5 місць розподілялися так: 1 – есер, 2 – євреї і 2–3 соціал-демократи з селян. У робітничій курії із 48 уповноважених 23 були за соціал-демократами.

У Подільській губернії розстановка сил була такою: 1 – євреї, 3 – соціал-демократи не з селян.

У Київській губернії з 71 виборця квота «Спілки» – 11, ймовірних – 4, сумнівних – 5⁹.

Незважаючи на заборону блоків з кадетами, вони створювалися. Компроміс київської організації «Спілки» з міською організацією кадетів був встановлений на умовах, запропонованих «Спілкою». Угода передбачала попереднє узгодження виборців в губернські виборні збори.

Так у Полтавській губернії із 49 місць до губернських зборів «Спілка» і Бунд претендували на 18–20. У Київській губернії вони вибили для себе до 30 місць¹⁰.

Необхідно відмітити участь «Спілки», УСДРП, есерів, єврейських соціалістів в координаційному органі у виборах до Думи – інформаційному бюро. На жаль, ми не маємо документальних даних про його роботу, але діяльність цього органу коротко показав у своїй праці А. Ріш. Він стверджував, що бюро активно діяло в Київській, Подільській, Волинській і Полтавській губерніях. Головну роль в цьому органі відігравали спілчани. УСДРП в Волинській і Подільській губерніях в роботі інформаційного бюро не брала участі, так як її вплив в цих губерніях не відчувався. Як відзначає А. Ріш, у Волинській губернії українські соціал-демократи мали свою організацію лише в Острозькому повіті. У Полтавській та Київській губерніях українські соціал-демократи входили до складу інформаційного бюро, однак їх роль у виборчій кампанії була дуже невелика. Поліцейський терор не дозволяв відкрито «Спілці» висувати своїх кандидатів, і вона в більшості повітових містечок і сіл висувала їх від імені трудового народу і сільських громад. Але, незважаючи на всі негаразди, партії вдалося провести до II Державної Думи 9 своїх членів.

Як ми вже відзначали вище, УСДРП також взяла участь у виборах. У процесі виборів вона блокувалася з усіма партіями не правіше російських кадетів і українських радикалів-демократів¹¹.

Отже, українські соціал-демократи допускали можливість блоку з російською і українською ліберальною буржуазією. Але їх спіткали проблеми, аналогічні «Спілці», і вибори для них завершилися вкрай невдало. УСДРП провела до II Державної Думи єдиного свого депутата – М. Вовчинського.

Ґрунтовніше від усіх до виборів готувалася УРДП. 28–30 жовтня 1906р. відбувся з'їзд партії за участю делегатів губернських комітетів з Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава, Харкова і деяких повітових комітетів. З'їзд затвердив «Платформу до виборів в II Думу», яка була наповнена вимогами, як політичного змісту – амністії за політичні справи, забезпечення прав людини, свободи друку, зборів, так і економічного – розв'язання земельної справи, скорочення тривалості робочого дня. Основною ж вимогою «Платформи» було «забезпечення Україні права на автономію»¹². Також були внесені зміни в статут партії. Новий статут не допускав членства в інших партіях, того що було раніше, наприклад, коли голова української парламентської громади в I Думі І. Шраг, був, водночас, членом УРДП і партії кадетів. Віднині така практика ліквідовувалася.

Стосовно передвиборної організації з'їзд ухвалив організувати по містах України партійні виборчі комітети і увійти в тісніші стосунки з народними масами, яким треба пояснювати завдання й тактику партії¹³.

Але, незважаючи на такі ґрунтовні приготування, УРДП не вдалося провести до другої Державної Думи жодного депутата.

Про участь у передвиборній кампанії іншої української партії НУП ми даних не маємо. І в самій Думі не було депутатів, які б пов'язували себе з діяльністю цієї політичної сили.

Поразка українських партій на виборах мала об'єктивні підстави: вони визрівали в умовах жорстоких урядових переслідувань національних елементів, чого не знали російські партії. Поряд з ними були й суб'єктивні: українські політичні структури й надалі виявилися розмежованими ідейно-політичними суперечками, що не дало змоги створити потужний національний блок. Незважаючи на численні заклики, які лунали в українських засобах масової інформації щодо створення єдиного виборчого блоку УДРП, УНП та УСДРП, метою якого було б спільно виступити проти реакції та зробити все, щоб обрати до другої Думи Державної справжніх заступників інтересів народних виявилися безрезультатними. Через це УДРП намагалася передусім дійти згоди з російськими (кадети) та єврейськими політичними партіями. Ворогуючі між собою УСДРП та «Спілка» прагнули діяти в рамках тактики «лівого блоку» РСДРП, що стосувалося співпраці з виключно соціалістичними партіями.

Результатом виборів була II Державна Дума, яка розпочала свою роботу 20 лютого 1907 р. За своїм складом вона була лівіша від першої і складалася з 490 депутатів, які в свою чергу поділялися на такі політичні партії: трудова група – 71, Всеросійський селянський союз – 14, і співчуваючих – 19, кадати – 98, соціал-демократи – 65, безпартійні – 50, польське коло – 46, октябристи і група поміркованих 44, соціалісти революціонери 37, мусульманська фракція 30, козака група – 17, народно-соціалістична фракція – 16, праві монархісти – 10, партія демократичних реформ – 1.

Новообрані депутати розподілилися наступним чином: за віком: до 30 років – 72 людини, до 40 років – 195 осіб, до 50 років – 145 чоловік, до 60 років – 39 осіб, понад 60 років – 8 осіб;

за рівнем освіти: вищу освіту мали 38% депутатів, середню – 21%, нижчу – 32%, домашню – 8%, неписьмених – 1%; за родом занять: 169 селян, 32 робочих, 20 священиків, 25 земських міських і дворянських службовців, 10 дрібних приватних службовців, 1 поет, 24 чиновника (у тому числі 8 з судового відомства), 3 офіцери, 10 професорів і приват-доцентів, 28 інших викладачів, 19 журналістів, 33 юриста (адвокатура), 17 комерсантів, 57 землевласників-дворян, 6 промисловців і директорів заводів.

Головою Думи став обраний від Московської губернії правий кадет Ф. Головін, товаришами голови – М. Познанський (позапартійний лівий) і М. Березін (трудолик). Секретарем – М. Челноков (кадет).

Разом із змінами в самій Думі, змінився склад депутатів і від України. Всього було обрано 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: праві – 27, октябристи – 7, помірковані – 2, кадати – 10, трудовики – 40, мирні оновленці – 1, есери – 2, народні соціалісти – 1, соціал-демократи – 10, лівої орієнтації – 1, партійна належність не встановлена – 1¹⁴. Автор посилається на загальні дані Ф. Лося, так як соціальний стан та партійну приналежність деяких депутатів встановити не вдалося.

Склад депутатського корпусу другої Державної Думи характеризувався своєю строкатістю як в соціальному, так і в політичному плані й майбутній парламент очікували буремні події.

У ХХ ст. відкрились нові можливості для вирішення українського національного питання шляхом реформ. У Росії в 1906 р. була скликана Державна Дума, в Австро-Угорщині у 1907 р. запроваджено загальне виборче право. У чотирьох скликаннях російської Думи, парламенті Австрії українське питання було одним з головних.

Особливості боротьби українських національно-визвольних сил на парламентській арені були зумовлені трьома чинниками:

1. Несправедливими виборчими системами, що існували в обох імперіях. Вибори не були рівними, прямими, а безпосередньою подачею голосів. У Росії виборці поділялись на курії згідно зі станом, майновим, освітнім, податковим цензом. Для селян і робітників вони були триступневими (вибори уповноважених, виборщиків, депутатів); для мешканців міст, землевласників – двоступневими. У результаті один голос поміщика прирівнювався до 3 голосів буржуа, 15 – селян, 45 – робітників. Після розпуску II Думи у 1907 р. було прийнято новий виборчий закон, згідно з яким один голос поміщика вже дорівнював 4 голосам представників буржуазії, 68 – середніх верств міста, 260 – селян, 543 – робітників.

Запровадження загального виборчого права в Австро-Угорщині супроводжувалось створенням в Галичині надто великих сільських виборчих округів, в яких 30–40 тис. виборців повинні були тричі з'являтися на виборчі дільниці. За таких умов навіть двомандатність округів обмежувала можливості селян порозумітись та зорганізуватись, надавала перевагу місцевим освіченим верствам населення (полякам), сприяла зловживанням адміністрації. Крім того, існували привілейовані міські округи, де 1–2 тис. виборців обирали посла (депутата) відразу. Це породжувало абсентеїзм виборців, ускладнювало дії українських партій.

2. Участь у парламенті не тільки відкривала можливості демократичного вирішення національного питання, але й сковувала політичні сили українців. Сповідування парламентського шляху, вирішення власних проблем означало визнання існуючого стану справ, легітимності влади та імперських порядків, лояльності до них. Наприклад, українці, які перебували під владою Росії, мали визнавати дії російської держави, спрямовані проти Австро-Угорщини – конкурента на міжнародній арені, передусім на Балканах, вступаючи в протистояння зі своїми закордонними братами. Так само мали чинити й українці, які перебували під Австро-Угорщиною. Будь-який виступ проти уряду трактувався як державна зрада з відповідними політичними і поліцейськими наслідками.

3. Розбіжністю у поглядах українських політичних сил з програмних і тактичних питань. В Австро-Угорщині існувала ворожа до українського національно-визвольного руху «москвофільська» течія, в Росії – прошарок чорносотенців українського походження¹⁵.

Українські суспільно-політичні рухи в Росії та Австро-Угорщині мали суттєві відмінності. Оскільки українці в Росії перебували на становищі іногородців, їх союзниками були представники всіх поневолених націй. Крім того, існувало підґрунтя для спільних акцій із загальноімперськими партіями щодо демократизації суспільства. Специфічним моментом була етнічна та конфесійна спорідненість з панівною нацією, приблизно однаковий рівень економічного розвитку. В Австро-Угорщині інші національні рухи (слов'янських народів) мали вже певні політичні здобутки. Для поляків, наприклад, співпраця з українцями означала обмеження власних прав, привілеїв. За економічним розвитком, культурним рівнем, конфесійною приналежністю укра-

їнці Австро-Угорщини теж істотно відрізнялись від усіх інших народів імперії. Тому українські політики часто співпрацювали з урядом, німецькою фракцією в парламенті.

У парламентській тактиці українці намагалися забезпечити співвідношення між вирішенням перспективних питань, досягненням стратегічної мети (автономії, незалежності) і владнанням поточних, буденних справ. Тому вони мусили вибирати відповідні методи боротьби – від принципової безкомпромісної позиції щодо дій урядів, конкуруючих політичних сил до прийняття правила парламентської «гри», не гребуючи таємними угодами, закулісними змовами, тимчасовими коаліціями з противниками.

Змінюються періоди, дійові особи, а форми і методи політичної боротьби залишаються незмінними.

---

¹ Енциклопедія Українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 240–241.

² Украинское крестьянство о роспуске Думы // Украинский вестник. – 1906. – № 14. – С. 969–979.

³ До виборчої справи // Рада. – 1907. – 12 жовтня.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 3.

⁵ Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. – М., 1913. – Т. 17. Приложение. – С. 27–54.

⁶ Песчанський Д. До виборів на Україні // Рада. – 1907. – 16 лютого.

⁷ Каминка А. И., Набоков В. Д. Вторая Дума. – СПб., 1907. – 318 с.

⁸ Курас І. Ф. Повчальний урок історії // Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1986. – 185 с.

⁹ ЦДІАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1350.

¹⁰ Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Харьков, 1926. – 141 с.

¹¹ ЦДІАК. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1434.

¹² З російської України // Діло. – 1906. – 4 листопада.

¹³ Нові вибори до Державної Думи і українські партії // Рада. – 1906. – 20 жовтня.

¹⁴ Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – 402 с.

¹⁵ Українські фракції в парламентах Росії та Австрії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/18800413/istoriya/ukrayinski_fraktsiyi_parlamentah_rosiyi_avstriyi

В предлагаемой статье рассматривается избирательная кампания во II Государственную Думу России. Анализируется ход выборов в разных украинских губерниях при участии разных политических партий.

Ключевые слова: выборы, Дума, партия, тактика.

The article considers election campaign to the Second Russian State Duma. The election process in different Ukrainian regions and with participation of different political parties is analyzed.

Keywords: elections, Duma, party, tactic.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬО-ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ УАПЦ У М. КИЄВІ (1920-ті рр.)

У статті аналізується діяльність церковних громад УАПЦ м. Києва у сфері українізації внутрішньо-церковного життя впродовж 1920-х рр. Автор наголошує на вирішальній ролі автокефальних парафій м. Києва у впровадженні богослужіння українською мовою, перекладі релігійної літератури національною мовою та відродженні давніх церковних традицій. Стаття висвітлює працю членів київських релігійних громад УАПЦ та їх керівних органів у сфері українізації музично-хорового мистецтва, оновлення текстів релігійних служб, впровадження нових обрядів та релігійних свят.

Ключові слова: УАПЦ, автокефалія, Київ, автокефальні парафії, українізація православної церкви, релігійна обрядовість.

Українська православна церква після кількасотрічного підпорядкування Російській церкві відновлює незалежність і власну єдність. У жовтні 2018 р. Синод Вселенського патріархату підтримав надання автокефалії православної церкві України, зняв анафему з патріарха Української православної церкви Київського патріархату Філарета і предстоятеля Української автокефальної православної церкви Макарія та підтвердив їх канонічність, а також визнав незаконною анексію Російською православною церквою Київської Митрополії. На Синоді 29 листопада Вселенський патріархат розробив проект статуту для автокефальної церкви в Україні. 15 грудня 2018 р. Об'єднавчий собор українських православних церков обрав митрополитом Київським і всієї України Епіфанія, а 6 січня 2019 р. Православна церква України отримала Томос про автокефалію.

Спроба побудувати національну православну церкву мала місце в українській історії у XX ст. Українська революція 1917–1921 рр. сприяла створенню Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Центром автокефального руху став Київ, де виникли перші українські православні громади та розташовувалися керівні органи церкви. Дослідження діяльності УАПЦ у сфері українізації внутрішньо-церковного життя впродовж 1920-х рр. дасть можливість проаналізувати попередній досвід, на який зможуть спиратися релігійні та суспільно-політичні діячі на шляху розбудови української православної церкви у сучасну добу.

Радянська політика встановлення контролю над релігійним життям в Україні опосередковано сприяла розвитку автокефального руху, оскільки більшовики прагнули використати УАПЦ для розколу Російської православної церкви (РПЦ). У 1919 р. у м. Києві утворилися перші українські православні парафії, а у 1921 р. на Першому всеукраїнському православному церковному соборі у Софії Київській було проголошено автокефалію УАПЦ, окреслено її ідеологічні й організаційні засади, а також сформовано церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським.

Важливим напрямком діяльності Української автокефальної православної церкви стала українізація внутрішньо-церковного життя впродовж 1920-х рр., яка в сучасній історіографії знайшла побіжне висвітлення.

Український історик з діаспори І. Власовський підготував «Нарис історії Української Православної Церкви» у чотирьох томах¹. Перша частина четвертого тому праці охоплює період 1917–1930 рр. і розкриває питання поширення автокефального руху та становлення парафій УАПЦ. І. Власовський побіжно окреслив діяльність національної православної церкви у м. Києві, зокрема й у контексті українізації внутрішньо-церковного життя.

Праця В. Липківського «Відродження Церкви в Україні. 1917–1930», опублікована за кордоном у 1959 р., однією із перших розкривала зміст заходів із українізації церкви впродовж 1920-х рр., у тому числі й на прикладі діяльності київських автокефальних громад та їх керівних органів². Однак дослідження ґрунтується на спогадах автора, відтак актуальним є уточнення та об'єктивний аналіз поданої ним інформації.

Сучасний дослідник О. Ігнатуша у монографії «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)» у ретроспективі розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині XX ст. на українських теренах, багато уваги приділивши автокефальному рухові³. Автор висвітлив перекладацьку та видавничу діяльність українських церковних громад.

Серед наукового доробку І. Преловської є статті, присвячені всебічному розгляду діяльності Старокиївської парафії⁴ та джерелознавчим аспектам проблеми українізації церковного життя впродовж 1920-х рр.⁵

У статті дослідниці А. Киридон «Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917–1921 рр.)»⁶ розкриваються особливості поширення ідей автокефального руху та заходи із українізації церковного життя.

Метою статті є аналіз діяльності УАПЦ у м. Києві у сфері українізації внутрішньо-церковного життя впродовж 1920-х рр. Автор ставить завдання дослідити працю київських автокефальних парафій з упровадження української мови та відродження давніх національних традицій у богослужбовій практиці, висвітлити українізацію музично-хорового мистецтва, оновлення текстів релігійних служб, створення нових видів церковних служб та релігійних свят.

Прихід більшовиків до влади змінив становище релігійних організацій у суспільстві. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. задекларував світський характер УСРР (ст. 1, ст. 9), обумовив позбавлення релігійних громад статусу юридичної особи, націоналізацію церковного майна тощо.

Згідно зі ст. 13 декрету, усе майно церковних та релігійних об'єднань оголошувалося народним надбанням та могло надаватися, за особливими постановами органів радянської влади, в безкоштовне користування релігійним громадам⁷. Основні положення декрету були підтверджені Конституціями УСРР 1919 р. та 1929 р.

Більшовики розглядали Російську православну церкву (РПЦ) як основного ідеологічного опонента у боротьбі за вплив на населення. З метою зменшити авторитет РПЦ, партійно-державна влада давала українським православним громадам мандати на використання тих храмів, які раніше вважалися традиційною власністю РПЦ⁸. Впродовж 1919 р. у Києві місцеві органи радянської влади надали дозвіл на заснування кількох автокефальних парафій – Старокиївської при соборі Св. Софії, Печерської при соборі Св. Миколи, Подільської при соборі Св. Апостола Андрія Первозванного та Либідської при церкві Св. Пророка Іллі⁹. Станом на березень 1920 р. у м. Києві створили 9 автокефальних парафій¹⁰, а до 1 липня 1925 р. їх кількість зросла до 11¹¹. У травні 1927 р. кількість українських православних громад у м. Києві сягала 10¹².

Особливе місце серед автокефальних церковних громад займала Старокиївська парафія, котра, як писав перший митрополит УАПЦ В. Липківський, мала «дійсно всеукраїнське значення» і була «зразком для всіх українських парафій»¹³. Храм Старокиївського приходу – Софійський собор – став кафедральним храмом УАПЦ. На території св. Софії розташовувався вищий керівний орган церкви – Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), а ряд членів ради були прихожанами Софійської (Старокиївської) церковної громади.

Саме перші українські православні церковні громади м. Києва стали на чолі українізації церковного життя, котра полягала у запровадженні української мови богослужінь, відродженні давніх українських церковних традицій та створенні нової релігійної обрядовості національного змісту.

Внутрішня документація автокефальних парафій м. Києва та їх керівних органів засвідчує, що українізація входила до першочергових завдань автокефальної церкви та розпочалася фактично одразу від заснування перших національних православних громад. Так, на засіданні парафіяльної ради при соборі св. Софії 21 липня 1919 р. обговорювали, серед іншого, питання оздоблення храму, а саме «щоб він мав український вигляд»¹⁴. Вирішення цього питання доручили відомому українському митцю, члену парафії Г. Нарбуту. Також було ухвалено звернутися до парафіян з проханням принести для оздоби собору рушники та квіти¹⁵. На тому ж засіданні члени церковної громади вирішили просити Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) замінити орнаменти двоголових орлів із коронами на дзвіниці «як невідповідаючі настроям парафіян» іншими прикрасами¹⁶. Відповідне прохання подали до ВУКОПМІСу 28 липня¹⁷. Радянська влада відреагувала на прохання у специфічний ультимативний спосіб. Народний комісаріат юстиції надіслав парафіяльній раді Старокиївської парафії листа від 18 серпня 1919 р. із вимогою зняти із дзвіниці «емблеми царизму» у триденний термін із одержання повідомлення, а в разі невиконання членів ради постановили притягнути до суду Революційного трибуналу¹⁸.

Проблема українізації відправ, а саме переходу на національну мову, часто обговорювалася на зборах Всеукраїнської православної церковної ради. Так, у листі ВПЦР від 17 березня 1920 р., котрий інформував членів ради про заплановане на 21 березня 1920 р. чергове засідання, наголошувалося на обов'язковій присутності усіх членів ВПЦР у зв'язку із питанням «надзвичайної важливості» – проблемою україномовних богослужінь¹⁹. Аналогічно переведення служб на національну мову часто обговорювалося на засіданнях парафіяльних рад²⁰.

Запровадження української мови в богослужбовій практиці актуалізувало завдання перекладу релігійної літератури²¹. Члени створеної у 1919 р. Всеукраїнської православної церковної ради одразу ж розпочали активну діяльність із перекладу богослужбових текстів²². Так, В. Липківський переклав для першої української служби 9 (22) травня 1919 р. молитви «на часах» (молитви добового богослужбового кола), Н. Шараївський здійснив переклад молитов на Зелені свята²³.

У травні 1919 р. при ВПЦР була заснована Перекладна комісія на чолі з Ю. Калішевським, до складу якої увійшли В. Липківський, Н. Шараївський, та ін.²⁴ В. Липківський одразу ж передав на розгляд комісії перекладені ним єктенії на літургії й недільні тропарі та кондаки, які були схвалені комісією до вжитку²⁵. 12 липня 1919 р. завдяки праці членів комісії у Софії Київській було урочисто проведено першу україномовну літургію, а впродовж літа розглянуто та ухвалено до використання перекладений В. Липківським текст релігійної служби на Спаса²⁶.

Внаслідок денікінської окупації із серпня 1919 р. Перекладна комісія ВПЦР припинила свою роботу, проте наступного місяця відновила свою роботу на території м. Кам'янця-Подільського. Вже з грудня 1919 р. Перекладна секція (комісія) в оновленому складі під керівництвом Ю. Жевченка продовжила свою діяльність у м. Києві²⁷. Наприкінці 1919 р. – на початку 1920 р. комісія переглянула та ухвалила до вжитку молебень, панахиду, шестипсалміє і молитви «на часах» українською мовою²⁸. У березні 1920 р. В. Липківський подав на розгляд комісії переклад «Повного чину Літургії Іоанна Золотоустого», здійснений ним із грецької мови. Після перегляду перекладу членами комісії В. Липківським, Н. Шараївським, І. Тарасенком, П. Мазюкевичем, Д. Краєвським, М. Морозом 12 квітня 1920 р. текст внесли на розгляд загальних зборів ВПЦР, котрі ухвалили чин літургії до друку²⁹. Одночасно комісія розглянула та затвердила співи на літургії, які доручили покласти на ноти композитору К. Стеценку. У червні 1920 р. Перекладна комісія розпочала друк «Чину літургії», а в липні того ж року книгу було опубліковано³⁰. З вересня 1920 р. Перекладну секцію очолив Н. Шараївський, а до її складу входили В. Липківський, К. Соколовський, М. Мороз, І. Тарасенко, М. Пивоварів. Згідно із доповіддю В. Липківського та Н. Шараївського до Софійської парафіяльної ради від 18 квітня 1921 р., впродовж осені 1920 р. – першої третини 1921 р. Перекладна комісія переглянула і запровадила покладені на ноти П. Козицьким вечірні та ранішні співи, перекладену В. Липківським службу на Різдво Христове, ознайомлювалася з перекладеною В. Липківським Великодньою службою та працювала над україномовним виданням «Часовця»³¹.

Влітку 1920 р. ВПЦР здійснила повторний друк «Божественної Літургії» у київській друкарні Січинського у кількості 3000 екземплярів³². Проте остаточне видання книги загальмувалося з причини втручання більшовиків. Так, згідно з одним із листів ВПЦР до органів радянської влади, після друку релігійного тексту в друкарні Січинського, книги віддали київському палітурнику Ф. Харлампієву на зброшування. Але він не встиг виконати свою роботу, оскільки всі наявні у майстерні фахівця книги, серед яких були і примірники богослужбника, у 1921 р. опечатали представники радянської влади. Відтак, 2500 книг залишилось незброшурованими, і ВПЦР просила дати дозвіл на зброшування книги в іншому місці³³.

Впродовж 1919–1921 рр. під керівництвом Перекладної комісії відредагували та надрукували ряд україномовних перекладів, серед яких були «Біблійна історія», «Книга діянь апостольських», «Літургія Іоанна Золотоустого», «Молитовник», «Часловець», книги тропарів та кондаків недільних і великих свят³⁴.

У богослужбовій практиці українських православних громад важливу роль відігравали нові церковні свята, пов'язані з визначними подіями і постатями в українській історії чи в історії автокефального руху. Новим церковним святом стало свято Св. Миколи, котре припадало на 9 (22) травня. Саме 9 травня 1919 р. у новоствореній автокефальній парафії при соборі Св. Миколи у Києві здійснили перше богослужіння³⁵. Так, 9 (22) травня 1920 р. для відзначення роковин першої української відправи у Миколаївському соборі ВПЦР влаштувала урочисту церковну ходу до собору з усіх автокефальних храмів м. Києва³⁶.

Автокефальні парафії м. Києва вшановували роковини від народження чи смерті видатних діячів української культури. Так, згідно з протоколом загальних зборів членів Старокиївської парафії від 3 серпня 1919 р., у столітні роковини народження письменника П. Куліша 9 серп-

ня 1919 р. у Софійському соборі планувалося провести урочисту панахиду³⁷. Важливу роль у справі українізації церковного життя мала постать Тараса Шевченка³⁸. За ініціатииви ВПЦР у київських автокефальних парафіях було запроваджено відзначення роковин смерті Т. Шевченка, котре припадало на 11 березня. Станом на 1920 р. програма заходів включала в себе проведення 10 березня в усіх храмах м. Києва всеношної служби, а 11 березня – заупокійної літургії по Т. Шевченку в соборі св. Софії та проведення 11 березня загальної урочистої панахиди³⁹. Під час здійснення панахиди керівництво «об'єднаним хором із хорів всіх парафій, національного хору і Дніпросоюзу» відводилося очільнику хору Старокиївської парафії К. Стеценку⁴⁰.

Широке залучення до богослужбової діяльності музично-хорового супроводу та переклад текстів церковних співів українською мовою стали важливим аспектом українізації релігійної обрядовості київськими автокефальними парафіями⁴¹. Саме у м. Києві працювали відомі українські композитори, діяльність яких була тісно пов'язана із національною православною церквою. В. Липківський у праці з історії автокефальної церкви відзначав постаті М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Козицького та ін., котрі написали ряд літургій, кантів, колядок тощо⁴². Так, М. Леонтович написав літургію до першої служби Божої у храмі св. Миколи і сам керував хором при її виконанні. Літургії авторства саме цього композитора, стверджував перший митрополит УАПЦ, стали «кращою оздобою українських відправ», а кант Почаївській Божій Матері «Ой, зійшла зоря» «краще українізував людність, ніж усякі промови»⁴³.

Згідно з одним зі звітів, комісія церковних співів при ВПЦР на чолі із К. Стеценком лише впродовж 1919–1920-го рр. збрала ряд музичних творів українських авторів із метою оновлення репертуару автокефальних парафій і подальшого їх видання. Серед композиторів вказувалися О. Кошиць (3 твори), М. Леонтович (6 творів), П. Козицький (6 творів), К. Стеценко (16 творів), Я. Яциневич (1 твір) та П. Демуцький (1 твір)⁴⁴. Задля збагачення музично-хорового репертуару комісія вирішила використати матеріальне заохочення як додатковий стимул для творчості українських композиторів. У 1920 р. були започатковані премії за написання оголошених творів, розробку українського восьмиголосся, київського розспіву, за служби Божі, молебні, панахиди⁴⁵.

Комісія церковних співів також підготувала проект музичного видавництва, коштом якого мала здійснюватися публікація творів композиторів. План розподілу прибутків видавництва свідчив про ідейний характер його діяльності. Отримані з реалізації музичних робіт гроші повинні були використати на повернення видатків за друк, решту примірників планували віддавати композитору, а прибуток від їх продажу слугував премією за твір⁴⁶.

Зміст та шляхи реалізації ідей українізації внутрішньо-церковного життя УАПЦ були офіційно затверджені на Першому всеукраїнському православному церковному соборі 1921 р. На Соборі впродовж 14–30 жовтня священнослужителі та віруючі автокефальної церкви ухвалили догматичні й канонічні основи церкви, а також сформували церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським та визначили організаційну структуру церкви під керівництвом Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Усі ухвали Собору були закріплені в документі під назвою «Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.»⁴⁷, у тому ж році опублікованому та поширеному Церковною радою поміж автокефальних парафій⁴⁸. Відповідно до документу, українізація богослужінь здійснювалася насамперед за допомогою вживання «живої української мови народу» та максимального впровадження перекладеної національною мовою релігійної літератури⁴⁹.

На Соборі ухвалили вважати нешанобливе ставлення до української мови підставою для виключення із членів церковної громади⁵⁰. Перед парафіями також поставили завдання виконувати під час служб хоровий спів, який мав засновуватися на традиційних українських церковних співах, а також розвивати хорове мистецтво. Усіх членів автокефальної громади зобов'язали активно сприяти збереженню цінних творів українського церковного мистецтва. Важливим вважалося і покладене на ВПЦР завдання організувати «по всіх місцевостях України збірку матеріалів щодо старовинних обрядів та звичаїв Української Церкви, щоб зберегти їх від знищення і кращі з них завести до вжитку в українських парафіях»⁵¹.

Після інституційного оформлення УАПЦ на Першому всеукраїнському православному церковному соборі розширилися можливості для розгортання видавничої справи. У червні 1923 р. на підставі ухвали Микільських Великих зборів ВПЦР створили видавництво ВПЦР⁵². Для координації його діяльності при Церковній раді утворили окремий відділ із трьох членів Малої Ради ВПЦР та Видавничу Раду, до складу якої увійшли фахівці з Перекладної комісії ВПЦР та Науково-богослужбового відділу ВПЦР. До компетенції членів Відділу належало насамперед літературне та художньо-технічне редагування церковної літератури (добір текстів для друку,

їх вичитування, підбір шрифту, обкладинки тощо) та керування матеріально-технічним постачанням видавничого процесу (закупівля паперу та іншої необхідної продукції). Члени Відділу здійснювали й організаційно-правове забезпечення видавничої діяльності: відповідали за укладання договорів з авторами та друкарнями, вели нагляд за дотриманням норм авторського права. До посадових обов'язків діячів Відділу входили постійні контакти з радянською владою, метою яких було отримання офіційного дозволу на друк. При Відділі створили книжкову комору, котра займалася реалізацією книг. За сприятливих умов в інших містах України також планувалося створити аналогічні комори⁵³. Таким чином, впродовж 1920-х рр. УАПЦ отримала змогу налагодити систему видання церковної літератури рідною мовою.

Після Собору київські автокефальні парафії продовжили традицію відзначення шевченківських роковин. Так, 10 березня 1922 р. у всіх автокефальних храмах м. Києва відбувалася «всеношна з літєю і полієлєєм», 11 березня – літургія (о 9-й ранку – у Софійському соборі, о 8-й ранку – в інших церквах), панахида у всіх автокефальних храмах. Панахиду в соборі Св. Софії планували організувати за участю всіх членів причетів українських парафій та «всього присутнього в Києві українського духівництва»⁵⁴. Крім цього, на урочистому заупокійному богослужінні у Софійському соборі анонсувався хоровий супровід та музичне оформлення авторства К. Стеценка.

Українізація внутрішньо-церковного життя потребувала значних ресурсів. За умов нестабільного матеріального становища церкви, в автокефальних парафіях розповсюдилася практика окремого збору коштів на реформування богослужбової практики. Так, в ухваленій ВПЦР програмі заходів із вшанування роковин смерті Т. Шевченка 10–11 березня 1922 р. зазначалося, що в усіх українських православних приходах спеціальні комісії повинні були організувати збір пожертв натурою і грошима на поширення «христового благовістя українською мовою»⁵⁵. Благодійний тиждень рекомендували приурочити до Шевченківських свят, проте допускалося провести захід і пізніше⁵⁶.

Окремо робили внески та видатки на проведення Шевченківських роковин. Наприклад, Старокиївська парафія на вшанування пам'яті Т. Шевченка у березні 1926 р. витратила 17 крб., тоді як дворазова виплата коштів митрополиту В. Липківському за той самий місяць становила в сумі 34 крб. 30 коп.⁵⁷

Українізація релігійної обрядовості, окрім впровадження української мови, передбачала також відродження давніх церковних традицій у діяльності парафій. Так, в одному зі звернень ВПЦР до органів радянської влади від 8 квітня 1925 р. містилося прохання надати дозвіл київським автокефальним громадам на хресну ходу з вербою⁵⁸. Церковна рада стверджувала, що подібний захід був «дійсно старовинним українським звичаєм», котрий довгий час практикувався національними православними церквами м. Києва. Проведення «традиційного хресного походу» на свято св. Володимира 28 липня 1925 р. згадувалося і в заяві уповноважених восьми парафій УАПЦ м. Києва до державного прокурора УСРР⁵⁹.

У 1926 р. за ініціативи члена Старокиївської парафії та благовісника УАПЦ В. Чехівського у день десятиріччя смерті І. Франка у Софійському соборі провели урочисту панахиду за письменником, який «своєю творчою працею дав позитивні для всієї церкви плоди релігійної поезії»⁶⁰. Згодом цей факт став одним із пунктів обвинувачення В. Чехівського та його брата, також члена церковної громади при св. Софії, М. Чехівського у сфальсифікованій більшовиками справі «Спілки визволення України» (1930 р.). Діячі автокефального руху обвинувачувалися у проведенні в Софійському соборі панахиди за С. Петлюрою під виглядом відправи за І. Франком⁶¹. Таким чином, представники київських автокефальних парафій зробили значний внесок в українізацію внутрішньо-церковного життя.

Для внутрішньо-церковного життя київських автокефальних парафій було характерним заснування нових релігійних свят. Так, з ініціативи ВПЦР після Першого всеукраїнського православного церковного собору запровадили святкування «Другої Покрови», котра була присвячена пам'яті утворення вищої ієрархії УАПЦ⁶². В одному зі звернень ВПЦР до парафій м. Києва за 1928 р. була зафіксована програма урочистостей. Так, власне свято відродження ієрархії УАПЦ припадало на 23 жовтня. Напередодні, 22 жовтня, о 18-й годині планувалося провести урочисту всеношну службу в Софійському соборі як центральному храмі УАПЦ. На наступний день о 9-й годині ранку було заплановано здійснити літургію за участю всіх єпископів і священників київських автокефальних парафій⁶³.

Отже, автокефальні парафії м. Києва впродовж 1920-х рр. стали на чолі українізації православної церкви. Члени київських церковних громад УАПЦ розпочали діяльність із впровадження української мови та відродження давніх національних традицій у богослужбовій практиці.

Водночас автокефальні парафії м. Києва реалізували у внутрішньо-церковному житті й ряд інших нововведень. Впродовж 1920-х рр. члени київських церковних громад УАПЦ оновили вже існуючі релігійні служби, ввели у практику нові обряди богослужінь та запровадили нові релігійні свята.

¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне вид. – К., 1998. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – 384 с.

² Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – 335 с.

³ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) – Запоріжжя, 2004. – 440 с.

⁴ Преловська І. Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної церкви у 1920–1930-х рр. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко. – 2011. – С. 127–180.

⁵ Преловська І. М. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их рр. // Труды Київської Духовної Академії. – 2015. – № 15. – С. 335–345.

⁶ Киридон А. М. Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917-1921 рр.) // Уманська старовина. – 2016. – Вип. 2. – С. 17-29.

⁷ Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2005. – № 1/2 (24/25) – С. 41–42.

⁸ Преловська І. Софія Київська – головний осередок Української Автокефальної церкви у 1920–1930-х рр. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2011. – С. 128; Киридон А. М. Рух за церковне оновлення: українізація православних парафій (1917-1921 рр.) // Уманська старовина. – 2016. – Вип. 2. – С. 20.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 18 зв.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2007. – Арк. 63.

¹² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне вид. – К., 1998. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 151.

¹³ Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 129.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 9.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Арк. 9 зв.–10.

¹⁷ Там само. – Арк. 16.

¹⁸ Там само. – Арк. 40.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 16.

²⁰ Там само. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 30.

²¹ Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 116.

²² ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 31.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – Арк. 31 зв.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Арк. 31 зв.–32.

²⁹ Там само. – Арк. 32.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – Арк. 32–32 зв.

³² ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 50. – Арк. 3.

³³ Там само. – Арк. 4.

³⁴ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) – Запоріжжя, 2004. – С. 273.

- ³⁵ Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 25; ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 30–31.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 25.
- ³⁷ Там само. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 24зв.
- ³⁸ Преловська І. М. Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної Церкви у 1920-их рр. // Труды Київської Духовної Академії. – 2015. – № 15. – С. 343.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 4–4зв.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 4зв.
- ⁴¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. Репринтне вид. – К., 1998. – Т. 4. – Частина 1 (XX ст.). – С. 157
- ⁴² Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 118–119.
- ⁴³ Там само. – С. 118.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 12.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 7.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 7зв.
- ⁴⁷ Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14 – 30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. ІІ. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн, 1946. – 32 с.
- ⁴⁸ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30 ті рр. XX ст.) – Запоріжжя, 2004. – С. 273; Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 61.
- ⁴⁹ Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Канони Української Автокефальної Православної Церкви. ІІ. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви. – Франкфурт/Майн, 1946. – С. 10.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. – С. 30–31.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 263. – Арк. 7.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 8.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 8 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 11.
- ⁵⁷ Державний архів міста Києва. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 72. – Арк. 66–67.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 137. – Арк. 138.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 77.
- ⁶⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 67098фп. Т. 45. – Арк. 8.
- ⁶¹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 67098фп. Т. 45. – Арк. 8, 9; Протокол допиту Володимира Чехівського від 17 липня 1929 р. // 3 архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. – 2006. – № 1/2 (26/27). – С. 14–16.
- ⁶² Липківський В. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 117.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 223. – Арк. 3–6.

В статье анализируется деятельность церковных общин УАПЦ г. Киева в сфере украинизации внутрицерковной жизни в течение 1920-х гг. Автор отмечает решающую роль автокефальных приходов г. Киева во внедрении богослужения на украинском языке, переводе религиозной литературы на национальный язык и возрождении древних церковных традиций. Статья освещает труд членов киевских религиозных общин УАПЦ и их руководящих органов в сфере украинизации музыкально-хорового искусства, обновления текстов религиозных служб, внедрения новых обрядов и религиозных праздников.

Ключевые слова: УАПЦ, автокефалия, Киев, автокефальные приходы, украинизация православной церкви, религиозная обрядность.

The paper provides the analysis of the UAOC church communities in Kyiv in regard with the Ukrainisation of internal church life in Kyiv throughout the 1920s. The author emphasizes the leading role of the Kyiv Autocephalous communities in the implementation of services in the Ukrainian language, translation of the religious literature in the national language and renewal of certain church rites. The article brings some light on the activities of the Kyiv UAOC religious communities members as well as its leading bodies on the Ukrainisation of the music and choir art, renewal of the religious texts for services, implementation of the new rites and religious holidays.

Keywords: UAOC, autocephaly, Kyiv, autocephalous communities, Orthodox Church Ukrainisation, religious rites.

УЛЮБЛЕНИЙ ГЕРОЙ РОСІЙСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК З ПОГЛЯДУ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

Велику роль у визначенні особливостей поведінки народів та їх окремих представників відіграє дослідження ментальних структур, що впливають на ціннісні орієнтації та відносини. Національний характер або менталітет народу формується впродовж століть під дією різних чинників, зокрема, фольклору при зворотному впливі. Важливою складовою є казка, в якій віддзеркалюються національні архетипи. У російських народних казках їх декілька, серед них чи не на першому місці архетип Дурника. Важливість аналізу цього феномену випливає із того, що дослідження фольклору може розглядатися в якості джерела соціальної, економічної і політичної інформації на різних історичних етапах, а сформована культурна парадигма накладає суттєві обмеження на вибір сценаріїв історичного розвитку країни.

Ключові слова: фольклор, казка, менталітет, національний характер, архетип, Іван-Дурник.

На теперішньому етапі розвитку вітчизняної історичної науки спостерігається збагачення дослідницьких підходів і розширення тематики студій. Все більше праць підтверджують той факт, що «менталітет» і «ментальність» визнані фундаментальними поняттями у сучасній історії. Від часів французьких «Анналів» до кола дослідницьких інтересів впевнено увійшла історія ментальностей.

Менталітет – це психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму «коду», що історично склався, певна інтегральна характеристика індивідів, сукупність їхніх уявлень, поглядів, почуттів, яка дає можливість визначити своєрідне бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їхнього реагування на нього, поведінки в ньому. Менталітет може бути соціокультурно диференційованим. Тоді йдеться про ментальність як систему образів і уявлень соціальних груп, усі елементи якої тісно взаємопов'язані, і функції якої – бути регулятором їх поведінки і буття в світі. Часом менталітет розглядають як етнопсихологічний феномен. Тоді говорять про «національний менталітет» або «національний характер» як органічну цілісність соціально-психологічних якостей і рис, притаманних певній етнічній спільноті (народу, нації), що історично склалася¹. Національний менталітет є загальносвітовим феноменом, що є характерним і для моноетнічних, і для багатонаціональних суспільств, яким є Росія. Її національний менталітет являє собою складний конструкт. Він складається із ментальностей багатьох соціальних і культурних груп при домінуючій ролі населення, яке історично становить більшість всередині соціуму, тобто росіян. І про менталітет, і про ментальність можна сказати, що це – механізми мислення, що не усвідомлюються, проте відбиваються у поведінці. Вони «розлиті» у культурі і буденній свідомості. Менталітет і ментальність виражають не стільки індивідуальні настанови особистості, скільки позаособовий бік суспільної свідомості. Їх можна умовно назвати колективними уявленнями, колективним баченням світу.

Менталітет суттєво впливає на розвиток соціуму, на хід історії. Осягання сутності соціально-історичного процесу неможливе без урахування цього впливу. Кажуть: «Посієш характер – пожнеш долю». Як доля людини багато в чому визначається її характером, так і доля народу – його менталітетом. Діяльність людей взагалі детермінується соціально-економічними і культурними зв'язками, особливостями психічного складу та іншими факторами, в основі яких лежать ментальні феномени. Для істориків, чиє одне із завдань полягає у поясненні суті того, що відбувалося, відбувається і відбуватиметься, поняття «менталітет» і «ментальність» є дуже важливими. Менталітет є у кожній нації, він виявляється у моделях сприйняття і поведінки, що впливають на економічне і політичне життя країни. Національний менталітет є продуктом тривалої еволюції спільноти і діє на всі поточні процеси, визначає їх характер, динаміку, спрямування. Результати діяльності слугують формами об'єктивації менталітету.

Етно-національний фактор відіграє важливу роль у політичному процесі. Вивчення національного менталітету необхідне для розуміння того, з ким доведеться мати справу або навіть вести війну. Не дарма американці, які завжди надавали велике значення психології, неабияку увагу приділяли дослідженню рис вдачі японців – своїх супротивників у Другій світовій війні. Здається зайвим доводити таку потребу для України, яка перебуває у стані війни з Російською Федерацією. У вибудовуванні власних стратегій і тактик конче необхідне розуміння глибинних причин того, що відбувається. На разі в якості джерела соціально-політичної інформації може виступати і фольклор, у якому важливе місце посідає народна казка.

Як показує історичний досвід, відповіді країн і народів на «виклики» історії підпорядковуються певним стереотипам, у формуванні яких визначальну роль відіграє національний менталітет. Він формується впродовж століть під впливом різних чинників, зокрема, фольклору. Водночас сам фольклор є віддзеркаленням особливостей національного менталітету. Не можна перебільшити цінність дослідження казкової спадщини для оцінки особливостей історичного шляху та перспектив того чи іншого народу. Питання про сюжети та ідеї російських народних казок піднімали у своїх працях такі дослідники, як В. П. Анікін², В. С. Бахтін³, В. О. Бахтіна⁴, П. Г. Богатирьов⁵, Н. М. Ведернікова⁶, М. І. Кравцов⁷, С. Г. Лазутін⁸, В. Маранцман⁹, М. В. Новіков¹⁰, Е. В. Померанцева¹¹, В. Я. Пропп¹², Н. І. Савушкина¹³ та ін.

Вчені, досліджуючи казкову спадщину, розглядали її в різних аспектах – філологічних, психологічних, філософських, історичних. На сьогоднішній день назріла потреба здійснити міждисциплінарний підхід, поставившись до проблеми прагматично, чого російським дослідникам бракує. Показовим у даному випадку є висновок однієї з розвідок, що з'явилася у 2013 році: «Казкове мислення, як нам здається, відкриває можливості, реалізація котрих може стати орієнтиром для сучасної раціонально-налаштованої прагматичної людини інформаційного суспільства»¹⁴. На разі – явний дисонанс між міфологічним мисленням, яким є мислення казкове, і мисленням раціональним, яке дійсно притаманне людині інформаційного суспільства. З іншого боку, наведена цитата є свідченням суперечливості, дуалістичності російського менталітету, притаманного автору студії. Студія має назву: «Російська народна казка як відбиття особливостей російського менталітету: філософський аналіз». І вона – не поодиноким у російській історіографії. Цікавість до проблеми «народна казка і російський менталітет» виявили такі сучасні дослідники, як Є. А. Алексеева¹⁵, П. В. Качан¹⁶, В. І. Курашов¹⁷, А. В. Павловська¹⁸, В. Панюшкін¹⁹, Т. Г. Пусь²⁰, К. Ремчуков²¹, Г. Федулова²², М. Ф. Шагалієва²³ та ін. У своїх студіях названі автори сходяться на тому, що казки розкривають усі найважливіші сторони російського життя, є невичерпним джерелом відомостей про національний характер. Підкреслюється, що сила казок не тільки у тому, що казки розкривають його, але й створюють, показують багатоманітність рис характеру російської людини і особливостей її внутрішнього світу та ідеалів. З'ясовується, як казки відображають історичні ознаки, стереотипи, звичаї, норми російського народу, вплив менталітету на казки і казок на менталітет. Робляться спроби проаналізувати народі уявлення і поняття про життя, їхній вплив на національні відмінності моделей поведінки казкових персонажів. У казкових сюжетах виявляються релігійні, побутові, моральні погляди, що відбивалися і певним чином продовжують відбиватися на поведінці людей. К. Ремчуков робить далекосяжний висновок: «...самий народ формується як цілісна спільнота під впливом казок. Адже уявлення про добро і зло – основа ментальності народу, під якою я розумію специфіку його психології, особливості притаманної йому картини світу, ходу і логіки розмірковувань, мотивів рішень і вчинків»²⁴. Народна казка виступає як модель життя, мрія і водночас як психологічна розрада.

Існують різні підходи у класифікації казок, найпростішою з яких є поділ на три групи: казки про тварин, побутові і чарівні. В них закарбовані певні архетипи – соціокультурні коди, які також закладені у матрицю соціальної поведінки представників на разі російського етносу. Практичність дослідження казкових архетипів визначається побудовою концепцій, що мають у своїй основі традиційні національні цінності. В архетипах наявне як вище, так і нижче, як добро, так і зло. Доктор психологічних наук Н. М. Лебедева вважає, що російській культурі притаманні наступні соціальні архетипи: терпіння-страждання-замиріння; позаісторичність- апокаліптичність мислення-неприв'язаність до матеріального і речового; жага свята-радість-катарсису; некорисливе служіння ідеї та іншим людям-самопожертва; любов-жалість як основа добровільної жертвовності²⁵. Така характеристика особливо вражає на тлі загальної психологічної атмосфери, яка нагнітається в Російській Федерації від початку 2014 року, коли почалася агресія проти України. Також у наведеній оцінці відбивається загальний підхід деяких російських авторів, які прагнуть до ідеалізації історичних реалій і характерів. Такий підхід цілком вкладається

у сучасні технології створення іміджу країни в очах світового співтовариства и російського суспільства.

Головним трендом ідеологічної обробки власного населення в РФ є заклик повернення до традицій. В цій справі важливу роль має відігравати «прикладна історія» («applied history»), яка, в свою чергу, активно використовує можливості фольклору. Деякі політтехнологи закликають раціонально використовувати потенціал закладених у ньому архетипів в якості «фактору національного згуртування російського етносу», що дозволить «використати їх енергетику, спрямовану на консолідацію росіян, відновлення авторитету і могутності Росії»²⁶.

Дослідивши 145 російських народних казок методом багатомірного контент-аналізу, фахівці кафедри прикладної соціології Нижегородського університету ім. М. І. Лобачевського виявили наступних персонажів, що відповідають архетипам стародавності: Мати (Мачуха), Лівша, Цар, Коцій, Золота рибка, Солдат, Василиса Прекрасна, Чорт, Дурень, Іван-царевич, Баба-Яга²⁷. Показовим є та обставина, що в оприлюдненому викладі результатів дослідження на першому місті – Дурень. Чому так? Російський письменник і літературознавець, дисидент А. Д. Синявський присвятив цьому персонажу книгу, яка вперше була видана у 1991 р. у Парижі, а після смерті автора перевидана у 2001 р. у Москві²⁸. В книзі, обсягом у півтисячі сторінок, докладно аналізується «улюблений герой народної казки», якого автор називає «найбільш популярним і найбільш колоритним казковим персонажем», «обранцем народної казки», котрий заслуговує на особливу увагу. Адже, яка зазначено в розвідці М. Ф. Шагалієвої, «казкові герої – виразники «російського духу»»²⁹.

Образ дурника присутній в казках різних народів світу, проте в них він не є «№ 1». Інакше складається ситуація в Росії, де цей образ є глибоко національним. Можна навести такі приклади: «На Руси, слава Богу, дураков лет на сто припасено», «У нас дураков семь байдаков, да еще и угол не почат», «Наших дураков до Москвы не перевешаешь» та ін. Згідно опитуванню, проведеному газетою «Комсомольська правда», більшість сучасних російських респондентів на запитання: «Кого або що ви вважаєте символом Росії?» відповіли: «Івана-дурника». Характерним є те, що роль символу віддана саме фольклорному герою, а не просто дурню. Російській людині ближче казковий російський дурник, а не абстрактний без національної приналежності. Це – простий, народний персонаж, який сприймається як свій, близький. Водночас, як зазначає Л. Б. Нікітіна, слово «дурень» стало «своєрідним національно-культурним кодом. Символ-архетип дурень – незаперечний претендент на входження у символарій російської культури»³⁰.

Чимало російських мислителів відзначали двоїстість російської культури, прірву між культурою «еліти» і «маси». Тому у казках діє не тільки Іван-дурник, але й Іван-царевич. Але пріоритетність – за першим. Незаперечно, традиційні російські казки створювалися і побутували головним чином у селянському середовищі, що в різні часи становило до 90 і більше відсотків населення. Казки відбивали особливості патріархальної селянської ментальності, яка формувалася соціальними умовами. Соціальний статус Івана-дурника – низький, найчастіше – з селянської бідної родини, де він – третій син. Чимало казок починалося так: «Жив-був старий; у нього було три сини, третій – от Іван-дурник»³¹. Або: «Був собі дід та баба, у них було три сини: двоє розумних, а третій дурень. Перших баба любила, чисто одягала; а останній завжди був одягнений погано – у чорній сорочці ходив»³². Як помітив вчений-фольклорист В. П. Анікін, розбираючи образ: «Перша і найхарактерніша риса соціального вигляду Івана, молодшого сина, та, що він знедолена людина. До цього становища його призвів не збіг випадкових обставин, не те, що він дурний, а існуючий порядок, що робить його злидарем. По відношенню до Івана чинять несправедливо і батько, і брати, котрі не приховують свого презирства до Івана, намагаються ошукати його»³³. Схоже на те, що саме у такому знедоленому становищі сторіччями перебували російські селяни. Одним із виправдань буцім-то була їхня дурість. Не дарма склалася приказка: «Чому такий бідний – бо дурний».

Характеристики Івана-дурника із народних російських казок: бідний, нерозумний, простодушний, безвідповідальний, терплячий, довірливий, щирий, добрий, великодушний, безтурботний, лінивий, веселий, фартовий. Виникає думка, що тільки такий набір рис вдачі міг сформуватися за російських умов життя переважної більшості населення країни з обмеженими можливостями для самореалізації. Результатом самореалізації має бути успіх. Як досягає успіху Іван-дурник? Йому хтось допомагає: людина, дивна істота, тварина, птах або навіть якась річ (найчастіше в такій ролі виступає піч, що не дивно, адже природно кліматичні умови більшої частини Росії призводять до тривалої зими, впродовж якої селяни майже увесь час проводили саме на печі). Причому успіх приходить всупереч головній рисі характеру головного

героя – його нерозумності. Він йде «туди, не знаючи куди», шукає чогось «не знаючи чого». Чинить проти здорового глузду: одягає горщики наче шапки на пеньки, аби тим «не було холодно», набирає мухоморів замість їстівних грибів, видирає очі вівцям, аби ті не розбіглися. Парадоксальність, нераціональність Івана-дурника яскраво виявлено у казці «Чарівний кінь». Намітивши купити собі коня, аби вирушити у дальню путь, замість придбання молодого дужого жеребця він послунав старого перехожого і купив перше, що надібав – стару шкапу. Пізніше саме цей старий кінь не один раз допоміг новому хазяїну вибратися з біди і досягти поставлених цілей. Внутрішня логіка: тільки диво може допомогти, зокрема, звільнити від бідності.

Бідність – характерна риса казкового Івана-дурника («свого» для мільйонів бідних жителів Росії). В Росії склалося прислів'я: «Бедность – не порок», тобто чеснота (прихований сенс: пишайтеся своєю бідністю, що пов'язується із високою духовністю і моральною шляхетністю). Ставлення до багатства у російських казках негативне. Іван-дурник ніколи не прагне бути багатим просто заради багатства, для цього треба бути жадібним, а це – негативна риса з погляду народного ідеалу (і у сучасній Росії ставлення до бізнесменів здебільшого негативне). А казковий герой – добрий, і в тому його головна чеснота. Хоча він не проти багатства, різних благ, які він в казці врешті решт отримує, причому легко, завдяки якимось див.

Американський національний характер формувався під впливом переконання: якщо багато-багато працювати, можна досягти успіху. Чи міг таким чином формуватися російський менталітет? Аж ніяк. Російське прислів'я: «От трудов праведных не наживешь палат каменных» втілюється в життя від давнини до сучасності. В основі – відсутність в державі будь-яких часів справжньої приватної власності, на захисті якої – непорушний закон. Існування системи «влада-власність» із негарантованістю безпеки приватного власника. Економічна система, заснована на підневільній праці, що ледь підтримувала виживання масової безправної робочої сили, хоч за царських, хоч за радянських часів. Корупція і злочинство на всіх рівнях. Тобто вкоріненість переконання, що скільки не працюй, заможності не досягти, все одно заберуть. Звідси випливають такі характерні риси, як пасивність і лінощі. А також сподівання на диво, коли спрацює «соціальний ліфт» і одержиш красуню-царівну за дружину і половину царства на додаток. З дитячого віку казки вчать: якщо хочеш розбагатіти, зовсім не обов'язково для цього напружено працювати.

Любов до «халяви» є однією з провідних рис російського національного характеру. Вона яскраво виявилася у 90-ті роки минулого століття, коли пишню розцвіли різні фінансові піраміди на кшталт «МММ», які пошили в дурні мільйони росіян. Показовим є факт відродження названої структури після її банкрутства, куди люди понесли свої кривні. 15 січня 2019 р. заступник голови Банку Росії С. Швецов, виступаючи на засіданні комітету Державної Думи з фінансового ринку, засудив російські казки за формування у населення віри у легку поживу і створення перешкод для підвищення фінансової культури громадян: «Ось дивиться: старший брат працює – він дурень, середній брат працює – дурень, молодший сидить на печі, далі він ловить жуку – у нього все добре. Це із дитинства переходить із віком у площину відносин із фінансовим ринком. Тому треба казки міняти. Ми повинні відмовитися від цього бекграунду – навчати дітей халяві. Це дуже важливо»³⁴.

Професор кафедри загальної теорії словесності філологічного факультету Московського державного університету Д. Гудков зазначив, що така точка зору має під собою певні підвалини, а саме: загальна міфологічна концепція дива у російській культурі як такої. Російське «диво» відрізняється від того, що під дивом розуміється на Заході. Наводиться біблійний приклад, коли Ісус Навін бився із п'ятьма царями. Коли Ісус майже виборов перемогу, почало заходити сонце, і він молить Господа, щоби сонце зупинилося, аби він міг продовжити битву. І Господь являє диво – сонце зупинилося. Чудо, коли особа докладала зусиль і билася, і Бог дав їй те, про що його просили. У російській культурі інакше. Диво трапляється зненацька. Як пише Д. Гудков: «... у нас диво – це коли ти просто йшов вулицею, наступив ногою в калюжу, а звідти нафтовий фонтан забив»³⁵. У цьому зауваженні ми можемо побачити історичні реалії, адже саме відкриття копосальних покладів нафти і газу у Сибіру на десятиріччя підтримали існування СРСР, а тепер «тримають на плаву» Російську Федерацію. Поки нафта залишається «кров'ю» економіки, зовнішня і внутрішня політика Московії визначатиметься саме цим фактором. А нафту можна порівняти із тими казковими персонажами, які виконували забаганки героя-дурника, яке б ім'я він не носив – Івана чи Ємелі.

Деякі російські автори тлумачили пасивність і лінощі, притаманні російському менталітету, що втілювався і у вподобаннях казкових сюжетів, як особливий філософський підхід до життя, таку собі споглядальність. Відомий філософ І. Ільїн вважав лінощі російської людини части-

ною її творчої, споглядальної натури: «Спогляданню нас вчив насамперед наш рівнинний простір, наша природа, з її даллями і хмарами, з її ріками, лісами, громовицями і заметілями. Звідси наша невагомна споглядальність, наша мрійливість, наші споглядальні «лінощі», за якими приховується сила творчої уяви. Російському спогляданню давалася краса, що полонила серце, і ця краса вносилася у все – від тканини і мережива до житлових і кріпосних будівель».³⁶ Думку продовжує наша сучасниця Г. В. Павловська: «Нехай немає завзяття і звеличення праці, проте є почуття прекрасного, злиття з природою. Це також приносить свої плоди – багате народне мистецтво, яке виявилось, зокрема, і в казковій спадщині»³⁷.

Лінощі і пасивність казкового героя можна пояснити багатовіковою російською ситуацією, коли від вченості, старань, волі людини насправді нічого не залежало. Підтримці пасивної життєвої позиції сприяло східне християнство, яке, на відміну від західного, було спрямоване не на активну самореалізацію, а на стримування людської активності. Настанова «Віра – від Бога, розум – від Диявола» орієнтувала на відмову від діяльної контролюючої свідомості, що заважала «осяганню найвищої істини». Ця істина, начеб то, «являється і відкривається людині сама у ту щасливу мить, коли свідомість наче відключена і душа перебуває в особливому стані – сприймаючої пасивності»³⁸. Пасивність і бідність вигідні можновладцям, як би вони не називалися, адже саме таке населення легше тримати в покорі.

Іван-дурник ніколи не ставить перед собою цілей або завдань – це за нього роблять інші. Якщо він виходить із стану пасивності і починає щось робити, так це через те, що його відрядили або попросили. Тобто дурний потребує керівництва. І він виконує чужу волю. Звідси – безвідповідальність. Російська приказка це підтверджує: «С дурака – какой спрос?» І ще: «Дуракам закон не писан». Ця приказка частково пояснює зневажливе ставлення до законів, що є споконвічною особливістю російського ладу життя. Для пояснення ставлення можновладців до законів можна навести ще два прислів'я: «Чия власть – того и сласть», «Закон – что дышло: куда повернешь, туда и вышло». Впродовж століть людський розум створював закони, свідоме додержання яких насправді забезпечує лад життя і зростання добробуту спільноти, що підтверджує історія західних країн.

Відомий російський філософ Б. П. Вишеславцев був переконаний, що в душі російської людини виключне місце посідає область підсвідомого. Особа часто не знає, чого ж хоче, куди її тягне, чого їй сумно або весело³⁹. У російській людини трапляються миттєві і непереборні бажання, викликані спрагою життя і любов'ю до нього, але з відсутністю ясної мети і чітких орієнтирів. Ця ментальна особливість відбилася у казковому образі Івана-дурника, який, пролежавши тривалий час на печі, раптом схоплюється і кричить: «Эх вы, тетери, отпирайте двери, хочу идти туда, сам не знаю куда». Туди, де, мабуть, краще, ніж там, де він до того перебував. Навіть у найбільш знедоленої людини жевріє надія на покращення: «Надія вмирає останньою». Сподівання на диво. Сподівання на Бога, який, за російськими переконаннями, любить дурних. Це яскраво відбилася у російських прислів'ях: «На дурака у Бога милости много», «Бог дураков любит», «Дураку и Бог простит». І ще: «Дуракам везет», «Дуракам – счастье». Сподівання на фарт дуже сильне у російському менталітеті: «Бог не выдаст, свинья не съест». З іншого боку, у цій приказці можна побачити виявлення фаталізму. Додамо ще: «Чему быть, того не миновать». Фаталізм не тільки сприяє пасивності, але підживлює персональну безвідповідальність. Яку відповідальність може нести людина за те, що визначено наперед, іншими – Богом або владою? Тобто концепт людини-гвинтика у цьому сенсі є дуже російським⁴⁰.

Народні казки – це, безумовно, сублімована психологія народу, який виживав у суворих умовах, був злиденим і гнобленим. В казках відбилися народні ідеали і мрії, уявлення про добро і зло, про те, що є важливим для людини, а що є другорядним. Разом із тим втілилася спрага до самоствердження, адже тішить думка про те, що хтось дурніший. І навіть, якщо сам не надто розумний, так врешті решт може статися диво, коли герой не просто одержує різні блага, але й сам змінюється: стає красенем-розумником. Існує також думка, що російська дурість не є нерозумністю, а «вищою мудрістю» або «кмітливістю», коли герой «всіх переграє». Образ Івана-дурника є одним із наріжних каменів російського соціального пласту, який в історичній ретроспективі виявив неабияку ригідність. Закладені у підсвідомість з дитинства, з казок архетипи впливають на подальше життя людини. Один з цих архетипів – Іван-дурник – фартовий, хоча і не дуже працелюбний, не надто розумний, веселий хлопець, чия схема поведінки є не чим іншим, як способом існування, що відбивають уявлення про сутність речей пересічного росіянина у давнину і нині. Розповідаючи дітям казки, дорослі знайомили і знайомлять їх з моделями соціальної поведінки, моральними та етичними цінностями. В результаті казкові сюжети сприймаються як практичні рекомендації для подальшого життя. Але, якщо припустити,

що казки відображають народні цінності і формують зразок поведінки, так чи формують казки про Івана-дурника дійсно найбільш ефективні мотиви для розвитку особистості? Особливо це питання є актуальним в XXI столітті. Відповідь залежить від того, хто її дає. Якщо це будуть фахівці, зайняті обробкою масової свідомості в РФ, так, ймовірно, їм, а також владі, замовлення якої вони виконують, вигідно збереження інфантилізму населення, для якого Іван-дурник – національний символ.

За сучасних умов глобалізації особливо активізувалася боротьба за національну ідентичність, в якій впродовж століть особливу роль відігравала антизахідна складова. З одного боку, Росія із заздністю дивилася на Захід, час від часу намагалася щось звідти запозичувати, але з іншого, їй завжди був гидкий західний раціоналізм і прагматизм, вміння чітко визначати цілі і йти до них наполегливою працею, відстоювати права і обов'язки громадянина. Казки про Івана-дурника підносили його емоційність, натомість заперечували моделі, що визначалися раціональним мисленням, бо казковий герой і пересічні мешканці країни відчували відразу до розмірковування і рефлексії. У зв'язці із прихованим прагненням волі – внутрішнє побоювання свободи. Бо свобода – це відповідальність за наслідки своїх вчинків. А безвідповідальність – одна із провідних рис менталітету, що формує російський цивілізаційний код. Цей код накладає суттєві обмеження на вибір сценаріїв історичного розвитку Росії, де Іван-дурник ще довго буде улюбленим героєм більшості.

¹ Кукоба О. А. Доминанты российского менталитета // Вестник Воронежского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2004. – № 2. – С. 193.

² Аникин В. П. Русская фольклорная сказка // Русские народные сказки / Сост. В. П. Аникин. – М., 1978. – С. 4–7.

³ Бахтин В. С. Приглашение к сказке // В кн.: Русская бытовая сказка (бытовые сказки, а также байки, народные анекдоты, притчи, небылицы, присказки, бывшие в ходу между русскими людьми в XVI, XVII, XVIII, XIX и XX веках, отобрал из старых и новых книг и рукописей Владимир Бахтин. – Л., 1987. – С. 5–12.

⁴ Бахтина В. А. Эстетическая функция сказочной фантастики: наблюдения над русской народной сказкой о животных. – Саратов. – 1972. – 52 с.

⁵ Богатырев П. Г. Изображение переживаний действующих лиц в русской народной волшебной сказке // Фольклор как искусство слова. – М., 1969. – С. 57–69.

⁶ Ведерникова Н. М. Русская народная сказка. – М., 1975. – 135 с.

⁷ Кравцов Н. И. Сказка как фольклорный жанр // Специфика фольклорных жанров [Сб. статей / Отв. ред. Б. П. Кирдан. – М., 1973. – С. 68–84.

⁸ Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора. – М., 1981. – 221 с.

⁹ Маранцман В. Сотворение сказки // Русская речь. – 2001. – № 3. – С. 91–103.

¹⁰ Новиков Н. В. Русская сказка в ранних записях и публикациях // Русские сказки в ранних записях и публикациях (XVI–XVIII века). – Л., 1971 – С. 3–39.

¹¹ Померанцева Э. В. Русская народная сказка. – М., 1963. – 128 с.; ее же. Судьбы русской сказки. – М., 1965. – 220 с.

¹² Пропп В. Я. Русская сказка. – М., 2000 – 416 с.; его же. Исторические корни волшебной сказки. – М., 2009. – 274 с.

¹³ Савушкина Н. И. Изображение внутреннего мира человека в русской социально-бытовой сказке // Фольклор как искусство слова. Вып. 3. – М., 1975. – С. 68–84.

¹⁴ Роганина М. В. Русская народная сказка как отражение особенностей русского менталитета: философский анализ. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://medconfer.com/node/2353>

¹⁵ Алексеева Е. А. Русская сказка как выражение сознания русского народа. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/282/27/>

¹⁶ Качан П. В. Сказка как отражение особенностей национального менталитета // Альманах современной науки и образования. – 2007. – № 7. – Ч. 1. – С. 70–74.

¹⁷ Курашов В. И. Философские смыслы и русская ментальность в русской волшебной сказке // Журнал практического психолога. – 2000. – № 10–11. – С. 120–138.

¹⁸ Павловская А. В. Народные сказки и русский характер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://national-mentalities.ru/diversity/russkij_nacionalnyj_harakter_i_mentalitet/pavlovskaya_a_v_narodnye_skazki_i_russkij_harakter/

- ¹⁹ Панюшкин В. Код Горыныча. Что можно узнать о русском народе из сказок. – М., 2009. – 144 с.
- ²⁰ Путь Т. Г. Русская народная сказка как выражение национального менталитета // Научно-методический электронный журнал «Концепт» – 2013 – Т. 3. – С. 1441–1445. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2013/53291.htm>
- ²¹ Ремчуков К. Влияние русской народной сказки на ментальность нашего народа. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/style/2009-06-04/16_skazki.html
- ²² Федулова А. Русские народные сказки и национальный характер. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://moiarussia.ru/russkie-narodnye-skazki-i-natsionalnyj-harakter/>
- ²³ Шагалиева М. Ф. Феномен русской сказки: выражение русского менталитета. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: elar.urfu.ru/bistream/10995/3213/2/Alter_Idem_2_13.pdf
- ²⁴ Ремчуков К. Влияние русской народной сказки на ментальность нашего народа.
- ²⁵ Лебедева Н. М. Архетип личности в русской культуре. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cisdf.org/TRM/TRM6/lebedeva6.html>
- ²⁶ Социальные архетипы русской сказки как фактор формирования российской ментальности. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://viperson.ru/articles/sotsialnye-arhetipy-russkoy-skazki-kak-faktor-formirovaniya-rossiyskoj-mentalnosti>
- ²⁷ Чернышов А. В. Архетипы древности в русской культурной традиции. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.liveinternet.ru/users/3073298/post223640905>
- ²⁸ Синявский А. Д. Иван-дурак.: Очерк русской народной веры. – М., 2001. – 464 с.
- ²⁹ Шагалиева М. Ф. Феномен русской сказки: выражение русского менталитета.
- ³⁰ Никитина Л. Б. Русский дурак и русский ум: архетипические черты языкового образа человека разумного. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.literary.ru/literary.ru/readme.php?subaction=showfull&id=1207130917&archive=1207225892&start_from=&ucat
- ³¹ Народные русские сказки А. И. Афанасьева. В 3-х т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 3.
- ³² Народные русские сказки А. И. Афанасьева. – Т. 1. – С. 315.
- ³³ Аникин В. П. Русская народная сказка. Пособие для учителей. – М., 1977. – 208 с.
- ³⁴ Седова А. Как финансовой грамотности населения страны помешали русские сказки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sobesednik.ru/obshchestvo/20190116-professor-mgu-russkim-emelyamne-nado-ni-deneg-ni-slavy-ni-centrobanka>
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Ильин И. О русской идее // Русская идея: антология. – М., 1992. – С. 437.
- ³⁷ Павловская А. В. Народные сказки и русский характер.
- ³⁸ Синявский А. Иван-дурак // Знание-сила. – 1993. – № 2. – С. 35.
- ³⁹ Вышеславцев Б. П. Русский национальный характер // Вопросы философии. – 1995. – № 6. – С. 112–114.
- ⁴⁰ Пастухов В. Особенности русского мышления и как русская ментальность определяет русскую социальность. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ehorussia.com/new/node/12484>.

Большую роль в определении особенностей поведения народов и их отдельных представителей играет исследование ментальных структур, которые влияют на ценностные ориентации и отношения. Национальный характер или менталитет народа формируется столетиями под действием разнообразных факторов, в частности, фольклора при обратном воздействии. Важной составляющей является сказка, в которой отражаются национальные архетипы. В русских народных сказках их несколько, среди них едва ли не на первом месте архетип Дурака. Важность анализа этого феномена проистекает из того, что изучение фольклора может рассматриваться в качестве источника социальной, экономической и политической информации на различных исторических этапах, а сформировавшаяся культурная парадигма накладывает существенные ограничения на выбор сценариев исторического развития страны.

Ключевые слова: фольклор, сказка, менталитет, национальный характер, архетип, Иванушка-Дурачок.

The study of mental structures influencing values, guidelines and relations plays a great role in defining the specifics of peoples' and individuals' behaviors. A national character, or mentality of a nation, is shaped throughout centuries by various factors, including folklore and feedback. A tale is an important element reflecting national archetypes. Among those occurring in Russian folk tales, ostensibly the first place is held by the Fool archetype. The importance of analyzing this phenomenon ensues from the fact that folk studies can be viewed as a source of social, economic and political information at different historic stages, and an established cultural paradigm places significant limits on the choice of roadmaps of a country's historic development.

Keywords: folklore, tale, mentality, national character, archetype, Ivan the Fool.

ЛИСТУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА МУРАШКА З ОРГАНІЗАТОРАМИ ВЕНЕЦІЙСЬКОЇ БІЄНАЛЕ: ДО ПИТАННЯ УЧАСТІ КИЇВСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИСТАВКОВОМУ ЖИТТІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті публікується листування класика українського живопису Олександра Мурашка з організаторами Венеційської бієнале. Автори не лише вводять нові джерела до наукового обігу, але й детально коментують цей епістолярний діалог. Листи, написані Мурашком, зберігаються в історичному архіві Венеційської бієнале, а листи до Мурашка входять до колекції Національного художнього музею України.

Ключові слова: Венеційська бієнале, Київ, Олександр Мурашко, виставкове життя, образотворче мистецтво.

1909 рік видався дуже плідним у житті й творчості Олександра Мурашка: 33-річний живописець дебютував на європейському вернісажі у Мюнхені, прийняв пропозицію галереї Шульте провести персональні виставки в Кельні, Дюссельдорфі та Берліні, розпочав викладацьку практику у Київському художньому училищі, одружився з донькою київського нотаріуса Маргаритою Крюгер. Наприкінці року сталася ще одна важлива подія: митця запросили до участі у IX Міжнародній художній виставці міста Венеції, або Венеційській бієнале, що й дотепер є однією з найбільш статусних і резонансних мистецьких імпрез.

Біографи Мурашка завжди приділяли особливу увагу цьому епізодові його життя, головним чином через те, що можливість побачити вихідців з України на заходах такого рівня з'являлася досить рідко. Однак тут ідеться не лише про формальну участь, а про серйозний успіх, який чекав на киянина у Венеції. Інтерес науковців посилювала також наявність джерел, що містили подробиці тієї події, а саме шести франкомовних листів і телеграми, котрі надходили майстрові з Італії з грудня 1909 до листопада 1910 року, і копії одного з листів самого Мурашка¹. Ця невелика частина епістолярію художника наочно демонструє «фактичну вкоріненість митця у світовий художній процес»².

Готуючи публікацію, ми звернулися до архіву Венеційської бієнале (Archivio Storico delle Arti Contemporanee, La Biennale di Venezia (ASAC)), де могли зберігатися пов'язані з темою нашого дослідження матеріали. Насамперед нас цікавили автографи Мурашка, що являли собою другу частину «венеційського» листування. Невдовзі з архіву надійшла відповідь: там справді знайшлося п'ять листів українського митця³. Ознайомившись з їх скан-копіями, ми переконалися у тому, що разом з київськими документами вони складають діалог майже 110-річної давнини. Поєднавши всі 12 текстів, нам вдалося, по-перше, реконструювати письмове спілкування організаторів виставки з Мурашком, а по-друге, отримати ще один кореспонденційний блок художника – вже другий з відомих дослідникам на сьогоднішній день⁴.

Уважно вивчаючи цей документальний масив, ми дійшли висновку, що йому бракує мінімум двох елементів – телеграми та листа, про які Мурашко згадує у посланні від 14/27 вересня 1910 року. На жаль, у венеційському архіві їх з невідомої причини не було, однак там могла зберігатися якась інша інформація, про яку ми навіть не здогадувалися. Відтак, ми доклали чималих зусиль, аби у жовтні 2018 року потрапити до Міста Святого Марка з єдиною метою – знайти слід українського митця на IX бієнале.

Зробімо невеликий екскурс у 1909 рік, з якого й розпочалася «венеційська історія» О. Мурашка. У червні 1909-го його твори демонструвалися на Міжнародній мистецькій виставці у Мюнхені, де картина «Карусель» здобула золоту медаль другого класу⁵. Завдяки цій нагороді художника помітили організатори Венеційської бієнале, які того року, маючи обмаль часу,

відбирали експонентів з Російської імперії саме за списками медалістів інших міжнародних виставок. Узагалі-то черговий захід мав відбутися 1911 року, але через масштабну виставку в Римі на честь 50-річчя об'єднання Італії, заплановану на той же період, відкриття IX бієнале перенесли на 22 квітня 1910-го⁶.

Її учасниками стали сотні митців з різних країн, і серед них такі видатні художники, як П'єр-Огюст Ренуар, Франц фон Штук, Густав Клімт, Ігнатіо Сулоага, Едвард Мунк, Йозеф Ісраелс. У рамках виставки було влаштовано також ретроспективу Гюстава Курбе. Росію разом з Мурашком представляли Сергій Виноградов, Гавриїл Горелов, Станіслав Жуковський та Степан Колесников. Загалом вони показали у Венеції вісім творів, сім з яких пропонувалося на продаж.

Український митець відправив на бієнале картини «Неділя» та «На терасі»⁷, створені 1909 року. Обидві до Києва не повернулися, оскільки були куплені під час виставки. Цікаво, що з трьох робіт, придбаних у представників Російської імперії⁸, дві належали пензлю Мурашка.

Про те, як виглядала картина «Неділя», ми знаємо завдяки чорно-білій репродукції, яка неодноразово відтворювалася у публікаціях, присвячених творчості Мурашка. Є така фоторепродукція і в архівній колекції музею «Духовні скарби України».

На полотні зображено дві жіночі постаті на тлі осіннього пейзажу. Судячи з напису, зробленого 1957 року Миколою Праховим на звороті картонного паспарту, на яке наклеєна світлина, жінку похилого віку художник писав з Софії Григорівни Філіпсон, близької подруги Прахових, котра доводилася рідною сестрою княгині Наталії Григорівни Яшвіль (у дівоцтві Філіпсон), власниці маєтку на хуторі Княгинине в чотирьох верстах від села Сунки (тоді – Черкаський повіт Київської губернії, нині Смілянський район Черкаської обл.). Свого часу сестри перетворили хутір на справжній мистецький осередок, організувавши там артіль народних промислів. Для відпочинку та роботи до Княгининого приїжджали Я. Станіславський, М. Нестеров, який саме там написав 1905 року портрет Наталії Яшвіль; бував у сестер і М. Прахов, котрий створив у Сунках серію робіт «Тясминські далі». Влітку 1911 та 1912 років гостями княгині було й подружжя Мурашків.

За свідченням того-таки М. Прахова, для постаті молодшої дівчини художникові позувала Тетяна Миколаївна (Прахов помилково називає її Володимирівною) Яшвіль (у заміжжі Родзянко; 1892–1933), донька Наталії Григорівни, а саму картину створено безпосередньо у Княгининому.

На сьогоднішній день запис М. Прахова – єдине відоме джерело, де зображених ідентифіковано та йдеться про перебування Мурашка 1909 року у маєтку княгині Яшвіль. Звісно, інформація потребує додаткового підтвердження, особливо з огляду на те, що жоден з дослідників творчості митця не дублював наведених свідчень, хоча Мурашко справді добре знав родину Яшвіль – Філіпсон і навіть писав портрети всіх трьох її представниць.

Серед збережених знімків київського фотохудожника Миколи Петрова є декілька портретів Софії Філіпсон, зроблених у 1909 та 1910 роках. Порівнюючи їх із зображенням на картині «Неділя», ми знайшли певні риси зовнішньої схожості, однак ще більше, на наш погляд, портретована нагадує саму княгиню Яшвіль. Що ж до постаті молодшої дівчини, то вона справді написана з доньки Наталії Григорівни – Тетяни Яшвіль, чиє обличчя знайоме за чудовим портретом Нестерова з колекції Київської картинної галереї.

Подальша доля «Неділі» залишається нез'ясованою. У переліку своїх творів О. Мурашко зазначав, що картина (фігурує під назвою «Воскресный день») потрапила до Нью-Йорка (до речі, назва міста написана поверх закресленого «Сан-Франциско»)⁹. У списках Маргарити Мурашко, складених уже по смерті митця, знаходимо ту саму інформацію, яку потім, не маючи можливості перевірити її достовірність, десятиліттями повторювали науковці¹⁰. Втім, у каталозі картин О. Мурашка, виданому 1980 року, автор-упорядник Лариса Членова вказує, що робота зберігається у приватній колекції в Свердловську (нині Єкатеринбург)¹¹, хоча насправді там знаходилася картина «Неділя» з трьома дівочими фігурами¹². Тут варто звернути увагу на існування двох полотен зі схожою чи навіть однаковою назвою – 1909-го та 1911 років, тому є велика ймовірність, що у каталозі 1980 року допущено друкарську помилку – переплутано підписи до двох різних робіт. Водночас Наталія Асєєва у ґрунтовному дослідженні, що вийшло 1989 року, писала, що на той момент «Неділя» 1909 року зберігалася у приватному зібранні у Санкт-Петербурзі¹³. Оскільки «Неділю», створену двома роками пізніше, було виявлено у 2017-му в одній з російських приватних колекцій, ми припускаємо, що вже удруге виникла плутанина довкола двох робіт.

Важливим джерелом у відтворенні долі «Неділі» виявився лист, відправлений Мурашкови організаторами виставки 21 вересня 1910 року. На його дублікат ми натрапили у Венеції, переглядаючи фонд вихідної документації архіву Бієнале¹⁴. На жаль, через фізичне пошкодження

папера декілька слів так і не вдалося прочитати, зате ми знайшли там прізвище покупця «Неділі» – Альберта Франкфуртера (Albert Frankfurter) (1868–1952). У книзі продажів творів мистецтва, що експонувалися на виставках 1907, 1909 та 1910 років, вказано, що він обіймав посаду генерального директора компанії «Lloyd Austriaco» («Österreichischer Lloyd»)¹⁵, штаб-квартира якої розташовувалася у Триєсті. Компанія була одним зі світових лідерів у галузі пасажирських перевезень¹⁶, і серед стратегічних пунктів призначення її кораблів значився Нью-Йорк, однак жодного підтвердження, що це було місце проживання чи служби Франкфуртера, ми у названих джерелах не знайшли.

У документально-архівному фонді Національного художнього музею України (ДАФ НХМУ) наявні всі листи, надіслані Мурашкові з Венеції, крім цього, хоча до адресата він вочевидь дійшов. Принаймні у відповіді митця від 14/27 вересня згадується квитанція, про яку йому повідомляли організатори виставки і яку просили відправити до Венеції, щойно він отримає гроші. Дивує тільки, що ні сам Мурашко, ні згодом його дружина не називали прізвище колекціонера, який став власником «Неділі». Не ясно також, звідки взялася інформація про Нью-Йорк? Можливо, було якесь додаткове джерело, що й досі лишається невідомим?

Як бачимо, навіть з новознайденими документами повний провенанс «Неділі» (1909) та її нинішнє місцезнаходження потребують уточнень.

Щодо другої експонованої картини – «На терасі» (портрет Маргарити Мурашко), то її історія не менш загадкова. У рукописах самого Мурашка місцезнаходженням роботи, створеної у липні 1909 року після повернення до Києва з весільної подорожі¹⁷, названо палацовий музей у Бухаресті¹⁸, у записках його вдови – королівська галерея Бухареста¹⁹. Однак листи з Венеції вказують на те, що твір потрапив до приватної колекції Іона (Жана) Лазера Каліндеру (Ion Lazăr Kalinderu) (1840–1913) – члена, а з 1904 року президента Румунської Академії, радника та друга першого короля Румунії Кароля I (1839–1914). До речі, Л. Членова, спираючись саме на листи з архіву НХМУ, писала про перебування картини «На терасі» в галереї румунського колекціонера²⁰.

Художнє зібрання Каліндеру включало твори декоративно-прикладного мистецтва, скульптуру, а також живопис і графіку румунських, фламандських, французьких, німецьких, італійських та іспанських майстрів. Невдовзі по смерті колекціонера на базі його спадку був утворений перший у Румунії приватний музей, що мав 23 зали і розміщувався у будинку Каліндеру в центрі Бухареста²¹. У 1934 році журнал «Voabe de grâu» опублікував велику статтю, присвячену цьому музеєві, де серед митців, чиї роботи представлені в експозиції, згадувався і Мурашко²². У серпні 1944 року внаслідок німецького бомбардування музейну будівлю було частково зруйновано, що спричинило загибель деяких творів, а згодом і закриття самого музею. Вцілілі експонати було передано до нинішнього Національного музею мистецтв Румунії (Muzeul Național de Artă al României)²³. У 2015 році ми зверталися до цієї установи з запитом щодо картини українського художника, але дістали відповідь, що жодного твору О. Мурашка у колекції немає. Таким чином, дізнатися про долю роботи «На терасі» після 1934 року нам поки не вдалося.

Опрацьовуючи документи з Венеційського архіву, ми не могли не звернути увагу на те, що почерк, яким написано листи Мурашка, належить не йому, а іншій людині. Співставлення новознайдених послань з тогочасними та пізнішими рукописами Маргарити Мурашко дають підстави твердити, що з організаторами виставки від імені художника листувалася його дружина. Попри те, що митець два роки жив у Парижі, французькою мовою він володів погано, тому у листах обмежувався винятково підписом, і то не завжди. Що ж до почерків київської частини листів, то вони різні і належать щонайменше трьом людям: генеральному секретареві Бієнале Антоніо Фраделетто (Antonio Fradeletto) та двом його заступникам.

Завдяки тому, що кожне письмове надходження отримувало у канцелярії Бієнале реєстраційний штамп із датою прибуття, вдалося зрозуміти, як довго йшла кореспонденція з Києва до Венеції, а також уточнити, яким з двох календарів – юліанським чи григоріанським – послуговався Мурашко у випадку, коли фіксував одну дату. Звісно, частина епістолярію з ДАФ НХМУ подвійних дат не містила, та їй притаманні свої особливості. По-перше, усі листи написано на цупкому гербовому папері із зображенням символу покровителя Венеції, святого євангеліста Марка, а саме крилатого золотого лева, що тримає відкриту книгу з написом: «PAX TIBI MARCE EVANGELISTA MEUS» («Мир тобі, Марку, Мій євангелісте»). По-друге, на всіх них є водяний знак (на одному – у формі дельфіна). По-третє, листи мають залишки клею по лівому краю, тобто колись вони складали єдину підшивку, створену, найімовірніше, вдовою художника. Коли й навіщо було порушено цілісність цієї підшивки, визначити важко, але саме у такому вигляді вона потрапила до музею 1961 року.

Отже, публікований нині кореспонденційний блок є цілісним матеріалом, що поєднує джерела з архівів двох країн – України та Італії. Звісно, офіційне листування менш емоційне, ніж приватне, та попри «епістолярні реверанси» (вислів О. Сидора-Гібелінди), котрими рясніють послання, їх інформативність важко переоцінити. Вони дають можливість хоча б почасти простежити провенанс картин «На терасі» та «Неділя», дізнатися про дати й ціни продажів, прізвища та посади покупців тощо.

Усі листи подаються у перекладі без купюр зі збереженням стилю викладу. Підкреслені слова та цифри друкуються напівжирним шрифтом. У квадратних дужках наведено дати та написи на штампах, розкриті скорочення та пропущені слова. Текст, що ми не змогли розпізнати, позначений скороченням «нрзб». Усі службові позначки, зроблені пізніше, не відтворювалися.

***

Венеція, 1 грудня
1909

Шановний Пане і Майстре,

Ви, безсумнівно, знаєте про надзвичайну важливість Міжнародної виставки образотворчих мистецтв міста Венеції як з художньої точки зору, так і з точки зору продажу.

Ми маємо честь і приємність запросити Вас на наступну виставку, що проходитиме з 22 квітня до 31 жовтня 1910 року.

Доставлено роботи буде нашим коштом.

На Вас чекає найтепліший прийом. Тому ми віримо, що Ви приймете наше запрошення.

Воно надходить до Вас з Венеції, тобто з самого Міста мистецтва.

У сподіванні на коротку відповідь прошу Вас, дорогий Пане і Майстре, прийняти наші найвищі та найсердечніші почуття.

За президента Виставки²⁴
Професор А[нтоніо] Фраделетто²⁵

***

Київ, Мала Житомирська 14
1/14 грудня²⁶ 1909

Пане,

Я щиро втішаюся змістом Вашого чарівного листа, а також Вашим люб'язним запрошенням взяти участь у Міжнародній виставці міста Венеції. Смію сподіватися, що представляю себе творами, гідними такої принадної пропозиції.

Прийміть, Пане, вираження моєї високої поваги.

О. Мурашко

Професору Антоніо Фраделетто

Генеральному секретареві Міжнародної виставки міста Венеції 1910

[штамп IX Esposizione Internazionale D'Arte Della Città Di Venezia, 18 грудня 1909]

***

Київ, 7 лютого²⁷ 1910

Пане,

Звертаюся до Вас, аби просити зробити ласку якнайшвидше повідомити мені про **останній** термін відправлення картин на Міжнародну виставку міста Венеції, на яку я маю честь бути запрошеним Вашим люб'язним листом від 1 грудня 1909.

Прийміть, Пане, вираження моєї високої поваги.

О. Мурашко

Київ, Мала Житомирська 14.

[штамп IX Esposizione Internazionale D'Arte Della Città Di Venezia, 11 лютого 1910]

Венеція, 11 лютого 1910

Пане,

Я мав честь отримати Вашого листа від 7-го числа цього місяця і поспішаю повідомити, що картини, які Ви відправите на IX Виставку образотворчих мистецтв міста Венеції, мають надійти до Палацу виставки²⁸ **не пізніше 1-го квітня. Ми не надамо жодних відстрочок.**

Прийміть, Пане, вираження моєї найвищої поваги.

[штамп] за Генерального секретаря
Професор Вітторіо [нрзб]

***

Київ, Мала Житомирська 14
10/23 лютого 1910

Пане,

Звертаюся до Вас із проханням зробити мені надзвичайну ласку, надіславши необхідні документи для показу картин на Міжнародній виставці міста Венеції 1910.

Прийміть, Пане, вираження моєї високої поваги.

О. Мурашко

[штамп IX Esposizione Internazionale D'Arte Della Città Di Venezia, 26 лютого 1910]

***

[штамп] Рекомендований
Венеція, 24 лютого 1910

Шановний Пане і Майстре,

Поспішаю сповістити Вас, що сьогодні я написав нашим кореспондентам у Києві, панам з Russische Transport & Versich. Gesell., доручивши відвідати Вас, аби надати Вам описи творів²⁹, які Ви надішлете на нашу IX Виставку, та щоб домовитися з Вами про перевезення вантажу.

Прийміть, шановний Пане та Майстре, мої найщиріші вітання.

Відданий Вам **Джуліо Фраделетто**
віце-генеральний секретар³⁰

Панові Олександр Мурашку
Мала Житомирська, № 14
Київ

***

Київ, 7/20 березня 1910

Пане,

Ваш агент у Києві показав мені вчора телеграму експедитора Рехштайнера³¹ з Венеції, де він запитує інформацію про надсилання моїх картин. Я щойно написав панові Рехштайнеру, що мої картини (дві картини у ящику № 4118) відправлені з Берліна 8 березня через контору Бартца³². Оскільки я знаю з вашого люб'язного листа від 1 грудня, що Виставка бере на себе транспортні витрати, я відправив ящик з оплатою безпосередньо на Міжнародну виставку міста Венеції.

Прошу Вас, Пане, отримати ящик у будь-якому разі, і якщо це вимагатиме витрат, на які Ви не розраховували, будь ласка, повідомте мені про це.

Прийміть, Пане, запевнення у моїх найвищих почуттях.

О. Мурашко

[штамп IX Esposizione Internazionale D'Arte Della Città Di Venezia, 24 березня 1910]

Венеція, 8 вересня 1910

Шановний Пане,

Ми квапимося повідомити Вам, що Його превосходительство Жан Каліндеру, член Румунської Академії, адміністратор майна корони Його Величності короля Румунії, хоче придбати Вашу картину **«На терасі»**, що знаходиться на нашій виставці. Він зробив пропозицію 800 (вісімсот) лір³³, яку ми передаємо на ваш розсуд, зазначивши, що це дуже важливе придбання для зібрання любителя та для багатой колекції творів мистецтва, якою він володіє.

Ми доклали всіх зусиль, щоб отримати кращу пропозицію, але нам не вдалося досягти успіху.

Якщо Ви вважаєте, що можете прийняти вищезгадану пропозицію, надішліть нам своє схвалення телеграмою. Нам було б надзвичайно приємно мати можливість продати Вашу роботу цій поважній особі, й у надії дістати позитивну відповідь ми заздалегідь дуже дякуємо Вам і висловлюємо Вам почуття нашої відданості.

[штамп] за Генерального секретаря
Професор Вітторіо [нрзб]

P. S. Для телеграми достатньо: Фраделетто Венеція – приймаю.

Пану Олександрю Мурашку
Мала Житомирська, 14
Київ (Росія)

***

ТЕЛЕГРАМА
Олександрю Мурашку
Мала Житомирська, 14
Київ

Венеція

[олівцем] 4/17 [вересня] 1910

Прохання телеграфувати згоду на три тисячі лір за «Неділю»³⁴ = Фраделетто

***

Венеція, 19 вересня 1910

Шановний Пане,

Мені дуже приємно підтвердити продаж Вашої картини «Неділя» за ціною 3 000 (три тисячі) лір³⁵.

Що ж до іншої картини, **«На терасі»**, стосовно якої Ви телеграфували³⁶, що готові віддати її за суму 100[0] (тисяча) лір, я доклав усіх зусиль, щоб переконати покупця прийняти Вашу пропозицію, і мені вдалося лише підняти його пропозицію від восьмисот до дев'ятисот лір.

Я прийняв пропозицію 900 лір, інакше угоду було би втрачено. Враховуючи те, що Ви вже продали одну роботу за вигідною ціною, я сподіваюсь, що Ви пристанете на мою пропозицію і надасте мені якомога швидше Ваше схвалення.

З нетерпінням чекаю відповіді й висловлюю Вам заздалегідь щиру подяку і мої почуття щирої відданості.

[штамп] виконуючий обов'язки Генерального секретаря
Джуліо Фраделетто

Пану
Олександрю Мурашку
Мала Житомирська, 14
Київ

Венеція, 21 вересня 1910
Пану Олександрі Мурашку
Мала Житомирська, 14
Київ (Росія)

Пане,

Мені приємно підтвердити мого листа від 19 вересня і переслати Вам чек n°012982 дисконтного банку Санкт-Петербурга [нрзб] Києва на суму 990,55 крб., що відповідає у лірах [нрзб] і являє собою оплату вашої картини «Неділя», купленої паном Альбертом Франкфуртером за суму 3 000 лір. З цієї суми я зняв 300 лір міського збору, 7,86 за поштове відправлення.

Попрошу Вас повернути прикладену квитанцію поштою, підписавши її на печатках.

Прийміть, Пане, мої вітання.

Виконуючий обов'язки Генерального секретаря
Джуліо Фраделетто

***

Київ, 14/27 вересня 1910

Дорогий Пане,

Поспішаю повернути Вам із вдячністю квитанцію та сповістити Вас, що отримав також листа, у якому Ви повідомляєте про продаж моєї картини «На терасі» за 900 лір; мені залишається погодитися. Треба сказати, що я чекав телеграфну відповідь на мою телеграму (оплачену відповідь), у якій я давав згоду на тисячу лір. Але, зрештою, повторюю Вам, дорогий Пане, що я із задоволенням погоджуюся на цей продаж, дізнавшись, що моя робота потрапляє до рук відомого любителя та колекціонера.

Ще раз, Пане, я хотів би нагадати Вам про моє дуже велике прохання сфотографувати мої дві роботи. Я сподіваюсь, що Ви отримали мого листа, який містить подробиці цієї справи³⁷.

Прийміть, Пане, запевнення у моїх найвищих почуттях.

О. Мурашко

[штамп IX Esposizione Internazionale D'Arte Della Città Di Venezia, 2 жовтня 1910]

***

[штамп] Рекомендований
Венеція, 8 листопада 1910

Шановний пане Мурашко,

Мені приємно вручити Вам чек n°014260³⁸ на 292,15 (двісті дев'яносто два кома п'ятнадцять 15/100) карбованця, що відповідають сумі у **792** ліри і являють собою вартість вашої картини «**На терасі**», придбаної Його превосходительством Ж. Каліндеру за суму 900 франків (дев'ятсот франків)³⁹, з якої необхідно вилучити 90 франків на міський відсоток і 18 франків на фотографії двох ваших картин⁴⁰.

Ви знайдете також остаточний рахунок з урахуванням ваших фотографічних репродукцій та регулярну квитанцію (№ 132) платежу за вашу картину, яку я прошу Вас повернути мені поштою, підписавши її на печатках.

Прийміть, пане Мурашко, мої повагу та вітання.

[перевернутий штамп] виконуючий обов'язки Генерального секретаря
Джуліо Фраделетто

Пану Олександрі Мурашку
Київ

¹ Документально-архівний фонд Національного художнього музею України (далі – ДАФ НХМУ). – Ф. 12 (Архів Олександра Мурашка). – Од. зб. 16, 54, 63, 65, 67–69, 73 (а).

² Сидор-Гібелінда О. Українці на Венеційській бієнале: сто років присутності. – К., 2008. – С. 84.

³ ASAC, Fondo Storico (FS), Scatole Nere Padiglioni, busta URSS 18, fascicolo: «IX Esposizione 1910 – Russia»: Lettere di A. Muraschko all'Esposizione, Kiev.

⁴ Перший блок складає нещодавно опубліковане листування між О. Мурашком та О. Праховою, розділене

між приватною та державною колекціями. Див: Добріян Д. Листування Олександра Мурашка як джерело вивчення його особистості // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 53. – 2017. – С. 67–76; Добріян Д. «Я знаю, что Вы почувствуете и не осудите...». Листування Олександра Мурашка з Оленою Праховою (грудень 1905 – червень 1906) // Антиквар. – 2018. – № 5–6 (108). – С. 64–73.

⁵ Offizieller Katalog der X Internationalen Kunstausstellung im kgl. Glaspalast zu München. – München: Verlag des Zentralkomitees der X. Internationalen Kunstausstellung, 1909. – S. XXII; ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 5–6.

⁶ Бертеле М. 9-я биеннале // Русские художники на Венецианской Биеннале 1895–2013 / под ред. Н. Мо-лока. – М., 2013. – С. 174.

⁷ IX Esposizione Internazionale d'Arte della città di Venezia. Catalogo illustrato. – Venezia: Premiate Officine Grafiche C. Ferrari, 1910. – Terza edizione. – P. 94.

⁸ Бертеле М. Цит. праця. – С. 174.

⁹ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 108. – Арк. 1.

¹⁰ Шпаков А. Олександр Мурашко: Нарис про життя і творчість. – К., 1959. – С. 20.

¹¹ Олександр Мурашко: Альбом / автор-упорядник Л. Членова. – К., 1980. – С. 22, 25, 29.

¹² Архів фондової документації Національного художнього музею України (далі – АФД НХМУ). – Оп. 1. – Од. зб. 1008. – Спр. 15/334. – Арк. 145, 218.

¹³ Асеева Н. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX в.). – К., 1989. – С. 143.

¹⁴ ASAC, FS, serie «Copialettere».

¹⁵ ASAC, FS, Scatole Nere 8, fascicolo: «Ufficio vendite. Registri», f. 114.

¹⁶ Cohen-Solal A. Leo & His circle. The life of Leo Castelli. – New York: Alfred A. Knopf, 2010. – P. 76.

¹⁷ Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 147.

¹⁸ ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 108. – Арк. 1.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 107. – Арк. 1.

²⁰ Членова Л. Олександр Мурашко. Сторінки життя і творчості. – Хмельницький, К., 2005. – С. 136.

²¹ Velescu O. Ion Kalinderu: documente și mărturii privitoare la familie, han, Biserică, casă, colecție și muzeu. – București: Editura Oscar Print, 2014. – P. 138.

²² Coliu E. Muzeul Ioan Kalinderu // Boabe de grâu: revistă de cultură. – 1934. – № 8. – P. 480.

²³ Velescu O. – Op. cit. – P. 133.

²⁴ Грімани Філіппо (Grimani Filippo) (1850–1921) – італійський політик, мер Венеції у 1895–1919 роках, президент Венеційської бієнале.

²⁵ Фраделетто Антоніо (Fradeletto Antonio) (1858–1930) – депутат італійського парламенту, професор, один із засновників Венеційської бієнале та її генеральний секретар у 1894–1914 роках.

²⁶ Дві дати вказано через те, що до 1918 року у Російській імперії діяв юліанський календар, а в Італії – григоріанський. Різниця складала у XX столітті 13 днів, саме тому чотири з п'яти листів Мурашка містять обидві дати, а листи, надіслані з Венеції, лише одну. Це важливо, бо лист, надходячи до Києва, автоматично ставав на 13 днів «молодшим», а у Венеції навпаки. Саме різницею у часі пояснюється дивна ситуація: 18 вересня 1910 року Михайло Нестеров писав Мурашку з Москви: «Передала мне С[офья] Г[ригорьевна] [Филипсон] о новом заграничном успехе, о продаже в Венеции обеих картин, чему я душевно порадовался» (ДАФ НХМУ, ф. 12, од. зб. 25, арк. 1.). Звісно, С. Філіпсон не могла знати про купівлю картини «На терасі» раніше від самого Мурашка, якому організатори підтвердили факт продажу тільки 19 вересня. Та коли враховувати, що у Росії це було 6 вересня, залишалося майже два тижні, аби новина про успіх Мурашка на Бієнале дійшла через Київ до Москви.

²⁷ Дату вказано за григоріанським календарем.

²⁸ Оскільки у 1910 році Російська імперія ще не мала власного національного павільйону (його буде зведено на кошти мецената та колекціонера Богдана Ханенка 1914 року), твори О. Мурашка експонувалися в інтернаціональній залі № 21.

²⁹ Можливо, йдеться про дані для виставкового каталогу, які Мурашко мав перевірити.

³⁰ Невстановлена особа, найімовірніше родич Антоніо Фраделетто.

³¹ Ідеться про транспортну компанію Fischer & Rechsteiner. У фонді Мурашка є записка з назвою цієї фірми, заснованої 1882 року (ДАФ НХМУ, ф. 12, од. зб. 79 (б)).

³² Перш ніж потрапити на Венеційську бієнале, картини О. Мурашка «Неділя» та «На терасі»

демонструвалися у Німеччині на персональній виставці митця. Провести її запропонувала галерея, заснована в середині XIX століття Едуардом Шульте (Eduard Schulte) (1817–1890), а на той час очолювана його синами Германом Шульте (Hermann Schulte) (1850–1940) та Едуардом Шульте-молодшим (Eduard Schulte jr.) (1856–1936). Експозиція налічувала 25 картин (Михайлів Ю. Майстер фарби й кольориту // Життя й революція. – 1929. – № 10. – С. 146.). Після Кельна та Дюссельдорфа твори були показані у Берліні (саме у цих містах галерея мала свої філії), але дві картини на прохання Мурашко були вилучені з експозиції та відправлені 8 березня (за григоріанським календарем) до Венеції німецькою транспортною компанією Bartz & Co (ДАФ НХМУ, ф. 12, од. зб. 58, 64, 73 (б)).

³³ Ліра – грошова одиниця Італії, що перебувала в обігу у 1861–2002 роках. У той час за 1 російський карбованець давали приблизно 2,71 ліри.

³⁴ У телеграмі назва роботи зазначена французькою: «Après midi de dimanche». Мова каталогу виставки та всієї внутрішньої документації була італійською, тож там твір фігурує під назвою «Pomeriggio domenicale». Обидва варіанти перекладаються як «Неділя по обіді». Водночас М. Прахов твердив, що авторська назва картини – «Тихий смуток» («Тихая грусть»), у деяких статтях вона згадується як «Тихе горе».

³⁵ У перерахунку на тогочасну валюту Російської імперії це складало значно більше від 1 000 карбованців. Але з урахуванням міського податку, що становив 10% (це прописувалося у регламенті), художник отримав 990,55 карбованця – велетенську за тодішніми мірками суму. Ціни продажу коливалися від п'яти (за зразки фабричної продукції) до декількох тисяч лір, однак чи не найбільш резонансною угодою 1910 року став продаж картини Йозефа Ізраєлса «Селянська родина» за 150 000 лір (S. T. Художественные вести с Запада. Италия // Аполлон. – 1910. – № 12. – С. 41).

³⁶ Телеграму, про яку йдеться, в ASAC знайти не вдалося.

³⁷ Лист, про який йдеться, в ASAC знайти не вдалося.

³⁸ Цей рахунок, датований 20 жовтня 1910 року, зберігся у ДАФ НХМУ. – Ф. 12. – Од. зб. 79 (а).

³⁹ Румунський колекціонер міг розрахуватися франками, бо франк і ліра у той час мали однаковий курс.

⁴⁰ Уже згадувана репродукція містить два штампи – внизу на лицьовому боці та на звороті. Вони свідчать, що роботу було знято венеційським фотографом Томазо Філіппі (Tomaso Filippi; 1852–1948) вочевидь у період венеційської виставки 1910 року.

В статтє публикуєтєся переписка классика украинской живописи Александра Мурашко с организаторами Венецианской биеннале. Авторы не только вводят новые источники в научный обиход, но и подробно комментируют этот эпистолярный диалог. Письма, написанные Мурашко, хранятся в историческом архиве Венецианской биеннале, а письма к Мурашко входят в коллекцию Национального художественного музея Украины.

Ключевые слова: Венецианская биеннале, Киев, Александр Мурашко, выставочная жизнь, изобразительное искусство.

This paper looks at correspondence of Olexander Murashko, a classic of Ukrainian painting, and organizers of the Venice Biennale. We not only introduce new sources to the scientific use, but also comment the epistolary dialogue. Letters written by Murashko are conserved in the Historical Archive of the Venice Biennale, while letters to Murashko are a part of the National Art Museum of Ukraine collection.

Keywords: Venice Biennale, Kyiv, Olexander Murashko, exhibition life, visual arts.

СПІВПРАЦЯ М. ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА З УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ ПРАВОГО СПЕКТРУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

В статті досліджується співпраця генерал-поручика Михайла Омеляновича-Павленка з українською еміграцією правого спектру в міжвоєнний період. Дається аналіз його взаєностосунків з козацьким рухом під керівництвом І. Полтавця-Остряниці, гетьманським рухом П. Скоропадського та ОУН. З'ясовуються спроби Михайла Омеляновича-Павленка консолідувати правий спектр української еміграції.

Ключові слова: Михайло Омелянович-Павленко, українська еміграція, козацтво, гетьманці, ОУН.

Період 1920–1930-х рр. для української еміграції характеризувався переосмисленням попередніх революційних подій, критичним оцінюванням їх лідерів, плануванням подальших кроків у відновленні державності. Це відбувалося на фоні поляризації протиріч між окремими групами еміграції. Зокрема варто говорити про посилення її правого спектру, котрий відзначався ідеологічним розмаїттям. До нього можна віднести і гетьманський табір, і козацькі проекти, і новостворений націоналістичний рух. Попри різне бачення подальшої боротьби за державність, всі ці напрямки сходилися у критиці як лідерів УНР зокрема, так і соціал-демократичної політичної моделі УНР загалом. Варто зазначити, що до правого ідеологічного спектру був позитивно налаштований ряд старшин, зокрема генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко. Колишній Командарм Дієвої армії УНР, Начальний вождь УГА користувався в українського вояцтва значним авторитетом. Опинившись в еміграції, він докладав зусиль задля консолідації державницьких сил, піднесення бойової готовності старшинства. В той же час М. Омелянович-Павленко був критично налаштований щодо вищого керівництва УНР, стояв біля витоків військової опозиції С. Петлюрі, через що останній домігся ізоляції впливового генерал-поручика й його відставки. До цього варто додати документальні свідчення про політичні погляди Михайла Володимировича. Так, Ю. Тютюнник зазначав, що М. Омелянович-Павленко, ще будучи Командармом, піднімав ідею об'єднання з правою групою української еміграції в особі Скоропадського та навіть певний час мав вплив на С. Петлюру, внаслідок чого останній проводив більш праву політику¹. Подібним чином відгукувався і В. Петрів, говорячи про генерал-поручика, що разом із генерал-хорунжим князем К. Масальським «...обидва голосяться до... аж до... жах... монархістів, але люди готові разом армію українську творити»². Логічно, що у міжвоєнний період М. Омелянович-Павленко долучився до співпраці з правим спектром української еміграції, намагаючись його консолідувати. Ця проблема підіймалася в окремих працях, присвячених взаєностосункам генерал-поручика з козацькими рухами, гетьманським табором та ОУН. В той же час відсутнє дослідження, котре б комплексно розкривало співпрацю М. Омеляновича-Павленка з правим спектром української еміграції загалом, тому саме таке завдання ставить на меті дана розвідка. Її джерельну базу становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а історіографічну – праці В. Бондаренка, С. Образцова, Т. Осташко, М. Посівнича та ін.

Після відходу від офіційних посад в керівництві УНР Михайло Володимирович встановив контакти із Українським Національним Козацьким Товариством. Дана організація була створена в 1922 р. Іваном Полтавцем-Остряницею – колишнім Генеральним писарем Канцелярії П. Скоропадського в 1918 р., котрий в еміграції спершу був дотичним до гетьманського руху, а згодом почав творення власних політичних проектів. Українське Національне Козацьке Товариство стояло на виразних правоконсервативних засадах. Його програма («Ідейна платформа Українського Національного Козацького Товариства») передбачала консолідацію національно-державних елементів та порозуміння з усіма національними та іноземними політичними силами задля відбудови суверенної Української Держави, проголошення військової диктатури на час

перехідного періоду відбудови Української Держави, дипломатичні стосунки з державами-сусідами, що визнають суверенність Української Держави з геополітичною перспективою творення Союзу Чорноморських Держав, закінчення земельної реформи на принципах дрібного та середнього маєтково-хуторського господарства, розбудову потужного війська, проголошення української мови та культури, а також Української Православної автокефальної церкви державними³. Характерно, що свою історичну тяглість Товариство виводило від вільнокозацького руху: з'їзду 3 жовтня 1917 р. в Чигирині та з'їзду 1918 р. в Білій Церкві. Варто додати, що сам М. Омелянович-Павленко за часів Української Держави теж був пов'язаний з козацтвом: працював у Генеральній козачій Раді, був призначений кошовим отаманом Запорізького Кошу, підтримував козацтво Катеринославщини⁴.

Вже 4 липня 1922 р. Михайло Володимирович мав офіційні переговори з І. Полтавцем-Остряницею та бунчуковим товаришем Б. Бутенком. За результатами переговорів був укладений протокол, що містив наступні рішення: необхідність об'єднання національно-державних активних елементів серед цивільного та військового українства в єдиному Українському Козацькому Товаристві для відновлення української державності на козацьких засадах; порозуміння з тими сусідами, що визнають українську державну самостійність з перспективою творення Союзу Чорноморських Держав; проведення політичної і дипломатичної діяльності серед європейських держав та держав-сусідів України; створення ефективного війська⁵. Сам Михайло Володимирович за спільною домовленістю брав на себе підготовчу й організаційну роботу, мав популяризувати ідею УНКТ серед українського старшинства. Тим не менш, досить скоро після перемовин співпраця між ним та І. Полтавцем-Остряницею охолола. В історіографії поширена думка, що це сталося через їх певну недовіру одне до одного. Так, В. Бондаренко вказує на той факт, що в кінці підписаних домовленостей був зазначений пункт, за яким у випадку їх розірвання право на подальше ведення роботи по організації УНКТ залишалося за Радою Генеральної Старшини УНКТ (фактично – за І. Полтавцем-Остряницею), а значить, що певна підозрілість між сторонами була вже на початку співпраці⁶. З подібних позицій виходить і С. Образцов, вважаючи, що існувала конкуренція Полтавця-Остряниці й генерал-поручика за лідерство в організації, оскільки останній користувався значним авторитетом як у старшинських колах, так і серед простих вояків⁷. Тим не менш, попри розходження з УНКТ Михайло Володимирович не полишив козацького руху – 1 жовтня 1922 р. в Берліні він зареєстрував Українське Козацьке Товариство, яке існувало до червня 1935 року.

В 1930 р. М. Омелянович-Павленко зблизився з гетьманським об'єднанням, котре репрезентував Український Союз Хліборобів-Державників. Так, він офіційно взяв участь у І з'їзді гетьманців у Ванзеї і був одним із підписантів листа з критикою позиції Липинського, засуджуючи того за «непокору авторитетові гетьмана». Крім генерал-поручика листа підписали також С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський, Т. Горникевич, І. Лоський, І. Мірчук, О. Шаповал, Д. Оляничин, М. Піонтовський та В. Мурашко. На даному з'їзді відкрито проявилось протистояння В. Липинського та П. Скоропадського з приводу подальшої розбудови гетьманського руху, а позиції останнього явно зміцнилися⁸. Співпраця генерал-поручика з гетьманським табором тривала з 1930 до 1941 р. Зокрема він представляв позиції УСХД у Чехословаччині, організував гетьманський центр у Празі, залучивши до роботи в ньому представників старшинства та збільшивши кількість його співробітників до 200 чоловік⁹. В інформаційних довідках того періоду гетьманці характеризувалися наступним чином: «Вони стоять в тісному контакті з гетьманом Скоропадським, з Липинським та іншими видними українськими реакціонерами. Найсильнішу організацію в ЧСР мають в Подєбрадах (мають за собою майже половину студентства Подєбрадської Академії). Ідеологічним керівником Хліборобів в ЧСР являється Дорошенко, по ділам військовим — бувший головний командарм ген. Павленко»¹⁰.

Попри плідну діяльність в рамках гетьманського руху, з 1940 р. в Омеляновича-Павленка почалися протиріччя з гетьманцями через його активну участь в організації Союзу комбатантів під патронатом ОУН (м). Генерал-поручика звинуватили у зраді Гетьмана й переході до мельниківців, закидаючи йому навіть те, що він нібито «продався за гроші». Так, діяч гетьманського руху В. Мурашко писав: «...Він зрадив Гетьмана потай, не відважившись навіть сказати прямо, що виходить з тієї лінії. При тім зрадив за гроші: ми грошей не маємо і платили йому роками невеличкі суми, в останньому часі тільки 25 – Рмк. А від «вождя» він осяг більшого. Та ще й плескати у долоні пообіцяли. Через те й зрадив, бо колись сам же був прийшов до Гетьмана, був навіть на І-му делегатському з'їзді гетьманців у р. 1930...»¹¹. В даному випадку можна лише припустити, що справа була не у фінансовій вигоді, а суто у прагматичних пошуках генерал-поручиком тієї сторони, котра змогла б якнайкраще об'єднати військових.

В кінці 1920-х рр. М. Омелянович-Павленко мав також тісні контакти з ОУН. Він, зокрема, був задіяний на підготовчій стадії установчого Конгресу ОУН в 1927-1929 рр., розробляв реферати з військових питань «Матеріали до військового діла» та «Думки про еволюцію старшинського вишколу», в яких обмірковував питання створення центру українського офіцерства, популяризації військових традицій серед української молоді і т. д.¹² В 1929 р. генерал-поручик взяв участь у конференції військових старшин у Празі, що проходила під егідою ОУН і мала на меті створення центрів у Парижі, Голландії і Відні, однак вже в 1930 р. його стосунки з організацією погіршилися. Націоналісти звинувачували генерал-поручика у спробах використати їх рух задля власних особистих цілей. Сам Є. Коновалець зазначав з цього приводу: «Його акцію вважаю у найвищій степені неояльною супроти націоналістів. Під час нашої військової конференції, яку відбули ми, як знаєте, минулого року, запросили і його ми теж, і його обов'язком було раніше, чим начинати якусь другу акцію, нас про неї повідомити. 2. Коли він цього не зробив, то значить він має на думці нечисті наміри супроти нас... З уваги на те, я вважаю конечним доручити Вам, а через Вас всім націоналістичним установам в Празі, скінчити раз на завіжди всякі балачки з Павленком на тему співпраці і політики, бо це хитрун, який хоче націоналістів використати тільки для своїх особистих справ, і інтриган, який використовує всякі кон'юнктури на те тільки, щоби як-небудь вибристи наверх»¹³. Така оцінка М. Омеляновича-Павленка була спричинена початком його паралельної співпраці з гетьманським рухом та спробами об'єднати гетьманський і націоналістичний табори. Останній до подібної консолідації поставився більш ніж прохолодно, зокрема секретар Проводу ОУН В. Мартинець зазначав: «На всі пропозиції чи там побажання, плани і т. д. противної сторони я втовкмачив їм в голову слідуюче: узнаю потребу існування двох напрямів української політики, беручи справу у довшім протягу часу, отже і тепер і по створенню української держави: а) революційного та б) консервативного. Оба вони мають зовсім окрему тактику на внутрішнім і зовнішнім полі, окремі завдання тут і там, окремих людей, окремі платформи, окремий світогляд та ідеологію, їх дороги мусять бути паралельні, але ніколи не сміють злучитися; це може наступити щойно в упорядкованій українській державі»¹⁴. Відповідно, безпосередня співпраця М. Омеляновича-Павленка з ОУН на певний час була припинена. Вона відновилася напередодні Другої Світової війни вже з мельниківським крилом, однак стосувалася передусім військового аспекту, а саме консолідації українських комбатантів у єдиний рух.

Таким чином, можна зробити висновки, що співпраця М. Омеляновича-Павленка з правим спектром української еміграції передусім виражалася у спробах консолідувати цей спектр. Так, він прагнув об'єднати зусилля гетьманців та ОУН, координувати козацький рух, напередодні Другої Світової за сприяння мельниківців планував зібрати в єдиний Союз Комбатантів українське вояцтво. Тим не менш, ці спроби часто наштовхувалися на нерозуміння, оскільки різні групи правого спектру української еміграції мали різні програмові цілі, що не передбачало їх поглибленого партнерства. До того ж, як у випадку з проектом УНКТ Полтавця-Остряниці, іноді мала місце конкуренція за вплив та владу. Відповідно, Михайла Володимировича звинувачували у «метанні з табору в табір», в той час як на нашу думку він просто намагався підтримувати однакові взаємовідносини з різними еміграційними напрямками, ставлячи на перший план не вузькоідеологічні, а загальнодержавницькі інтереси. Незважаючи на те, що консолідувати правий спектр української еміграції так і не вдалося, діяльність Омеляновича-Павленка все ж мала позитивні результати – відбувалася підтримка українського руху, видавалися тематичні публікації, проводилася культурно-освітня та військова робота.

¹ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 99.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 125. – Арк. 86.

³ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 1–13в.

⁴ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-те, змін. і доповн. – Львів, 1992. – С. 430.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 345. – Арк. 3–4.

⁶ Бондаренко В. Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919–1993 рр.): монографія. – Запоріжжя, 2016. – С. 223.

⁷ Образцов С. В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – С. 136–137.

- ⁸ Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії / голов. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т європ. дослідж. НАН України. Смолоскип, 2003. – Т. 1: Листування. (А–Ж). – 2003. – С. 467.
- ⁹ Осташко Т. С. Український монархічний рух за даними польських військових спецслужб (Dwojka) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип.9: Мат-ли Другої міжнар. наук. конф. «Українська діаспора: проблеми дослідження». – Острог, 2007. – С. 356.
- ¹⁰ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 256.
- ¹¹ ЦДАГО. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 129. – Арк. 131.
- ¹² Посівнич М. Р. Воєнно-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках. – Львів, 2010. – С. 39–42.
- ¹³ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 402.
- ¹⁴ Там само. – С. 406.

В статье исследуется сотрудничество генерал-поручика Михаила Омеляновича-Павленко с украинской эмиграцией правого спектра в междувоенный период. Дается анализ его взаимоотношений с казацким движением под руководством И. Полтавца-Остряницы, гетманским движением П. Скоропадского и ОУН. Выясняются попытки Михаила Омеляновича-Павленко консолидировать правый спектр украинской эмиграции.

Ключевые слова: Михаил Омелянович-Павленко, украинская эмиграция, казачество, гетманцы, ОУН.

The article investigates the cooperation of Lieutenant General Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko with the Ukrainian emigration of the right spectrum in the interwar period. An analysis of his interactions with the Cossack movement under the direction of I. Poltavets-Ostryanytsja, Hetman's movement of P. Skoropadsky and OUN is given. The attempts of Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko to consolidate the right spectrum of Ukrainian emigration are analyzed.

Keywords: Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko, Ukrainian emigration, Cossacks, Hetman movement, OUN.

ДИНАМІКА ОБРЯДОВОСТІ МАСЛЯНИЧНОГО ЦИКЛУ ВПРОДОВЖ XX ст. (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ)

У статті розглядається трансформація обрядовості Масляничного циклу впродовж XX ст., зокрема аналізується регіональні варіанти традиціоналізації святкувань Проводів Зими в радянському календарі та окреслено подальша їх динаміка за доби Незалежності.

Ключові слова: Масляна, Колодчаний тиждень, Проводи Зими, Хмельниччина, радянська влада, етапи формування радянської обрядовості, традиція, трансформації, громадські та хатньо-родинні форми святкувань, вторинні форми обрядовості.

Сучасний святковий календар українців – синкретичне явище, що є своєрідним сплавом церковних, трудових, громадських, державних, пострадянських, вестернізованих глобалізованих і власне народних святкових дат. Відповідно, у ньому можна виділити кілька моделей, побутуючих у неподільній єдності: модель, пов'язана із християнськими святами (свята-будні, пости-м'ясоїди), інша святкова модель зумовлена природними циклами і тому породжує відповідні менші моделі календарних дат із рудиментами архаїчних вегетативних, солярних, люнарних культів. Важливу роль у сучасному житті українців відіграє, не дивлячись на значні трансформації впродовж XX ст., також і господарський календар із землеробською, тваринницькою та іншими підмоделями. Водночас спостереження останніх років засвідчують, що в матрицю нових суспільних орієнтирів логічно вписалися святкові дати нової Незалежної держави, вестернізовані глобалізовані свята (День Валентина, Хеловін та ін.) та, як засвідчив час, у ній знайшли своє місце деякі добре вкорінені в народний побут подолян дати радянського календаря, отримавши за Незалежності як нові назви, так і нову мотивацію, або й статус державного свята (23 лютого, 8 Березня, 1 Травня, День Перемоги, традиційне Свято Врожаю та ін.). Серед таких свят, що завдяки значній традиціоналізації за радянської доби збереглися і в сучасному календарі подолян, ми обрали предметом свого дослідження свято Проводів Зими.

Для розуміння тенденцій та чинників трансформацій у сфері календарної обрядовості важливі дослідження російських та вітчизняних науковців: В. Чичерова, В. Соколової, Л. Виноградової, Т. Агапкіної, М. та С. Толстих, О. Байбуріна, С. Арутюнова, С. Токарева, В. Борисенко, О. Курочкина, Г. Кожолянка, Ю. Климця та ін.

У сучасній українській етнології та культурології приділяється значна увага регіональним аспектам розвитку та трансформації календарної обрядовості. Показові в цьому відношенні дослідження А. Гоцалюк, Н. Громової, Н. Ковальчук, О. Кожолянка, О. Ліманської, А. Мойсея, О. Пенькової, Т. Прігаріної, Н. Стішової та ін.

Безпосередньо дослідженню подільських варіантів календарної обрядовості (західний ареал) присвячені праці О. Смоляка¹ та П. Смоляка².

Аналіз святкового календаря подолян впродовж XX ст. засвідчив безпосередній зв'язок традиційного Масляничного циклу (Колодія) із радянським святом Проводів Зими. Тому завдання даної статті полягають у дослідженні етнокультурної динаміки традиційної народної календарної обрядовості Масляничного циклу та становлення на їх основі свята Проводів Зими.

У традиційному народному календарі українців не було чіткої межі між господарськими сезонами, вони плавно переходили один в одного, де завершення попереднього було одночасно початком іншого, складаючи кругообіг та гармонію світобуття. Традиційно у подолян зимовий святковий цикл закінчувався й одночасно відкривався весняний Масницею (локальні варіанти – Колодка, Колодій, Всеїдний тиждень, Загальниця, Білий тиждень, Переступна неділя, Запусти)³, святкування якої до початку XX ст. у руслі еволюційного розвитку в східнослов'янському контексті зазнало скорочення від двох тижнів до одного⁴.

Проте після остаточного встановлення на території Східного Поділля радянської влади та активного формування «червоного» календаря нової країни вся народна та релігійна обрядовість попала під розряд «пережитків та забобонів», що призвело до її поступового згасання.

Також із цього часу на передовій культурного піднесення та творення нових святкових традицій на Поділлі стає місто, а село переважно залишається базою збереження обрядових традицій, які влада тривалий час всіляко намагалася переробити під гаслами творення нових антирелігійних звичаїв та обрядів.

У цілому, в роки зламу народної обрядової культури у 20–30 рр. XX ст., що співпали з першим етапом формування радянської обрядовості (1918 – середина 1930-х рр.)⁵, масляничний цикл народної обрядовості подолян зазнав згасання у громадських формах. Другий етап формування радянської обрядовості (1935 – кінець 1950-х рр.) охарактеризований в етнологічній літературі як такий, для якого характерне надто жорстоке та послідовне знищення старих звичаїв чи достатньо грубе їх перелицювання на «новий лад» із яскраво вираженою атеїстичною спрямованістю, пропагандою радянського способу життя, нових поглядів на суспільні та родинні відносини⁶. Розпочався він із остаточної заміни новорічними ритуалами «антирадянського» Різдва та формуванням системи професійних свят. Офіційно вже із середини 1930-х рр. уся суспільно-громадська обрядовість календарних свят підпала під контроль державних органів, що закріплювали повільне, проте неухильне формування «нового, радянського» святкового календаря, в якому не було місця традиційним народним обрядодіям.

Часткове відродження «перероблених» у дусі часу народних обрядових традицій Масляної відбувається із настанням третього етапу становлення соціалістичної обрядовості, який, за визначенням вітчизняних дослідників, розпочався з початком 1960-х і тривав до середини 1980-х рр.⁷ Цей етап суттєво відрізнявся від двох попередніх не лише значним використанням народних обрядових традицій, але й загальним державним підходом до святкової сфери, що визначався курсом на розробку «високохудожніх ритуалів, примірного репертуару та художнього оформлення сучасних свят, звичаїв та обрядів»⁸. Зокрема, прийнятий на Першій Всесоюзній нараді по радянських обрядах (Москва, 1964) законопроект запрограмував у питаннях обрядової сфери радянського суспільства особливу увагу до художньо-естетичного боку народних свят (релігійна складова відкидалася повністю), і відтоді в їх структуру в усіх регіонах України включалися елементи театралізованих видовищ: запозичені із літератури та театру образи-символи Весни, Зими, Літа, Осені, Урожаю, Нептуна, Водяника тощо, що отримали, за визначенням дослідників, «в нових обрядах нове життя і наповнились новим змістом»⁹.

У 60-х рр. XX ст. на Хмельниччині, як і повсюдно в СРСР, на центральних садибах колгоспів та радгоспів масово будуються клуби та будинки культури, що значно активізує культурно-масову роботу в селах. І не дивлячись на те, що клубні працівники намагалися урізноманітнити проведення масових гулянь поєднанням загальнодержавних святкових заходів та місцевих народних традицій, при аналізі сценаріїв свят виявлені основні їх спільні риси, які склалися в основному в 1960–1970-і рр. за сприяння обласних науково-методичних центрів.

Зокрема на Хмельниччині роботу з організації та проведення свят очолює організований у 1962 р. при Хмельницькому обласному Будинку народної творчості (БНТ) відділ народної творчості, фольклору та етнографії, який з моменту свого створення підтримував тісні зв'язки із безпосередніми носіями народних традицій. В цілому, як зазначає його керівник, ентузіаст та професіонал М. Орел, із співробітників відділу з початку 1960-х рр. згуртувався «міцний, більш як із 600 чоловік, колектив фольклористів, які на основі кількох організованих експедицій у подільські села зробили записи, вивчили та узагальнили багато обрядів, фольклорних творів»¹⁰. У ці ж роки відділ організовує та проводить конференції, наради, семінари з пошуку найбільш ефективних шляхів організації масових свят радянського календаря на основі зібраних матеріалів.

Однією із активних форм та досить впливовим шляхом пропаганди радянських обрядів та свят на Хмельниччині в цей період стає проведення при безпосередньому сприянні співробітників відділу оглядів-конкурсів на кращий район чи село щодо організації радянських свят, влаштовувались «показові» свята, названі за місцем їх проведення: «Мануїльські гуляночки», «Соколівські колгоспні обжинки», «Великобубнівські колгоспні обжинки», «Ярмолинецькі вечорниці»¹¹. Так, за наступні роки на Хмельниччині розроблено і поширено десятки сценаріїв «Веснянок», «Колгоспних обжинок», «Новорічного щедрування», «Подільської Масляної» тощо.

Значним позитивом цих громадських святкових форм, у порівнянні з попередніми етапами, була наявність значної кількості модифікованого та пристосованого до радянських умов традиційного національного та локального, котре дало змогу значною мірою зберегти подільську регіональну своєрідність. Найбільш органічними компонентами традиційна народна символіка, атрибутика, фольклорні елементи ставали для тих свят, які символізували нерозривний зв'язок людини з природою, землею та працею на ній і визначалися в літературі як такі, що мали безпосередній зв'язок із сільськогосподарським виробництвом, а їх проведення обумов-

лювалося, за визначенням радянських дослідників, «сезонністю, ...змінami пір року»: «Проводи Зими», «Свято весни», «Обжинки», «День тваринника», «День механізатора», «Свято пісні», «Свято молоді» тощо¹².

До 1975 р. в Україні утвердились та функціонували такі групи «очищених від релігійних та містичних нашарувань, а натомість – наповнених новим ідейним змістом радянських свят та обрядів: суспільно-політичні, молодіжні, календарно-трудові та сімейно-побутові»¹³. Серед яких на Хмельниччині, за звітом обласного БНТ, найбільш поширеними були: Свята червоного календаря: а) Річниця Великого Жовтня; б) Міжнародний Жіночий день 8 Березня; в) Перше травня; г) День конституції; д) Свято Перемоги (громадянські панахиди); Народні свята а) Новий рік та новорічні щедрування і посівання; б) Зелені свята; в) Купальські ігри (в День радянської молоді); г) Масляна; Трудові свята: а) Свято переджнив'я; б) колгоспні обжинки; в) свято серпа і молота; г) День працівників сільського господарства (свято врожаю); Родинні та сімейно-побутові свята¹⁴.

Місцева періодика засвідчує, що найбільш масовими на Хмельниччині, і не лише в містах та районних центрах, але і в селах, у 1960–1980-і рр. серед так званих «народних календарно-трудових свят» у громадських формах були Новий рік та Масляна. Зокрема в області за 1971 рік було проведено 62 обряди радянської Масляної¹⁵, святкування якої в місцевому варіанті мало безліч назв: «Подільська Масляна», «Проводи Російської зими», «Проводи зими», «Зустріч Весни» тощо, а в сценаріях поруч із окремими вкрапленнями народних подільських традицій та звичаїв масляничного та весняного циклу спостерігалися традиції російської Масляниці при значній перевазі ігрових та розважально-видовищних елементів.

Зміна суті свята викликала зміни в складі учасників, в структурі, атрибутиці та термінах проведення. Так якщо Масляна (Колодій) були міцно прив'язані до Великого посту і залежали від Пасхалії, тому й не мали точної фіксованої дати в народному календарі, то радянська Масляна або Проводи Зими, також не маючи фіксованої дати в радянському святковому календарі, проводилися переважно або в останню неділю лютого чи першу березня, про що повідомлялося через афіші, листівки, оголошення місцевих ЗМІ тощо. В перші роки після встановлення свята всіх закликали зібратися на центральних площах населених пунктів, де встановлювали трибуни і де гостей уже чекали ряджені. Участь ряджених в масляничних гуляннях зберіглася повсюдно, де це свято проводилося організовано. За традицією на Хмельниччині переодягалися в циганів, козу, чортів, скоморохів. З'явилися й нові персонажі - герої казок, пісень, легенд тощо, однак головними героями дійства були Зима, Весна, Дід Мороз та Снігуронька, і саме наявність двох останніх у святкуваннях Проводів Зими об'єднувала це свято із Новим роком в єдиний святковий цикл, пов'язаний із зимовим періодом календарного року, який це свято завершувало, демонструючи логічну зміну зимового періоду весняним. Також досить чітко виражалася сутність свята як віхи в трудовому циклі, для чого в сценарії свят вносились відповідні ритуали трудових радянських свят: «Зима передає свій молодшій подружці естафету трудових звершень, зачитує рапорт шепетівчан про успіхи минулого року і завдання на 1976 р.»¹⁶.

У відповідності до традицій радянських свят організатори намагалися зробити Проводи Зими всезагальним святом, наповненим масовими ігровими діями, що активізують учасників та глядачів. Водночас активне використання в обрядах та ритуалах радянської Масляної на досліджуваній території елементів народної обрядовості часто призводило до еклектичного переплетення традицій та обрядів різних циклів, що іноді йшли в супереч із народними нормами. До прикладу, у 1976 р. Проводи Зими в Шепетівці проведено «за народним звичаєм: того дня у парку справжня казковість, безліч прикрас, плакатів, написів, картин. Для розваг – льодова гірка, тереми, палаци Володарки-зими. Весна-красуня обсипає всіх житом і пшеницею, зичить щастя і здоров'я»¹⁷. У наведеному уривку святкового дійства двічі спостерігається порушення народних світоглядних уявлень: по-перше, засівати прийнято в різдвяно-новорічному циклі обрядовості – з настанням нового господарського року, та й засівають у циклі календарної обрядовості виключно чоловіки.

Із року в рік на досліджуваній території радянське свято Проводів Зими наповнювалося новими розвагами та атракціонами, обростало ігровими ритуалами, багато з яких впродовж наступних десятиліть ставали традиційними, приживалися не лише в містах, але й селах регіону. Основні акценти громадських форм стосувалися не зв'язку із народними традиціями, а пов'язувалися із реалізацією принципів масовості, видовищності, розважальності та в дусі часу в кожному святі обов'язково були присутні ідеологічні та виховні моменти, які передавалися як через засилля радянської символіки в атрибутиці свята, так і через символіку дій. До прикладу, у відродженому в ці роки архаїчному ритуалі запалювання масляничних вогнищ спо-

стерігалися досить цікаві метаморфози: поруч із потворними опудалами Зими, Віхоли чи Морозу для знищення часто виготовляли опудала Війни, Ледарів, П'яниць, Нероб. Тобто, зазнала змін семантика давнього традиційного елемента масляничної обрядовості, набувши функції громадського осуду негативних сторін радянського побуту. До прикладу, виховний елемент був прописаний у сценарії проведення свята «Проводів Української зими», розробленому обласним БНТ на 1980 рік: «Для гри у сніжки були виготовлені фігури п'яниць, ледарів, стилияг, хапуг, взяточників, по яких кидатимуть снігом»¹⁸.

Серед спортивних змагань в день Проводів Зими на Хмельниччині найбільш популярними були як традиційні змагання за взяття снігових містечок, перетягування канатів, так і різноманітні види більш сучасних змагань: лижні гонки, стрільба по мішенях та в ціль, турніри з шашок і шахів тощо. Найпопулярнішою забавою була традиційна народна маслянична забава із подолання обледенілого стовпа, на вершині якого закріплювали призи (чоботи, гітару, баян, відрізи тканини тощо). Це змагання викликало шквал емоцій та гарячу підтримку глядачів.

У цілому, свято Проводів Зими стало, по суті, радянською інтерпретацією традиційної Масниці, включивши в свою структуру багато народних традиційних дійств: театралізовані вистави, рядження, катання, спортивні змагання тощо. Тобто, в цілому продовжився розвиток того напрямку, що був характерним для загальнослов'янських масляничних традицій – створення масового емоційного піднесення, що об'єднує громаду, розважає. Матеріали місцевої періодики є свідченням значної видовищності та розважальності свят в населених пунктах області: «Усе в цей день було витримано в кращих традиціях зимових свят: вчиста кавалькада казкових героїв на чолі з Морозом-Воєводою і Зимою, що тішили своєю безпосередністю дітей і дорослих. Снігові фігури персонажів казок, фільмів, легенд у парку, солдатська каша зі справжньої польової кухні...»¹⁹. Також досить цікаве дійство відбулося на Масляну в с. Котуржинці Красилівського району Хмельницької області в 1968 р., де «народна традиція зустрічі весни відзначалася цьогогоріч по-новому, по-радянському. Задовго готувалися до неї трудівники села, біля кожної хати виліпили бабу снігову, біля Будинку культури – снігові гірки. Господині готували млинці, вареники, пекли весняне печиво у вигляді пташок. Прибули на свято гості з району та сусідніх сіл. На галявині парку зібралися хлопці та дівчата у національних костюмах. І ось з широкої вулиці села на галявину мчить трійка вороних. На ній сидять малюки і б'ють в барабани, сповіщаючи про початок свята. За нею виїжджає трійка баских коней. Там хлопці в українських свитках везуть масляну – опудало солом'яної баби. А за ними дівчата з піснею: «Масляна наша подільська, / Масляна наша радянська, / Ти везеш нам радісне свято, / Ти везеш нам щастя багато!»²⁰.

Проте в другій половині ХХ ст. водночас із розвитком та традиціоналізацією спортивно-ігрових та розважальних громадських обрядів святкування Проводів Зими відбувалося скорочення та поступовий перехід в розряд пасивної пам'яті хатньо-родинної обрядовості масляничного та колодчаного циклу подолань. Вони цілком були відсутніми в організованих святкуваннях і лише частково утримувалися в деяких подільських родинах переважно серед сільських жінок похилого віку та виключно на рівні приготування ритуальних страв і окремих гостювань.

В перші роки Незалежності організатори громадських форм святкування Проводів Зими в руслі методичних рекомендацій БНТ ще із 1992 р. визнали «головним завданням організації фольклорно-етнографічних свят в області відродження забутих місцевих ритуалів, стародавніх обрядів»²¹.

У цілому проведений аналіз сучасного стану побутування свята Проводів Зими та Масляної на Хмельниччині засвідчує, що в міському середовищі в результаті трансформаційних процесів ХХ ст. спостерігається пізніший варіант календарної обрядовості за рахунок втрати аграрної основи і посилення виразності дозвілєвих елементів. Зокрема, це досить чітко проявляється у святі Проводів Зими, що втратило свою справжню аграрну та світоглядну основу, навіть не дивлячись на те, що час його проведення в останні роки влада в містах та районних центрах за значної активізації співпраці із церквою намагається співвідносити з календарними термінами Масляної. До прикладу, у 2010 р. традиційні Проводи Зими в м. Хмельницькому об'єдналися із Масляною і вранці перед святково-розважальним дійством, що проходить щороку в міському парку культури та відпочинку ім. М. Чекмана, при підтримці Хмельницької єпархії РПЦ та студентів педагогічної академії на подвір'ї біля центрального міського собору відбулося масове святкування із хороводами, співами, поїданням млинців із гарячим чаєм та ін.

Як зазначає один із найавторитетніших сучасних дослідників обрядової сфери українців О. Курочкін, проведене дослідження ще раз підтверджує, що найбільш життєстійкими й здатними до подальшого розвитку на початку ХХІ ст. виявилися ті форми календарної обрядовості, що

втрапили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги²².

Предметом подальших наукових досліджень можна визначити зокрема й польові дослідження хатньо-родинного формату масляничних традицій подолян, що слугуватиме ілюстрацією наслідків значних трансформацій у цій сфері обрядового життя колись одного із найбагатших на маслянично-колодчані традиції регіону України.

¹ Смоляк О. С. Весняна обрядовість Західного Поділля в контексті української культури: автореф. дис. ... доктора мистецтвознавства. – К., 2005. – 37 с.

² Смоляк П. О. Зимові обрядовість Західного Поділля: давні традиції і сучасний стан: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2008. – 20 с.

³ Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. – Ф.1-а. – Од. зб. 695. – Арк. 49.

⁴ Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов: XIX – начало XX в. – М., 1979. – С. 6.

⁵ Курочкин А. В. Этапы формирования советской обрядности // Советские традиции, праздники и обряды: Словарь-справочник / [Гаврилюк Н. К., Курочкин А. В., Конвай В. Д. и др.; сост. Попов Б. В.]. – К., 1988. – С. 208–212.

⁶ Курочкин А. В. Красная обрядность. – Вказ. праця. – С.92.

⁷ Курочкин А. В. Этапы формирования советской обрядности. – Вказ. праця. – С. 208–212.

⁸ Дмитерко Р. І. Міжнародні революційні свята на Україні. – К., 1989. – С. 87.

⁹ Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации / [кол. авт. : В. И. Воловик, В. В. Даньков, Г. П. Ерхов и др.]. – М., 1986. – С. 210.

¹⁰ Орел М. Пропагуємо нові свята та обряди // Соціалістична культура. – 1964. – № 5. – С. 28–29.

¹¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 77. – Арк. 19.

¹² Келембетова В. Побут і релігійні пережитки. – К., 1977. – С. 104.

¹³ Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939–1989) / [М. С. Глушко, О. М. Голубець, Т. О. Гонтар та ін.]. – К., 1989. – С. 107–109.

¹⁴ ДАХМО. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 359. – Арк. 1.

¹⁵ Там само. – Ф. Р. 3512. – Оп. 2. – Спр. 1012. – Арк.32.

¹⁶ Там само. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 184. – Арк. 8.

¹⁷ Там само. – Спр. 22. – Арк. 1.

¹⁸ Ільчук С. Всі дороги – до парку // Радянське Поділля. – 1988. – 17 лютого. – С. 2.

¹⁹ ДАХМО. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 1.

²⁰ Гонтарук М. Подільська Масляна: Нові часи – нові обряди! // Радянське Поділля. – 1968. – 1 березня. – С. 2.

²¹ ДАХМО. – Ф. Р. 3602. – Оп. 2. – Спр. 359. – Арк. 60.

²² Курочкин О. Святковий ландшафт України на порозі III тисячоліття // НТЕ. – 2009. – № 4–5. – С. 67.

В статье рассматривается трансформация обрядности Масленицы на протяжении XX в., в частности анализируются региональные варианты празднования Проводов Зимы в советском календаре и очерчена дальнейшая их динамика за годы Независимости.

Ключевые слова: Масленица, Колодчаная неделя, Проводы Зимы, Хмельницкая область, советская власть, этапы становления советской обрядности, традиция, трансформации, общественные и домашне-семейные формы празднования, вторичные формы обрядности.

The transformation of Maslyana's rites during the XXth century has been discussed in the article, in particular, the regional variations of traditional celebrations of the farewell to winter in the Soviet calendar are analyzed and their further dynamics in the era of Independence has been outlined.

Keywords: Maslyana, Kolodchany week, seeing off Winter, Khmelnytskyi region, Soviet power, the stages of formation of Soviet rites, tradition, transformation, public and home-family celebrations, secondary forms of rituals, the Independence day.

МАГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ У РІЗДВЯНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БОЙКІВ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

В статті розглядаються магичні обрядові дії із харчовими продуктами (зерном, медом, маком, часником, грибами), які виконували українці Бойківщини під час Різдва, Нового року і Водохреща. Автор простежує побутування цих дій від кінця XIX ст. до сьогодення.

Ключові слова: Різдво, бойки, народна магія, магія подібності, контактна магія, ініціальна магія, продукти харчування.

Різдво було і залишається одним з найбільших календарних свят на Україні загалом і на Бойківщині зокрема. Бойківщина – історико-етнографічний регіон України, що знаходиться в північно-західній частині українських Карпат і охоплює частини Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей України. Карпатський регіон (а також Поліський) найбільш повно в порівнянні з іншими теренами України зберегли архаїчні риси матеріальної і передовсім духовної культури.

Різдвяний цикл свят складається з трьох основних святкових дат: Різдва (7 січня), Нового року (14 січня – за старим стилем; в наш час на Бойківщині святкують обидва нових роки, і 1, і 14 січня, оскільки, за словами інформаторів, «невідомо, який із них справжній») та Водохреща (19 січня). Оскільки свята в народній уяві – це сакральний час, магичні дії в ці дні набувають особливого сенсу і, на думку простих селян, мають значно більше шансів справдитись, ніж такі самі дії, але виконані у будні.

Магія є одним з видів первісних світоглядних уявлень (поряд з фетишизмом, анімізмом та тотемізмом). Проте на відміну від інших видів ранньорелігійних уявлень, магія передбачає не пасивне очікування своєї майбутньої долі (тобто надію на сприяння тотема, певних духів чи предметів-фетишів), а активне творення свого майбутнього за допомогою певних символічних дій. Християнська церква століттями намагалася викоринити магію з народного світогляду та обрядової практики, наполягаючи на тому, що людина сама не може творити чи змінювати свою долю – «на все воля Божа». Проте повністю їй це зробити не вдалося – багато магичних дій виконуються українцями (в тому числі бойками) в ході календарної та родинної обрядовості ще і в наш час.

Окремих досліджень, присвячених ролі і місцю магичних предметів, передовсім продуктів харчування, у різдвяній (і загалом календарній) обрядовості бойків, немає. Дослідники торкалися цієї теми побіжно, поряд із іншими аспектами відзначення різдвяно-новорічних свят. Так, відомості про магичні дії бойків у обрядовості річного циклу свят можемо знайти у працях Михайла Зубрицького, Петра Богатирьова, Івана Франка, Філарета Колесси, Марії Турянської та ін.¹. Джерельною базою даної публікації є архівні матеріали з Наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України у Києві, з Архіву Інституту народознавства НАН України у Львові, а також польові матеріали автора, зібрані в селах Бойківщини впродовж 2004–2009 рр.

Різдвяна обрядовість бойків сповнена магичних обрядів, спрямованих на врожай і добробут у році, що настає. Для цієї мети бойки використовували і частково використовують і в наш час різні предмети – сільськогосподарський інвентар, речі хатнього вжитку, тварин, рослини, і також їжу – адже саме достаток їжі і був головною ціллю ворожінь в традиційному суспільстві. Недарма одним із найпоширеніших різдвяних побажань на Бойківщині є «Дай, Боже, ці свята спровадити і нових дочекати», тобто фізично прожити ще цілий рік.

Сніп. Головним атрибутом Різдва був дідух, що в'язався із необмолоченого зерна. На Бойківщині він виключно вівсяний і називається «дід» або «сніп». У деяких місцевостях, зокрема на Волині, цей сніп був збірний і складався з колосся жита, пшениці, вівса, ячменю тощо.

Архаїчна символіка снопу – аграрна, його внесення до хати означає забезпечення родини на наступний рік багатим врожаєм зернових. Також через нього проявляється культ предків: з ним до хати ніби заходять померлі родичі, про що свідчить його назва «дід», «дідух» і той факт, що у деяких селах йому дають і сиплють зверху трошки куті, щоб їв.

На Бойківщині відомий і досі відтворюється у деяких сім'ях ритуал купання снопа в потоці на Святий вечір (6 січня). Господар, тримаючи сніп перед собою обома руками, занурює його неглибоко (лише верхівку, де зерно) у ополонку, виймає з води і тричі хрестить снопом: прямо перед собою, направо, наліво, з примовлянням: «Сніп змиваю, полон призиваю – з усіх чотирьох сторін на все подвір'я»². Іноді після цього ще вмивають обличчя водою з потічка і приказують: «Водице, Йорданице, обмиваєш луги, береги, умий мене, молодого, від усього злого».

Коли господар заносить сніп до хати, відбувається ритуальний діалог між ним і господинею. Господар: «Христос си раждає» – господиня: «Славите Христа». – «Дай нам, Боже, щасливий Святий вечір, той допроводити, другого дочекати, рік від року, на многая літ, всім людям, та й нам.» – «Дай Боже десь ми діждали, всі люди та й ми.» Або: господар: «Дай Боже щасливий Святий вичір!» – господиня: «Дай Боже! Що несете?» – «Срібло, золото» – «Якоє тяжкоє?» – «Як олово!» Або: господиня: «Що вносиш?» – господар: «Полон божий» (тобто врожай) – «Як много?» – «Як чатини (хвойних гілок – Н. Г.) в лісі» – «Як густо?» – «Так, як ліску в морі». Пояснення: «щоб на другий рік було так багато хліба»³.

В хаті сніп подекуди встановлюють на камінці і пісок. Зокрема, в с. Буківці на Закарпатті на початку XX століття під сніп сипали трохи піску, принесеного з потоку⁴, а в с. Орявчику на Сколівщині ще кілька десятиліть тому під нього викладали принесені з потоку камінці і пісок (мотивація: щоб сніп стояв ніби на землі, а не на голому столі). Тут простежується давня аграрна семантика: єднання землі (яка родить), води (яка запліднює) і насіння (з якого народжується нове життя). Тепер вже цього не роблять. Відома з літератури обрядодія встромляти в сніп косу чи граблі на Бойківщині не практикується.

Хліб. Сьогодні для багатьох людей хліб не є окремою стравою. Він досі відіграє важливу роль у повсякденному харчуванні, але перестав бути символом свят. А от у традиційній культурі для Різдва є особливий святковий хліб. Ритуальні назви різдвяного хліба на Бойківщині: «керечун» («крачун», «ґеречун»), «василь» («василяник»). Рідше у східній частині Бойківщині зустрічаються два обрядові хліби – «василь» і «маланка». В селі Ходовичі на Стрийщині у XIX столітті їх розміщували на столі так: «маланку» клали на «василя», під них – насіння і монети, навколо них – вінок з часнику⁵. Всю цю конструкцію до кінця свят не можна було рушати. На Болехівщині в наш час подібним чином ставлять два «василі» один на оден, зверху – свічку, під них – так само насіння і монети. Рушати це все теж не бажано, але іноді доводиться (наприклад, коли накривають стіл до приходу гостей). Для того, щоб не порушувати традицію, деякі господині кладуть насіння і монети в тарілку, на якій розміщують «василі», і переставляють в разі потреби тарілку з усім її вмістом⁶.

На Закарпатті наприкінці XIX століття, окрім крачуна, випікали й маленькі ритуальні хліби – «бобальки». На думку анонімного автора статті «Рождественские обычаи в Угорской Руси», керечун символізував голову родини, а бобальки – інших членів сім'ї, малий їх розмір свідчив про їхню малу владу у сім'ї⁷.

В деяких сім'ях на Закарпатті, де хліб ще й зараз печуть самі, в нього запікають часник і встромляють кілька колосків, вливають трохи меду або й запікають по центру потроху від усіх різдвяних страв. В с. Нижній Синевир на Закарпатті вівсяне колосся на початку XX століття мало відношення до любовної магії: хлопець чи дівчина, що прикрашали ним керечун, сподівалися, що їхні наречена чи наречений будуть такими ж гарними, як цей букетик. На початку XX століття в с. Воловому та Нижньому Синевирі в керечуні запікали не лише часник, а потроху від усіх наявних в домі продуктів – вівса, капусти, пшениці, кукурудзи тощо). В с. Люта в тісто для керечуна вливали склянку меду⁸. У 1930-х роках на Закарпатті перед тим, як вживати керечун (на Старий Новий рік), його середину, в якій запечені частинки від 9 страв та часник, вирізали, висушували, зав'язували в білу ганчірку і відкладали для лікування від пристриту⁹.

В с. Козаківка Болехівської міської ради Івано-Франківської області деякі жителі і досі зберігають шматочок «василя» (поряд зі шматком свяченої великодньої паски) протягом усього року – так само, як не псується свячена вода, не пліснявіють ці хліби. Ці шматочки їдять, коли болить голова¹⁰. Також зі шматочком «василяника» починали навесні орати землю¹¹.

Вранці на Різдво, після приходу з церкви, бойки йдуть до річки і купують хліб і сніп. Після купання хліб качають на підлозі: чоловік котить ґеречун від порога до столу чи до стіни, жінка йому відкочує назад, або відносить у руках. Качають тричі – по одній лінії (вперед-назад) або

навхрест. Спостерігають, на яку сторону упаде хліб: якщо правильно (так, як він лежить на столі), це віщує щастя, якщо «догори дном» – біду: неврожай або смерть¹². Оскільки котять тричі і він може падати на різні боки, підраховують, яких разів (щасливих чи нещасливих) було більше. Аналогічна обрядодія – купання і качання хліба – відома і на Гуцульщині і на Буковині, проте виконувалася на Новий рік¹³. В інших бойківських родинх спостерігають не за тим, яким боком впаде хліб, а за тим, в який бік він покотиться. Господар котить, примовляючи: «*Чи в царину, чи в толоку*». Якщо хліб іде в бік царини (поле, де вирощують злаки) – на врожай, якщо в толоку (порожнє місце, де нічого не росте) – недорід. Інше пояснення цієї обрядодії базоване на магії подібності: «*Аби так брикала так наша худоба і коні, як цей хліб нині*».

В с. Ясень на Рожнятівщині хліб («Василь»), перев'язаний стрічками і васильками, котила дівчина на Новий рік, примовляючи: «*Просимо Василя на вісіля!*». Тут звучать шлюбні, а не господарські мотиви, як у попередніх випадках¹⁴.

Коли хліб на Новий рік розрізали, то 4 крайці (або, навпаки, середину із запеченими стравами і збіжжям: «*щоб худоба була гладка і плодилася*») давали худобі, середину зберігали до весняної оранки (а тоді заорювали в першу борозну), решту їли (як хліб не дуже зачерствів; якщо ж зачерствів – віддавали худобі)¹⁵.

Окремий магичний хліб пекли на Різдво гуцули – із решток страв, зварених на святий вечір – перепічку чи калач. Цей хліб, як вірили, має відвернути бурю і град¹⁶.

Кутя. У селах і містах, в Україні чи за її межами – на Різдво українці стараються зварити кутю. З пшениці, рису, або навіть кіноа – вона продовжує грати важливу роль символічної Різдвяної страви. А кілька десятиліть тому на Різдво кутю готували не лише аби з'їсти: на ній віщували майбутнє врожаю. Під час Святої вечері в деяких бойківських родинх ще зберігся обряд підкидання господарем першої ложки куті до «повали» (стелі). Старші люди пам'ятають і пояснення цього обряду, зафіксоване дослідниками ще в XIX столітті: щоб худоба так само брикалась (а отже, була жвавою, здоровою), як кутя стрибає на ложці¹⁷. Подекуди стежать, щоб більше зерен куті прилипло до стелі – тоді роїтимуться бджоли, буде добрий врожай (так само – на Волині¹⁸). І. Франко зафіксував наприкінці XIX століття на Дрогобиччині, що роїння бджіл і величина врожаю залежали від різних складових куті: «коли досить пшеничних зерен причепиться до стелі, то се знак, що сего року збіжжє зародить; коли ж зерна повідскакують, а лишиться тільки мак, то з сего ворожать, що буде цілий рік добрий на пчолу. Часом буває так, що й мак повідскакує (коли в ньому мало меду), то се зла ворожба»¹⁹. А Ф. Колесса помітив, що в цей же період на Дрогобиччині діти підставляли долоні і лічили, кому скільки впаде зерен куті, підкинутої до стелі – стільки він чи вона отримає голів худоби у спадок²⁰.

На Закарпатті газдиня брала ложку куті і кидала по чотирьох кутках кімнати, промовляючи: «*аби сі так не брало нічого наших овець, ні марги, як сі пшениці к шкіні не бере*»²¹ (у значенні «як горохом об стінку»).

Годування курей на Святий вечір. Господиня в цей день, годуючи курей вівсом з решета, не скликала їх голосно, як в інші дні, а мовчки підсипала їм овес із решета на землю – для того, щоб кури добре неслися²². В с. Мшанець на Старосамбірщині курей і в хаті годували в обручі від бочки – щоб сусідка не почула (і в магичний спосіб не відібрала собі яйця). Тут же господиня брала яйце і качала його по решету – щоб було в наступному році стільки яєць, скільки в решеті дірок²³.

Подібна обрядодія, супроводжувана ритуальним діалогом, зафіксована в кінці XIX ст. П. В. Шейном на білоруському Поліссі (с. Мелешковичі Мозирського повіту): в передріздвяний вечір для того, щоб кури неслися вдома, а не десь на чужому дворі після вечері роблять з чого-небудь обруч, кладуть його на землю і викладають в нього кутю, що лишилася після вечері. Один із членів сім'ї виходить у цей час на двір і промовляє під вікном: «*Добрий вечар!*» З хати йому відповідають: «*Добре здоров'є!*» – «*А гдзе ваши куры несуцца?*» – «*Под печчем*». Діалог повторюють тричі. Потім випускають курей, які мають подзьобати кутю з обруча²⁴.

Звичай годувати худобу ритуальними стравами перед Святою вечерею зберігся до середини XX століття. Тепер цього не роблять. Курям дають ще й куті, але без маку. Раніше деякі господині сипали курям зерно на середину крайки. Точно пригадати мотивацію цього звичаю інформаторка (Матолінець П., с. Орявчик) не змогла: «*Чи би (кури) ся не розходили, чи би яйця не губили, чи що як*»²⁵. Так само забуто, чому не можна кликати курей вголос. Пояснення цьому знаходимо в літературі: щоб не закликати до хати чужі шкідливі душі, які активізуються в свята²⁶.

На Другий Святий вечір бойківські газдині ставлять над вікнами і дверима **хрестики**, переважно зроблені з сирого тіста (борошно і вода). Рідше хрестики малюють крейдою або вугликом, вирізають з дерева чи паперу. Вони мають апотропеїчне значення, оберігають господа від

нечистої сили. На Турківщині борошняні або крейдяні хрестики використовують також як ліки від уроків – їх їдять, запиваючи святою водою²⁷.

Мед. Українці можуть пишатися вмінням добувати мед. Починаючи з XIX у зв'язку з промисловим виробництвом цукру мед втратив свою монополію серед солодошів. Але його образ зберігся у віруваннях та обрядах. Як вважає Уляна Мовна, «в архаїчних міфологічних системах різних народів світу мед фігурував як ритуальний символ з широким семантичним спектром. Його вважали поживою надприродних істот, засобом захисту від зловорожого впливу демонів, офірували представникам хтонічного світу – богам і померлим. Мед, якому приписували катартичну силу, в античних містеріях служив знаком порятунку, очищення від скверни гріха, емблемою воскресіння; вірили, що його вживання спроможне доводити людей до стану ясновидіння і прозріння майбутнього»²⁸.

У різдвяній обрядовості бойків мед фігурував у наступних обрядодіях. До святої вечері як колись, так і тепер, обов'язково має бути нагодована уся худоба, до того ж не звичайним сіном, а отавою, а також «гостинцем» зі святвечірнього столу: медом, хлібом, голубцями та ін. При цьому господар у XIX столітті ще й благословляв тварин хлібом, торкаючись тричі до голови, або мазав хрестик медом між очима²⁹.

Подекуди бойки їдять мед першим під час Святої вечері: щоб життя було солодким (в наш час іноді мед замінюють цукерками).

В XIX ст. з метою сподобатися хлопцям бойківські дівчата на Святий вечір мазали обличчя медом, вмивалися і виливали воду в такі місця, де ходили парубки³⁰.

Часник. Ця рослина – частина гастрономічної культури українців. Через свої природні «кусючі» смакові особливості, а також через лікувальні властивості, часник, вочевидь, зайняв особливе місце в магічних обрядодіях. Для бойків часник традиційно (так вважають і тепер) має здатність передавати силу і здоров'я, відлякувати нечисту силу³¹. В деяких селах бойки вживали часник першим під час Святої вечері з метою бути сильними і здоровими впродовж усього наступного року. В с. Стрілки Старосамбірського району на Львівщині при вживанні часнику на початку XX століття традиційно приказували: *«Хоч не їм тебе багато, але зате я буду тебе цілий рік хоронити від холоду і від всього злого»*³². У центральній Бойківщині їли першим часник із хлібом і промовляли: *«Луку-часнику, хорони мене від усього злого: від каліцтва, від злих очей, від хвороби, від немочи»*³³.

Щоб відлякати нечисту силу, часник клали під обрус (скатертину) по всіх чотирьох кутках стола. На Другий Святий вечір (18 січня) господар ішов кропити свяченою у церкві водою усе обійстя, житлові і господарські будівлі і худобу³⁴. При цьому худобі давав з'їсти шматок недопеченої паляниці і по зубчику того часнику, який лежав усі свята під обрусом.

Мак. Ще однією рослиною, використання якої було поширене як у народній кухні, так і в обрядових діях, є мак. Разом з тим, відоме в українців прислів'я *«Сім год мак не родив, а голоду не було»* показує, що це не основна харчова культура.

В деяких бойківських сім'ях ще дотримуються магічної обрядодії сіяння маку, петрушки, жита тощо біля хати на Святий вечір для забезпечення високого врожаю цих культур у році, що настає. Інформатори, що досі це роблять, засвідчують, що навесні ці рослини сходять – попри те, що були посіяні в мороз і на сніг, в той час як посіяні в будь-який інший зимовий день гинуть³⁵.

Старі люди на Святий вечір замість слова «мак» кажуть «сім'я», інакше заведуться воші. Цей самий забобон зафіксований ще в кінці XIX ст. в с. Мшанець на Старосамбірщині М. Зубрицьким із приміткою: «також не треба кропити землю в хижі водою, бо будуть блохи кусати»³⁶. Це приклад так званої негативної магії (накладання табу на якісь дії чи слова). Для захисту від цих надокучливих комах оселю і стайню господар на Сколівщині і Воловеччині обсилав освяченим диким маком (відюком), приказуючи при цьому: *«Абисте мені, злі люди, зло вчинили тоді, коли визбираєте це зерня»*³⁷. Зараз все ще вірять у відьом, проте захист маком від них не практикують, оскільки священики негативно ставляться до ворожбів.

У селі Мшанець на Старосамбірщині мак використовувався як ліки худобі від уроків. В разі, якщо корова чи кінь захворювали, треба було знайти той мак, який на різдвяні свята був насипаний під мискою. Його товкти, заливали свяченою водою, і все це вливали у обидва вуха худобі, при цьому підкурюючи її тим віхтем, який носився у ходаках (шкіряному взутті) від Святого вечора до Нового року³⁸.

Гриби. Ще один важливий давній компонент української гастрономії – гриби. Вони також були на столі під час Різдвяних свят. І не лише як страва чи запашний додаток до інших наїдків, але і як елемент гри, котра, окрім розважального, мала ще й символічне значення.

На Різдвяні свята бойки й досі застеляють підлогу одної з кімнат (де проходить Свята ве-

черя) сіном. У те сіно ховають сушені гриби, або цукерки (які мають імітувати гриби) і пускають дітей в те сіно «шукати гриби». Коли діти знаходять гриби або цукерки, то вигукують: «Он гриб, ой, оно гриб!» або «Я глип, а там гриб, я прикляк, а там п'ят, я сів, а там сім, я ліг – там повний міх»³⁹. Іноді вони допомагають собі паличкою, яку потім влітку беруть на справжнє збирання грибів, для розгортання листя (контактна магія). В с. Тисові на Болахівщині той, хто хоче влітку знаходити гриби, іде на «дрівітню» (де рубали дрова) і збирає тріски, приказуючи: «Не тріски збираю, а гриби збираю. Я глип – а то гриб, я хап – а то два, я маз – а то повний міх»⁴⁰.

Цікаву магічну обрядодію з їжею на Другий святний вечір нам вдалося зафіксувати у тому ж с. Тисові. Її виконують ще і в наш час. Коли господар збирається зі свяченою водою йти кропити двір, господиня накладає йому у миску потроху з усіх приготованих пісних страв (обов'язково повинні бути пампушки, голубці, кутя, вареники), і вся «челядь» (члени сім'ї) ідуть надвір разом з головою сім'ї, де мають потроху скуштувати усіх страв з цієї миски. Інформаторка (Г. В. Павлюк) дає цікаве пояснення цього звичаю: «Тому що кажуть, що не можна надворі їсти, кажуть, що треба сидати їсти за столом. А це такий звичай, щоб був дозвіл, що ти можеш користуватися, їсти, де тебе застане пригода – чи в дорозі, чи ще десь, аби не був гріх споживати їжу»⁴¹. Тобто тут простежується магія подібності та магія першого дня: дія, виконана в сакральний час, дає дозвіл людині повторювати її і надалі, у будні. Обрядодію з подібним ініціальним змістом, яка виконується на перший Святний вечір, подав М. Грушевський: в ХІХ столітті при обході хати перед вечерею «жінка вбирає чоловікову шапку: се дає їй право, чи безпечність, ходити потім цілий рік простоволосою»⁴².

Таким чином, бачимо, що на Бойківщині досі в системі Різдвяної обрядовості збереглося чимало магічних дій, де використовуються продукти харчування. За допомогою цих символічних, ірраціональних дій бойки за традицією прагнули забезпечити собі щасливе майбутнє на увесь рік – здоров'я, єдність сім'ї, приплід худоби, високі врожаї тощо. В наш час люди на Бойківщині можуть бути не дуже заможними, але ніхто вже не голодує. Тому магічні дії, що мали на меті забезпечення ситості усіх членів сім'ї, вже втратили ту гостроту та актуальність, що у ХІХ ст., і виконуються швидше за інерцією («тому що так діди робили») і для розваги.

¹ Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. // Зубрицький М. Зібрані твори і матеріали у 3 т. – Т. І. Наукові праці. – Львів, 2013. – С. 138–162; Богатырев П. Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья. // Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С. 167–296; Франко І. Я. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218; Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю в с. Ходовичі Стрийського повіту // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 76–98; Турянська М. Бойківські звичаї з Різдвяних свят, Нового року й Йордану. (Тернова Вижня, пов. Турка) // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – Ч. 3. – С. 23–27.

² Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. / За ред. Гошка Ю. Г. – К., 1983. – С. 235.

³ Записано Громовою Н. О. 29 червня 2005 р. в с. Орявчик Сколівського району Львівської обл. від Безноскович Параскевії Юріївни, 1949 р. н.

⁴ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФ ІМФЕ). – Ф. 14-3. – Од. зб. 429. – Арк. 135.

⁵ Колесса Ф. Вказ. праця. – С. 91.

⁶ Записано Громовою Н. О. 6 січня 2005 р. в с. Тисів Болахівської міськради Івано-Франківської обл. від Павлюк Ганни Василівни, 1959 р. н.

⁷ Рождественские обычаи в Угорской Руси // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 3. – С. 148.

⁸ Богатырев П. Г. Вказ. праця. – С. 204.

⁹ НАФ ІМФЕ. – Ф. 14-3. – Од. зб. 429. – Арк. 141зв.

¹⁰ Записано Громовою Н. О. 30 червня 2004 р. в с. Козаківка Болахівської міськради Івано-Франківської обл. від Маланин Лідії Іванівни 1959 р. н.

¹¹ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ). – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 240. – Арк. 52.

¹² Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 13.

¹³ Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. / За ред. Гошка Ю. Г. – К., 1987. – С. 291; Кожолянюк Г. К. Етнографія Буковини. Т. III. – Чернівці, 2004. – С. 125.

¹⁴ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 217. – Арк. 11.

- ¹⁵ Гонтар Т.О. Народне харчування українців Карпат. – К., 1979. – С. 98.
- ¹⁶ Там само. – С. 97.
- ¹⁷ Колесса Ф. Людові вірування... – С. 92.
- ¹⁸ Давидюк М. Традиційне харчування волинян // Народна творчість та етнографія. – 2006. – № 2. – С. 65.
- ¹⁹ Франко І. Вказ. праця. – С. 205.
- ²⁰ Колесса Ф. Вказ. праця. – С. 92.
- ²¹ Богатырев П. Вказ. праця. – С. 218.
- ²² НАФ ІМФЕ. – Ф. 14-3. – Од. зб. 429. – Арк. 133.
- ²³ Зубрицький М. Вказ. праця. – С. 158.
- ²⁴ Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Т. I, ч. I. Бытовая и семейная жизнь белорусов в обрядах и песнях. – СПб., 1887. – С. 40.
- ²⁵ Записано Громовою Н. О. 28 червня 2005 р. в с. Орявчик Сколівського району Львівської обл. від Матолінець Марії Іванівни 1928 р. н.
- ²⁶ Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1982. – С. 207.
- ²⁷ Гайда Ю. Повір'я, звичаї та обряди бойків Турківщини // Бойки. № 1–12/1996, 1–12/1997, 1–6/1998 (22–52). – Дрогобич, 1998. – С. 207; Турянська М. Вказ. праця. – С. 26.
- ²⁸ Мовна У. Звичаї та обряд українських пасічників Карпат і Прикарпаття (II половина XIX – початок XX ст.). – Львів, 2006. – С. 93.
- ²⁹ Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. – Т. I. – К., 1993. – С. 180.
- ³⁰ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження... – С. 234.
- ³¹ Богатырев П. Вказ. праця. – С. 204–205; Рождественские обычаи... – С. 148.
- ³² Прокопик В. Весільні звичаї в селі Стрілки коло Старого Самбора. Осінь і Різдвяні свята. Йорданські свята. Бойківські поговірки // Літопис Бойківщини. – Ч. 1/25 (36). – Філадельфія: ЗСА-Канада, січень-червень 1977. – С. 37.
- ³³ Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат. – С. 95.
- ³⁴ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження... – С. 235.
- ³⁵ Записано Громовою Н. О. 9 січня 2005 р. в с. Тисів Болехівської міськради Івано-Франківської обл. від Павлюк Ганни Василівни, 1959 р. н.; Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. – С. 158.
- ³⁶ Зубрицький М. Вказ. праця. – С. 158.
- ³⁷ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 226. – Арк. 30.
- ³⁸ Зубрицький М. Вказ. праця. – С. 157.
- ³⁹ Гайда Ю. Вказ. праця. – С. 206; Турянська М. Вказ. праця. – С. 24.
- ⁴⁰ Записано Громовою Н. О. 6 січня 2005 р. в с. Тисів Болехівської міськради Івано-Франківської обл. від Павлюк Ганни Василівни, 1959 р. н.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Грушевський М. С. Історія української літератури... – С. 181.

В статье рассматриваются магические обрядовые действия с продуктами питания (зерном, мёдом, маком, чесноком, грибами), которые практиковали украинцы Бойковщины во время празднования святок – Рождества, Нового года и Крещения. Автор рассматривает бытование этих действий с конца XIX до начала XXI столетия.

Ключевые слова: Рождество, бойки, народная магия, магия подобия, контактная магия, инициальная магия, продукты питания.

The article deals with the magic ritual actions with food products (grain, honey, poppy, garlic, mushrooms) performed by Ukrainians of Boykivshchyna region during Christmas, New Year and Epiphany. The author demonstrates the existence of these actions from the end of the XIX century to the present days.

Keywords: Christmas, Boykos, folk magic, similarity magic, contact magic, initial magic, food products.

ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ЩОДО РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ОСНОВ ҐРУНТОЗАХИСНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА ПОЛТАВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Встановлено здобутки українських вчених вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ Полтавщини щодо розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства у другій половині ХХ ст. Науковцями з'ясовано, що ґрунтозахисне землеробство максимально базувалося на застосуванні безполіцевого обробітку ґрунту і впровадженні ґрунтозахисних сівозмін з вирощуванням багаторічних бобових трав упоперек схилу. Визначено, що з метою підвищення родючості та зменшення деградації ґрунтів важливим було застосування ресурсозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур, органо-мінеральних систем удобрення з використанням рослинних решток, гною, компостів та зелених добрив.

Ключові слова: розвиток, наукові основи, ґрунтозахисне землеробство, ґрунтозахисні сівозміни, родючість ґрунту, деградація ґрунту.

З метою забезпечення потреб внутрішнього ринку та стабільного експорту вітчизняної сільськогосподарської продукції, покращання її якості згідно з міжнародними стандартами, а також запобігання деградаційним ґрунтовим процесам, велике значення має запровадження ґрунтозахисного землеробства на основі застосування безполіцевого обробітку ґрунту, ґрунтозахисних сівозмін з вирощуванням багаторічних бобових трав упоперек схилу, органічного удобрення тощо¹.

Окремі аспекти вирішення вищенаведеної проблеми знайшли своє відображення у наукових працях вчених: А. С. Антоненць, П. І. Бойка, Н. П. Коваленко, Ф. Т. Моргуна, М. М. Опари, В. М. Писаренка, П. В. Писаренка, О. Г. Тараріка, М. К. Шикуди та інших. За їхніми висновками ґрунтозахисне землеробство максимально базується на застосуванні безполіцевого обробітку ґрунту і впровадженні ґрунтозахисних сівозмін з вирощуванням багаторічних бобових трав упоперек схилу, використанні рослинних решток, гною та компостів, зелених добрив, органічних відходів виробництва з метою підвищення родючості та зменшення деградації ґрунтів і забезпечення повноцінного живлення сільськогосподарських культур².

Метою статті є з'ясування та обґрунтування здобутків вчених галузевих вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ УРСР щодо розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства у Полтавському регіоні у другій половині ХХ ст., встановлення значення його складових у підвищенні родючості ґрунту і покращанні навколишнього природного середовища країни.

У другій половині ХХ ст. велике значення приділяли розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР. У 1956 р. за постановою ЦК КПУ і РМ УРСР «Об организации Украинской академии сельскохозяйственных наук при Министерстве сельского хозяйства УРСР» створено Українську Академію сільськогосподарських наук (УАСГН), якій підпорядковувались галузеві науково-дослідні установи Міністерства сільського господарства УРСР³. На УАСГН було покладене науково-методичне керівництво державними обласними сільськогосподарськими дослідницькими станціями, які за постановою ЦК КПУ і РМ УРСР №524 «Про заходи поліпшення роботи науково-дослідних установ з сільського господарства» від 10 травня 1956 р. були організовані у різних ґрунтово-кліматичних умовах. На основі Українського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту кормів Міністерства радгоспів УРСР було створено Полтавську державну обласну сільськогосподарську дослідну станцію (Полтавська ДОСГДС) (нині – Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція ім. М. І. Вавилова НААН), яка вирішувала проблеми розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства для Полтавського регіону УРСР⁴.

На Полтавській ДОСГДС досліджували ефективність попередників сільськогосподарських культур, способів обробітку ґрунту і удобрення у сівозмінах, терміни, способи посіву і норми висіву, способи догляду за культурами і методи збирання зернових, зернобобових, круп'яних

культур, кукурудзи, картоплі, цукрових буряків, овочевих та інших культур у ґрунтово-кліматичних умовах Полтавської області та впровадження досягнень науки і техніки в сільськогосподарське виробництво регіону⁵. Наукові висновки і пропозиції з проблем ґрунтозахисного землеробства перевірялись у науково-дослідних господарствах, колгоспах і радгоспах Полтавської області. Після перевірки результатів досліджень у виробничих умовах, місцеві сільськогосподарські органи разом із вченими організовували широке впровадження новітніх пропозицій у виробництво⁶.

За постановою ЦК КПУ і РМ УРСР №939 «Про підготовку та здійснення сівби озимих культур у колгоспах і радгоспах УРСР під урожай 1959 р.» від 26 липня 1958 р. визначено, що своєчасна та високоякісна підготовка ґрунту і здійснення сівби озимих зернових у кращі агротехнічні терміни добірним насінням районованих сортів було однією з важливих умов одержання високих врожаїв озимих зернових культур⁷. У Полтавській області було заплановано посів озимих зернових культур на 638,3 тис. га, що становило 5,4% від його загального обсягу⁸.

У березні 1960 р. у м. Київ відбулась сесія Загальних зборів УАСГН, в роботі якої взяли участь академіки і члени-кореспонденти УАСГН, ВАСГНІЛ, АН УРСР, директори та співробітники сільськогосподарських науково-дослідних інститутів і станцій, професори та викладачі вищих навчальних закладів, керівні працівники сільськогосподарських організацій та представники громадськості⁹. Було обговорено доповіді директорів і співробітників галузевих науково-дослідних інститутів та станцій, професорів і викладачів вищих навчальних закладів УРСР. Зокрема, завідувача відділу кормів Полтавської ДОСГДС М. В. Максименка про розроблення польових та кормових сівозмін з вирощуванням бобово-злакових травосумішок та застосуванням безполіцевого обробітку ґрунту зі збереженням мульчі на поверхні ґрунту¹⁰.

У 1961 р. на Президії УАСГН наведено інформацію про поліпшення селекційної роботи і сортовипробування сільськогосподарських культур в УРСР. На Полтавській ДОСГДС отримали значні результати з селекції кормових культур, зокрема кормових буряків сорту «Полтавські білі»¹¹. Їх вирощування у зерно-бурякових сівозмінах сприяло підвищенню родючості ґрунту та урожайності сільськогосподарських культур¹². З метою популяризації наукових здобутків Президія УАСГН зобов'язала науково-дослідні та вищі навчальні заклади залучати кращі наукові результати для підготовки наукових видань щодо розроблення системи ведення господарювання у різних ґрунтово-кліматичних умовах УРСР, у тому числі й Полтавської області¹³. Завдяки діяльності вчених Полтавської ДОСГДС одержано високі урожаї озимої пшениці, кукурудзи, гороху та інших провідних культур регіону.

Упродовж 1950-х – 1960-х років науковцями галузевих науково дослідних установ УРСР встановлено ефективність ґрунтозахисних заходів у землеробстві різних ґрунтово-кліматичних умов УРСР. Зокрема, за напрямками: «Розроблення і впровадження у виробництво системи сівозмін» під керівництвом кандидата сільськогосподарських наук В. О. Пастушенка; «Розроблення та впровадження системи обробітку ґрунту у сівозмінах» під керівництвом кандидатів сільськогосподарських наук А. Н. Мельничука, Ф. А. Попова; «Розроблення і впровадження системи удобрення сільськогосподарських культур у сівозмінах» під керівництвом академіка УАСГН П. А. Власюка, члена-кореспондента УАСГН П. О. Дмитренка; «Захист сільськогосподарських культур від хвороб і шкідників» під керівництвом академіка УАСГН В. П. Васильєва¹⁴. На Полтавській ДОСГДС разом із вченими Всесоюзного сільськогосподарського інституту цукрових буряків, Українського науково-дослідного інституту землеробства, Українського науково-дослідного інституту селекції та генетики розроблено агротехнічні основи побудови зерно-бурякових і кормових сівозмін, ґрунтозахисного обробітку ґрунту, системи удобрення та захисту сільськогосподарських культур від хвороб і шкідників для Полтавського регіону УРСР¹⁵.

Науковці О. Ф. Глянецв, М. А. Греков, О. М. Надеждін, І. Д. Рогоза встановили ефективність складу і співвідношення культур у зерно-бурякових і кормових сівозмінах, їх дію на родючість ґрунту і збір сільськогосподарської продукції. Ними встановлено продуктивність сівозмін залежно від насичення цукровими буряками, кукурудзою, озимою пшеницею і зернобобовими культурами. Визначено ефективність кукурудзи як попередника озимої пшениці, дію різних видів зайнятих парів на продуктивність сівозмін, дію багаторічних трав і однорічних культур, зайнятих та чистого пару на родючість ґрунту і врожайність сільськогосподарських культур, дію попередників на якість коренеплодів цукрових буряків, зерна озимої пшениці та кукурудзи¹⁶. Здійснено виробниче оцінювання наукових досліджень сівозмін і узагальнення досвіду колгоспів та радгоспів з їх освоєння¹⁷. Встановлено ефективні сівозміни із зайнятими парами і багаторічними травами та визначено дію багаторічних трав, чистого і зайнятих парів на родючість ґрунту і урожайність сільськогосподарських культур¹⁸.

Вчені О. Ф. Глянцев, А. Н. Мельничук, Ф. А. Попов, І. Д. Рогоза встановили ефективність дії системи глибокої оранки на урожайність сільськогосподарських культур у сівозмiнах, ефективність методів боротьби з бур'янами¹⁹. Ними рекомендовано застосування зяблевого обробітку ґрунту, передпосівної підготовки ґрунту під цукрові буряки, кукурудзу і озиму пшеницю після не-парових попередників. Встановлено поряд з полицевою оранкою ефективність безполицевого обробітку ґрунту за методом Т. С. Мальцева у зерно-просапних сівозмiнах²⁰. Науковці В. П. Васильєв, О. М. Вишинський, О. Ф. Глянцев, П. О. Дмитренко, І. Д. Рогоза, І. Г. Рождественський, А. А. Тонкаль визначили ефективність норм і способів внесення органічних та мінеральних добрив на урожай і якість сільськогосподарської продукції, ефективність застосування вапняних добрив, економічне оцінювання системи органо-мінерального удобрення у зерно-бурякових та травопільних сівозмiнах²¹; розробили ефективні заходи боротьби з шкідниками та хворобами сільськогосподарських культур²².

Для підвищення урожайності трав'яних сумішок І. Д. Рогозою розроблено агротехнічні заходи, встановлено значення цих сумішок для відновлення родючості ґрунту у травопільних сівозмiнах із застосуванням фосфорно-калійних добрив²³. Визначено ефективні польові зерно-бурякові сівозмiни для спеціалізованих господарств Полтавського регіону із розвиненим тваринництвом, встановлено основні принципи побудови прифермських сівозмiн з обґрунтуванням чергування і співвідношення кормових культур, що забезпечило виробництво кормів у зеленому конвеєрі²⁴.

У середині 1960-х років розроблення та удосконалення наукових основ ґрунтозахисного землеробства із врахуванням ґрунтово-кліматичних умов УРСР виконували в Українському науково-дослідному інституті землеробства разом із співвиконавцями²⁵. Зокрема, у відділі рільництва Полтавської ДОСГДС за темою: «Дослідження польових сівозмiн різного ступеня інтенсивності, способів обробітку ґрунту, агротехнічних заходів, способів та норм внесення добрив, що сприятиме отриманню високих урожаїв сільськогосподарських культур у колгоспах і радгоспах Полтавської області», «Ефективність травосумішок багаторічних трав з двома бобовими компонентами для кормових сівозмiн на польових землях»²⁶.

На початку 1960-х років за результатами досліджень Полтавської ДОСГДС у 1,6 тис. колгоспах регіону на 1,5 млн. га запровадили 3,6 тис. науково обґрунтованих польових, кормових та спеціальних сівозмiн²⁷. Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства та Полтавська ДОСГДС допомагали колгоспам і радгоспам Полтавської області у складанні перспективних планів розвитку сільського господарства у 1960-х роках. На прикладі колгоспу «Україна» Полтавської області розроблено систему раціонального ведення господарювання на основі впровадження ґрунтозахисних заходів²⁸. Як дослідно-показове господарство Полтавської області із застосуванням ґрунтозахисного обробітку ґрунту відзначився радгосп ім. 9 Січня під керівництвом Якубенка²⁹.

Незважаючи на активізацію багатьох наукових напрямів, зростання результативності наукових розроблень, намітилися певні їх недоліки, зокрема не приділено належної уваги опрацюванню методичних підходів. Українська академія сільськогосподарських наук стала заручницею кон'юнктурних політичних рішень, ідеологічного тиску, притаманних радянській добі. При черговій реорганізації управління сільським господарством відповідно до постанови ЦК КПУ і РМ УРСР від 4 травня 1962 р. УАСГН ліквідували і всі науково-дослідні установи безпосередньо підпорядковували МСГ УРСР³⁰. Роботою галузевих науково-дослідних установ після закриття у 1962 р. УАСГН також керував упродовж 1962–1963 рр. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР, існування якого було не тривалим, а діяльність будувалась за відпрацьованими раніше схемами. Ліквідація Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР у 1963 р. фактично припинила останню спробу координуючого співіснування галузевої науки на основі АН УРСР дотепер, незважаючи на організацію окремих спільних дорадчих комісій і комітетів³¹.

На шляху розвитку наукових основ ґрунтозахисного землеробства УРСР важливим етапом був кінець 1960-х років, пов'язаний із черговою спробою академізації сільськогосподарської науки та створення нового науково-методичного центру із сільського, водного і лісового господарства. Тому, відповідно до постанови РМ УРСР від 5 січня 1970 р. на виконання постанови РМ СРСР від 12 грудня 1969 р. створено Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна (ПВ ВАСГНІЛ)³², яке здійснювало координацію та науково-методичне керівництво дослідною справою у галузі сільського господарства УРСР³³. Його діяльність було підпорядковано Президії та РМ УРСР і спрямовано на розвиток теоретичних досліджень провідних напрямів сільськогосподарської науки, забезпечення технічного прогресу, вдосконалення методів наукових досліджень, узагальнення досягнень науки та передового

досвіду в сільському господарстві³⁴. У його складі було створено відділення землеробства, яке здійснювало координацію та науково-методичне керівництво дослідною справою щодо ґрунтозахисного землеробства³⁵.

Заснування ПВ ВАСГНІЛ позитивно вплинуло на організаційні процеси різних напрямів досліджень у галузі сільського господарства. Оскільки розвиток галузевої науки у цей період відзначився подальшим нарощуванням наукового потенціалу, в першу чергу, за рахунок збільшення чисельності та підвищення кваліфікації наукових кадрів³⁶. Також відбулась концентрація наукових сил для вирішення перспективних завдань для розвитку сільського господарства на основі цільових комплексних програм, координуючих виконання фундаментальних і прикладних наукових досліджень та їх виробничу перевірку³⁷. За роки існування ПВ ВАСГНІЛ для Лісо-степу УРСР досягнуто успіхів у напрямі побудови ефективних польових сівозмін з різним насиченням сільськогосподарськими культурами³⁸; опрацювання ґрунтозахисного обробітку ґрунту³⁹. Розроблено комплексний план впровадження кормових сівозмін з вирощуванням травосумішок багаторічних трав на 1980-ті роки для забезпечення достатнього виробництва кормів⁴⁰.

У 1970-х роках на Полтавській ДОСГДС разом з вченими Українського науково-дослідного інституту землеробства розроблено: науково обґрунтовану систему раціональних сівозмін; обробітку ґрунту та інших агротехнічних заходів для боротьби бур'янами; удобрення сільськогосподарських культур з ефективним використанням органічних, мінеральних, вапняних, бактеріальних добрив та мікроелементів⁴¹. Опрацьовано заходи підвищення продуктивності природних кормових угідь і створення культурних пасовищ та сінокосів. Зокрема, лучних сівозмін з різним насиченням просапними культурами; взаємодії багаторічних бобових і злакових трав при посіві простих та складних сумішок з нагромадженням і використанням біологічного азоту; багаторічних культурних пасовищ на низовинних луках і еродованих схилах; агротехніку вирощування бобових та злакових трав на сіно і насіння; агробіологічні основи створення сіяних сінокосів; удосконалення заходів використання пасовищних кормів⁴². Науковці опрацьовували агротехнічні заходи з поліпшення низькопродуктивних пасовищ, що забезпечило підвищення продуктивності земель Полтавської області у 3–4 рази⁴³. Розроблено агротехніку вирощування провідних кормових культур на зелений корм і силос, підібрано культури для зеленого конвеєра, встановлено ефективність вирощування проміжних і сумісних посівів, визначено поживність кормів⁴⁴.

У 1980-х роках на Полтавській ДОСГДС під керівництвом В. В. Гангура, Л. Д. Глуценка, І. В. Крамаренка, П. М. Чапка було закладено багаторічні стаціонарні досліді з встановлення різних ґрунтозахисних заходів. Зокрема, у 1987 р. за темою: «Вплив застосування різних систем удобрення на продуктивність культур польової сівозміни, якість урожаю і родючість ґрунту» розроблено системи органо-мінерального удобрення сільськогосподарських культур для отримання високих та стабільних високоякісних урожаїв сільськогосподарських культур⁴⁵; за темою: «Вплив систематичного застосування добрив при різних обробітках ґрунту на продуктивність культур польової сівозміни, якість урожаю і родючість ґрунту» встановлено оптимальні системи удобрення та ґрунтозахисного обробітку для забезпечення відновлення природної родючості ґрунту і підвищення продуктивності сільськогосподарських культур⁴⁶. У 1989 р. за темою: «Розробити з урахуванням виробничого напрямку і різних форм господарювання короткоротаційні сівозміни, що забезпечать відтворення родючості ґрунту, підвищення продуктивності і стійкості агроценозів» здійснено агроекономічне та біоенергетичне оцінювання сівозмін з короткою ротацією у залежності від виробничого спрямування вузькогалузових господарств⁴⁷, з'ясовано дію розміщення і насичення сільськогосподарських культур у сівозмінах на забур'яненість посівів, водний і поживний режими ґрунту, біологічну активність, урожайність та якість продукції⁴⁸.

Вченими Полтавської ДОСГДС розроблено ґрунтозахисну систему землеробства із використанням науково обґрунтованих сівозмін з різним насиченням зерновими, технічними і кормовими культурами та встановлено їх дію на родючість ґрунту, продуктивність культур і економіко-енергетичну ефективність; удосконалено енергозберігаючі, ресурсозберігаючі та екологічно безпечні і в той же час високопродуктивні технології вирощування зернових, зернобобових, технічних та кормових культур; розроблено екологічно безпечні технології вирощування сільськогосподарських культур з використанням соломи та інших рослинних решток для Полтавського регіону УРСР⁴⁹.

У другій половині ХХ ст. відмічено значні наукові здобутки вчених кафедри землеробства Полтавського сільськогосподарського інституту (нині – Полтавська державна аграрна академія Міністерства освіти і науки України). Вже у першій половині 1950-х років під керівництвом С. І. Ільменєва науковцями досліджено процес розкладання післяжнивних решток багаторічних трав, різних способів зяблевого та парового обробітку з метою збереження вологи у

ґрунті, безполіцевого обробітку за методом Т. С. Мальцева⁶⁰. У другій половині 1950-х років під керівництвом Г. А. Черемісінова опрацьовано агротехнічну характеристику еродованих земель, агротехнічні заходи їх продуктивного використання; розроблено ефективні заходи попередження ерозії ґрунту для колгоспів та радгоспів Полтавської області. До значних наукових досліджень, виконаних професорами С. К. Руденком, М. М. Самбікіним, П. Ф. Тушканом, віднесено обґрунтування ефективного вирощування бобово-злакових травосумішок у ґрунтозахисних сівозмін; І. Є. Кузьменком, І. Ю. Старосельським – розроблення весняного та літнього ґрунтозахисного обробітку ґрунту у сівозмін.

У 1960-х роках для Полтавського регіону професором М.І. Осадчим визначено біогенність схилених земель, ефективне застосування системи обробітку ґрунту та удобрення у ґрунтозахисних сівозмін на еродованих землях, впровадження науково обґрунтованих попередників у зерно-бурякових сівозмін, використання ефективних кормових культур у післязбиральних посівах⁶¹. За цими напрямками продовжили напрацювання кандидати сільськогосподарських наук: І.І. Бакума, В. І. Носенко, Г. А. Паламарчук, В. Ф. Сайко, А. П. Фастовець, В. В. Шевелєв та інші. У 1970-х роках під керівництвом О.В. Фісконова розроблено комплекс агротехнічних заходів боротьби з бур'янами та системи пошарового комбінованого обробітку ґрунту в зерно-бурякових сівозмін з метою зниження потенційної засміченості посівів бур'янами та зменшення застосування гербіцидів у посівах сільськогосподарських культур⁶². У 1980-х роках під керівництвом В. Д. Мухи основним напрямом досліджень стало визначення ефективності сучасних ґрунтоутворювальних процесів, відтворення і регулювання родючості ґрунтів Полтавського регіону. Науковцями Полтавського сільськогосподарського інституту для Лісостепу УРСР встановлено заходи відтворення і регулювання родючості ґрунтів шляхом розроблення й застосування ресурсозберігаючих технологій обробітку ґрунту у різноротаційних сівозмін; опрацьовано та впроваджено органо-мінеральні системи удобрення з визначенням дії локальних способів внесення⁶³.

Можна зробити висновок, що великий багаторічний досвід і самовіддана праця вчених-аграріїв галузевих вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ Полтавщини є джерелом ефективної праці зі створення науково обґрунтованого ґрунтозахисного землеробства, зразком дослідницької та практичної діяльності, виховання славетних фахівців сільського господарства. Глибокі знання і ефективна наукова праця попередніх поколінь вчених є вагомим надбанням для подальшого розвитку галузевих наукових досліджень щодо опрацювання інноваційних технологій ґрунтозахисного землеробства для ґрунтово-кліматичних умов Лісостепу України.

¹ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково-організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок ХХІ ст.): монографія. К., 2014. – С. 341.

² Бойко П. І., Коваленко Н. П., Опара М. М. Ефективні різноротаційні сівозміни у сучасному землеробстві // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2014. – № 3. – С. 20–32; Моргун Ф. Т., Шикун Н. К., Татарико А. Г. Почвозащитное земледелие. – К., 1988. – 256 с.; Писаренко В. М., Антоненко А. С., Писаренко П. В. Система органічного землеробства агроєколога Семена Антонця. – Полтава, 2017. – 124 с.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Арк. 63.

⁵ Там само. – Ф. Р-27. – Оп. 22. – Спр. 513. – Арк. 50.

⁶ Там само. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53.

⁷ Там само. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 80.

⁸ Там само. – Арк. 83.

⁹ Сесія Загальних зборів Української академії сільськогосподарських наук // Вісник сільськогосподарської науки. – 1960. – № 4. – С. 10.

¹⁰ Там само. – С. 11.

¹¹ У президії УАСГН // Вісник сільськогосподарської науки. – 1961. – № 5. – С. 122.

¹² Співак М. С. Більше активної допомоги науки сільському господарству республіки // Вісник сільськогосподарської науки. – 1962. – № 1. – С. 7.

¹³ У Президії УАСГН // Вісник сільськогосподарської науки. – 1960. – № 3. – С. 90.

¹⁴ Коваленко Н. П. Сівозміни у системах землеробства України (1958–1984 рр.): збірник документів і матеріалів. – К., 2012. – С. 7.

- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 2795. – Арк. 6.
- ¹⁶ Коваленко Н. П. Особистість С. Ф. Третьякова у формуванні наукових основ сівозмін у сучасному екологічному землеробстві // Матеріали науково-практичної конференції присвяченої пам'яті С. Ф. Третьякова. – 2014. – С. 47.
- ¹⁷ Власюк И. И. Исторический обзор и краткие результаты работ за 1884–1954. Юбилейный сборник научных трудов, посвященный 70-летию Полтавской опытной станции. – К., 1956. – С. 8.
- ¹⁸ Горбик Г. Ф. Результаты научно-дослідної роботи Полтавської сільськогосподарської дослідної станції // Вісник сільськогосподарської науки. – 1964. – № 10. – С. 114.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 2795. – Арк. 12.
- ²⁰ Там само. – Арк. 16.
- ²¹ Там само. – Арк. 17.
- ²² Там само. – Арк. 24.
- ²³ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток наукових основ сівозмін у дослідженнях вчених на Полтавській державній сільськогосподарській дослідній станції імені М. І. Вавилова НААН // Матеріали IX Всеукраїнської конференції молодих вчених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні». – 2014. – С. 67.
- ²⁴ Гриб Н. И., Чуйко В. К. Полтавская Ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н.И. Вавилова. – К., 1991. – С. 8–9.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 22. – Спр. 130. – Арк. 33.
- ²⁶ Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 10. – Спр. 3235. – Арк. 184.
- ²⁷ Там само. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 2809. – Арк. 107.
- ²⁸ Бровенко Ф. М., Калінін Г. А. Научно обґрунтовану систему ведення господарства – кожному колгоспові і радгоспові // Вісник сільськогосподарської науки. – 1958. – № 10. – С. 83.
- ²⁹ Співак М. С. Завдання районних дослідно-показових господарств України // Вісник сільськогосподарської науки. – 1961. – № 9. – С. 3.
- ³⁰ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток... – С. 186.
- ³¹ Там само. – С. 187.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 85. – Арк. 53.
- ³³ Там само. – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Спр. 4255. – Арк. 96.
- ³⁴ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток... – С. 188.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 5176. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 3–4.
- ³⁶ Там само. – Ф. Р-27. – Оп. 22. – Спр. 519. – Арк. 3.
- ³⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 127. – Арк. 25.
- ³⁸ Там само. – Ф. 5176. – Оп. 1. – Спр. 385 – Арк. 12–13.
- ³⁹ Там само. – Ф. 5176. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 27–29.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 5176. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 14–15.
- ⁴¹ Там само. – Ф. Р-27. – Оп. 22. – Спр. 514. – Арк. 45.
- ⁴² Там само. – Арк. 55.
- ⁴³ Ільченко В. А. Досягнення сільськогосподарської науки України – виробництву // Вісник сільськогосподарської науки. – 1972. – № 12. – С. 7.
- ⁴⁴ Коваленко Н. П. Розвиток та удосконалення сівозмін для умов недостатнього зволоження України: історична ретроспектива // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2012. – № 4. – С. 30.
- ⁴⁵ Довгострокові стаціонарні польові досліді України. Реєстр атестатів. – Харків, 2006. – С. 43.
- ⁴⁶ Там само. – С. 45.
- ⁴⁷ Бойко П. І., Коваленко Н. П., Гангур В. В., Корецький О. Є. Енергетичні засади ефективного використання ресурсів у сільському господарстві // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2010. – № 3. – С. 15.
- ⁴⁸ Довгострокові стаціонарні польові... – С. 37.
- ⁴⁹ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток... – С. 296.
- ⁵⁰ Аранчій В. І., Кочерга А. А., Опара М. М. Полтавська державна аграрна академія (1920–2015 рр.): історія та здобутки. – Полтава, 2015. – С. 135.

⁵¹ Там само. – С. 137.

⁵² Там само. – С. 138.

⁵³ Коваленко Н. П. Становлення та розвиток... – С. 297.

Установлены достижения украинских ученых высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений Полтавщины относительно развития научных основ почвозащитного земледелия во второй половине XX в. Ученые выяснили, что почвозащитное земледелие максимально базировалось на применении безотвальной обработки почвы и внедрении почвозащитных севооборотов с выращиванием многолетних бобовых трав поперек склона. Определено, что с целью повышения плодородия и уменьшения деградации почв важным было применение ресурсосберегающих технологий выращивания сельскохозяйственных культур, органоминеральных систем удобрения с использованием растительных остатков, гноя, компостов и зеленых удобрений.

Ключевые слова: развитие, научные основы, почвозащитное земледелие, почвозащитные севообороты, плодородие почвы, деградация почвы.

The achievements of the Ukrainian scientists of higher educational establishments and research establishments of Poltava are set in relation to development of scientific bases of protecting soil agriculture in the second half of XX of century. Scientists found out, that protecting soil agriculture was maximally based on application of till of soil without shelves and introduction of protecting soil crop rotations with till of long-term leguminous herbares across to the slope. Certainly, that with the aim of fertility-improving and diminishing of degradation of soils a resource technologies of growing of agricultural cultures, organic-mineral systems of fertilizer with the use of vegetable bits and pieces, pus, composts and green fertilizers was important.

Keywords: development, scientific bases, protecting soil agriculture, protecting soil crop rotations, fertility of soil, degradation of soil.

МАЛІ ЕПІГРАФІЧНІ НАПИСИ НА ГЛИНЯНИХ ВИРОБАХ МИХАЙЛА КИТРИША

У статті проаналізовано малі епіграфічні написи на глиняних виробах Михайла Китриша. Написи за змістом розподілено за кількома основними групами. Визначено способи і місця нанесення написів на вироби. Простежено зміну написів у часовому розрізі. Акцентовано увагу на важливості дослідження малих епіграфічних написів, як для епіграфіки так і для керамології та суміжних дисциплін.

Ключові слова: Михайло Китриш, гончарство, кераміка, глиняний виріб, малі епіграфічні написи, Опішне, Україна.

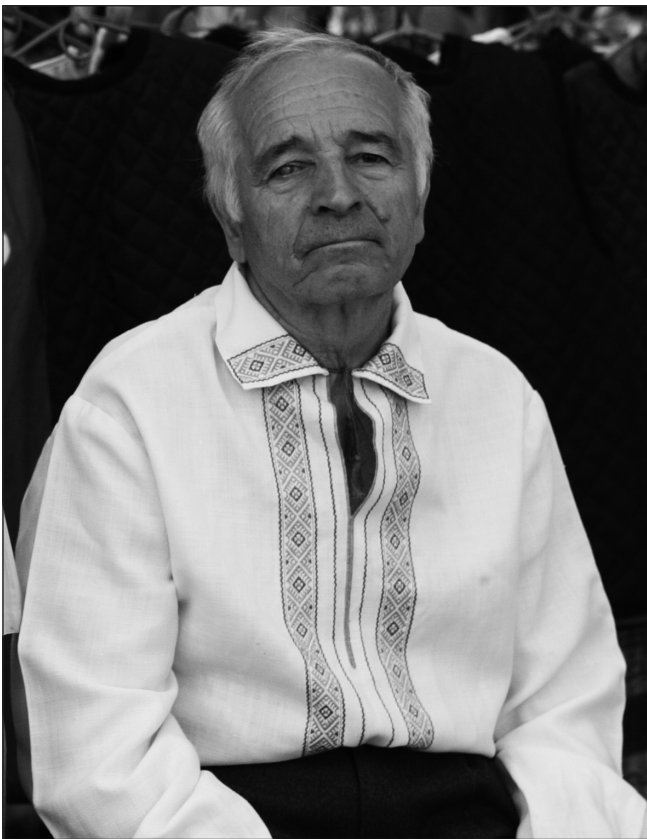

Фото 1. Михайло Єгорович Китриш. Опішня, 2013. Фото Тараса Пошивайла. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

Епіграфіка (від грецького *ἐπιγραφή* – напис) – історико-філологічна дисципліна, що вивчає написи на твердих матеріалах: камені, кераміці, дереві, на металевих, кістяних та інших предметах. Як наукова дисципліна епіграфіка сформувалася на початку XIX століття. Найдавніші з відомих нині епіграфічних пам'яток на території сучасної України з'явилися в VI столітті до нашої ери в античних державах Північного Причорномор'я. Переважно це написи, нанесені гострим знаряддям, головним чином, на глиняному посуді та його фрагментах. За сучасним поділом на види епіграфічних підписів за функціями ці написи належать до малих епіграфічних написів.

Кераміка, що зберігається у сучасних музейних зібраннях, є унікальним джерелом для керамологічних студій сучасних науковців. Здебільшого вона «безіменна». І навіть якщо колекція авторська, не завжди чітко встановлені часові межі виготовлення виробів. Авторські підписи на глиняних виробах є важливими для достовірного атрибутування виробу. У Національному музеї-заповіднику українського гончарства зберігається найбільша в Україні колекція кераміки Михайла Китриша (Фото 1) – гончаря, заслуженого майстра народної творчості України (з 1985), члена Національної спілки художників України (з 1971) та Національної

спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998), лауреата Премії імені Данила Щербаківського (з 1995) та Національної премії України імені Тараса Шевченка (з 1999). За своє творче життя майстер виготовив чимало творів, за якими можна простежити всі типологічні групи української народної кераміки: зооморфні скульптури, ужитковий посуд (миски, горщики, глечики, пасківники, куманці тощо), дрібну пластику (свистунці, монетку, скульптури малих форм), оздоблювальну кераміку (панно, свічники, вази, квітники, прикраси), культові й обрядові предмети (куришки), будівельні матеріали (кахлі) тощо.

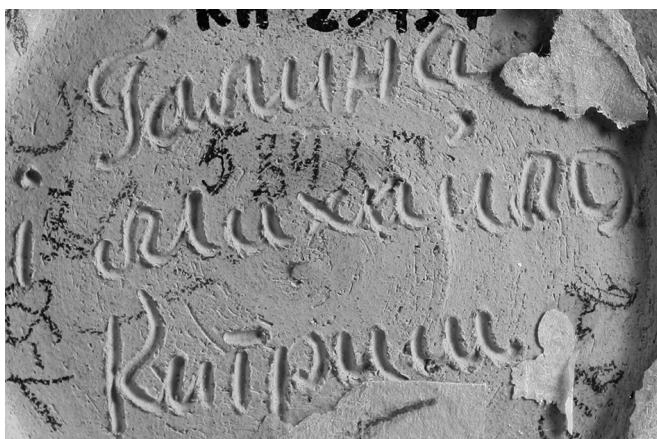

Фото 2–4. Малий епіграфічний напис на виробі Михайла Китриша (фрагмент). Опішня, 2018. Фото Оксани Ликової. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.

Прикметно, що більшість робіт підписані автором, що значно спрощує їхню атрибуцію. Ці підписи достатньо різноманітні й можуть слугувати окремим джерелом для епіграфічних та керамологічних досліджень. За твердженням дослідників опішненських гончарів масово почали підписувати кераміку у 1969 році. До цього часу вироби в більшості були безіменними: «нарешті 1969 року опішняни вперше побачили під своїми виробами свої імена. Й збагнули, що Опішня не масовість, не «інкубаторний» півник, коник чи левик з ім'ям ширпотреб; Опішня – то динаміка й пластика, несподіваність, думка і філософія; Опішня – це унікальне передмістя ще городотівської столиці полян Гелона, своєрідний – од віку до віку, з таїни в таїну, з глибини в глибину!.. – національний голос, що його можна чути, впізнавати, навіть не убачивши, хто говорить; ним можна жити, вчаровуватися, печалитися»¹, – писав на початку 1990-х років Олексій Дмитренко. Красномовним у цьому плані є вислів одного із найстаріших гончарів Опішного Івана Білика: «Ми були безіменні. Й воно, ото, знаєте, схоже на те, що головний інженер [Трохим Демченко] тримав нас у погребі, а Петро Олександрович [Ганжа] узяв та й ляду відкрив. І вилазьте на світ, каже...»².

Перша робота, підписана Михайлом Китришем, датована 1968 роком і зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Однак, у самому написі час виготовлення не вказано. Зазначено лише автора і місце виготовлення: «ОПІШНЯ Китриш М.Є.». Перша дата, яку вдалося віднайти на виробі гончаря – 1975 рік, остання – 2010 рік (час завершення гончарювання Михайла Китриша).

Підписи на роботах Михайла Китриша можна розподілити на кілька груп (Фото 2–4):

– ініціали («М.К.», «К.М.» «К.М.Е.», «К. М.Є. Г.С.»);

– ім'я та прізвище або саме прізвище («М. Китриш», «Михайло Китриш» «Китриш», «Китриш М.Є (або «Китриш М.Є.»));

– автор і дата виготовлення («Китриш М.Є 1971», «1987 р. Китриш М.Є.», «К 2001», «2010 Китр» і подібні);

– зазначення двох авторів – гончар і малювальниця («Китриші М. і Г.», «Галина і Михайло Китриш», «К. М.Є. Г.С.», «Г. і М. Китр.»);

– повна інформація – автор(и), дата, місце виготовлення («Опішня 1981 МКитриш», «Опішне Китриш М. 2010» і подібні);

– підпис «Автори Китриш М.Є. Китриш Г.С. 1976 г.» зустрічається лише один раз.

Найбільш поширеним на виробі Михайла Китриша був підпис із фіксацією самого прізви-

ща майстра або ж зазначення прізвища і місця виготовлення («Китриш Опішне»). Одночасно відзначу, що на виробах майстра не зафіксовано інших топонімів, крім Опішні, хоча відомо, що Михайло Китриш гончарював і на різних святах народного мистецтва, що організовувалися у Києві. Це свідчить, що гончар не акцентував уваги на місці виготовлення, а, швидше за все, зазначав, що він опішнянин.

Прикметно, що усі підписи нанесені на вироби ритуванням по сирому черепку (на одному виробі зафіксовано підпис нанесений ангобами до випалу), що надає їм вагомості у плані атрибування кераміки родини Китришів. Одночасно зазначу, що не зафіксовано жодного напису, зробленого за допомогою штампа.

За твердженням Михайла Китриша він сам не прикрашав свої роботи мальовкою. Переважно цим займалася його дружина Галина, що загалом характерно для українських гончарних родин. Однак винятком є те, що Михайло Китриш, підписуючи свої вироби, відзначав і авторство дружини, що було нехарактерно для опішненського гончарства. Причому підпис наносився по сирому черепку до того як робота була прикрашена орнаментом. Тож, автор планував зарані, що його дружина буде розмальовувати роботу.

Ще один момент, який підтверджує достовірність епіграфічних написів на глиняних виробах Михайла Китриша – епістолярна спадщина гончаря. Якщо порівнювати записи майстра на паперових носіях і на глиняних виробах, чітко можна простежити співпадіння окремих елементів почерку.

Тож, малі епіграфічні написи на роботах опішнянського гончаря Михайла Китриша є унікальним джерелом для епіграфічних та керамологічних студій. За цими написами можна достатньо точно атрибутувати роботи гончаря. Їхньою особливістю є велика різноманітність. Автор не користувався якимось сталим підписом для ідентифікації своїх творів. Причому різноманітність простежується впродовж усього творчого шляху майстра – від першої підписаної роботи до останньої написи варіюються. Немає сталості і в інформації, що прочитується у написах. Автор міг зазначати або авторство, або місце виготовлення, або час виготовлення. Причому ця інформація могла поєднуватися в різних варіаціях.

---

¹ Дмитренко О. Хвіст ящірки: Вибрані твори. – К., 1991. – С. 138.

² Там само. – С. 141.

В статье проанализированы малые эпиграфические надписи на глиняных изделиях Михаила Китриша. Надписи по содержанию разделены на несколько основных групп. Определены способы и места нанесения надписей на изделия. Прослежено изменение надписей во временном разрезе. Акцентировано внимание на важности исследования малых эпиграфических надписей, как для эпиграфики, так и для керамологии и смежных дисциплин.

Ключевые слова: Михаил Китриш, гончарство, керамика, глиняные изделия, малые эпиграфические надписи, Опішня, Украина.

In the article the small epigraphic inscriptions on the earthenware of Mykhailo Kytrysh are analyzed. The inscriptions are divided into several main groups according to their content. The methods and places of drawing of inscriptions on products are determined. The changes of the inscriptions in a time slice are traced. The emphasis is placed on the importance of studying small epigraphic inscriptions both for epigraphy, and for keramology and related disciplines.

Keywords: Mykhailo Kytrysh, pottery, ceramics, earthenware, small epigraphic inscriptions, Opishne, Ukraine.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У 2004–2014 рр.

У статті розглядається динаміка зміни суспільної думки щодо національної ідеї в Україні від початку Помаранчевої революції до завершення Революції гідності. Автор простежує наслідки впливу російської пропаганди у ЗМІ, а також порівнює вплив цих подій на розвиток національної ідеї в українському суспільстві.

Ключові слова: українська національна ідея, суспільна думка, національна свідомість, Помаранчева революція, Революція гідності.

Національна ідея – це основа державності на ментальному рівні. Українство досі не сформувало єдиного поняття національної ідеї не лише через теоретичні розбіжності, але й тому, що суть її невпинно змінюється в ході історії. Національна свідомість – найперший показник дієвості та значущості ідеї у суспільстві. Мета даної статті: прослідкувати трансформації української національної ідеї на порівнянні особливостей суспільної думки, рівнів національної свідомості, загального настрою українства за двох подій – Помаранчевої революції та Революції гідності. Дослідження обох «майданів» показує зрізи суспільних настроїв та рівнів усвідомленості українцями своєї політичної, національної окремішності. Зважаючи на історичний досвід, необхідно також звернути увагу на проблему російсько-українських стосунків на етнічному рівні.

Варто зазначити, що у науковій літературі дана тематика мало розкрита. Під час написання статті автор спирався на попередні дослідження Помаранчевої революції та Революції гідності. Слід відзначити статті Шульги Т. С.¹ та Зорій Н. І.², у яких розкриваються переважно психологічні аспекти національного самоусвідомлення. У статті Воропаєвої Т.³ глибоко проаналізовані причини і наслідки міжрегіональних конфліктів в українському суспільстві, а також досліджено вплив російських ЗМІ на нього. Щодо досліджень подій 2013–2014 років, найбільш цікавими видаються статті Чупири О.⁴ та Мінакова М.⁵, у яких значна увага приділяється джерелу проросійських тенденцій в Україні.

Ткаченко В. М. стверджує, що Помаранчева революція послужила могутнім каталізатором формування української ідентичності. Науковець наводить дані соціологічного дослідження: «За даними травня 2005 року «громадянами України» як пріоритетної самоідентифікації дотримувалися вже 56,7% опитуваних (зростання на 12,4%!). Частка «радянських людей» зменшилася з 10,7% до 8,1%, і, що примітно, за цим показником сталися зрушення в регіональному контексті: Захід – 1,8%; Центр – 4,9%; Схід – 13,2%»⁶.

Головним соціально-психологічним чинником участі молоді в Помаранчевій революції стала насамперед неможливість реалізації в державі двох основних цінностей – свободи і рівності. Ці ідеї повинні обґрунтовуватися в ідеології держави, однак цього не було зроблено після здобуття Україною незалежності жодною з політичних сил. Відтак процес формування політичної належності громадянина не завершився, не був належним чином підтриманий політичною елітою⁷. Варто зазначити, що у 2005 р. був зафіксований найвищий рівень схвалення здобуття Україною незалежності, після чого показник почав знижуватися, досягши мінімального рівня у 2009 р⁸. Після цього рівень знову став зростати, що пояснюється залежністю стійкості національної ідеї в суспільній думці від соціально-економічної ситуації в країні. Україна поступово втрачала важливі ознаки економічного суверенітету через вплив російської політики⁹, формувалися передумови до втягнення країни у сферу російського економічного простору.

Російські та деякі українські впливові особи фінансували проекти, що сприяли утвердженню домінування російських ЗМІ в українському інформаційному просторі, русифікації, денаціоналізації українського суспільства, формуванню проросійськи зорієнтованої громадської думки та закріпленню в масовій свідомості проросійської зовнішньополітичної орієнтації України. Також російська політична еліта фінансувала виборчі кампанії і здійснювала вплив на ухвалення

політичних рішень. Відбувалася гра на протиріччях в українському суспільстві, що створювало вигідний імідж проросійським політикам та дискредитувало їхніх супротивників¹⁰.

Російські політтехнологи, залякуючи російськомовних українців радикальним націоналізмом, зуміли спровокувати на засадах російського націоналізму своєрідну політичну мобілізацію значної частини етнічних росіян, втягуючи у цей рух (як нібито загально регіональний) і значну частину русифікованого етнічно українського населення. Це призвело до гострого політичного зіткнення, що в результаті поглибило регіонально-політичну диференціацію. І якщо до того часу помітними були переважно лише регіонально-історичні відмінності, то в результаті цілеспрямованих дій з російської сторони, з'явилися регіонально-політичні суперечності. Особливо штучно нагніталася протистояння по лінії: НАТО чи Росія, єдина державна мова українська чи двомовність¹¹.

Свідомо підтримка проросійських сил в Україні мала в перспективі привести до союзу двох країн. Активізація російського фактору на Сході майже точно мала б стимулювати діяльність націоналістичних угруповань Заходу, а отже, викликати небезпечні міжрегіональні протиріччя. Варто відзначити, що у груп національних меншин у 2005–2006 рр. виросло значення регіональної ідентичності. В українців в цей час стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності, а для російськомовних українців етнічна ідентичність більше пов'язувалася з пострадянською, ніж з європейською¹².

Проблема єдності українського суспільства загалом в цей період стає все гострішою, поглиблюється конфліктний стан громадської думки, зокрема щодо основних суспільно-політичних орієнтацій: інтеграція України в європейську спільноту або посилення зв'язків з країнами СНД; єдина державна мова або здобуття російською мовою статусу другої державної мови.

Загальна тенденція порушення основних принципів проведення виборів ставила під сумнів їх визначальну роль у формуванні демократичних інститутів влади. Це посилювало недовіру населення до політичної еліти та відштовхнуло багатьох від підтримки української національної ідеї. Саме за часів Помаранчевої революції в Україні з'явилося явище так званого «Чорного PR», що швидко розвивалося і супроводжувалося тиском на свідомість населення. Вже у 2007 р. його поширення досягло кульмінації та міцно увійшло у виборчі кампанії¹³.

Разом з тим, використовувалися технології політичного маніпулювання, в тому числі у ЗМІ, зросли можливості впливу на масову свідомість, управління громадською думкою. За цих умов ЗМІ дедалі більше виступали не лише необхідним провідником політичного механізму, а й виявляли соціальну суть подій, програмуючи тим самим поведінку населення.

Прихід до влади в 2010 р. Партії регіонів призвів до зростання частки громадян, котрі позитивно ставляться до проголошення Україною самостійності. Тут могли працювати два протилежні механізми: отождення себе з українською нацією серед прихильників регіоналів у зв'язку з їх перемогою чи ж, навпаки, зростання патріотичних настроїв серед колишнього «помаранчевого» електорату як протестна відповідь на поразку і занепад цих, тепер уже опозиційних, політичних сил. Проте проросійські сили зуміли створити внутрішні бар'єри на шляху консолідації українського суспільства.

Водночас в Україні відбувалися об'єктивні природні процеси у напрямі збереження національно-державної самобутності, дуже повільно, але все ж формувався певний потенціал громадянської протидії експансіонізму з боку Росії, особливо у середовищі журналістів, зростала воля до збереження цілісності й незалежності. Таким чином підтримувалося існування української національної ідеї, хоча й не здійснювалося достатньо заходів для її розвитку та укріплення в суспільній думці. В регіонах з порівняно меншою часткою етнічних українців зберігалася популярність проросійських ідей.

Революція гідності стала новим виявом прагнення нації до втілення в життя національної ідеї. Порівнюючи Євромайдан з Помаранчевою революцією, слід зазначити, що обидва періоди характеризувалися зростанням недовіри народних мас до влади, до її спроможності розвивати державу на демократичних засадах. В обох випадках масові виступи і протести мали стати каталізатором процесу демократизації, змін в державному апараті, але своїм побічним наслідком мали також поглиблення кризи в сфері економіки та політики. В обох випадках варто відзначити активну участь у цих подіях громадських організацій різних спрямувань¹⁴. Майдан став новою формою прояву громадянського суспільства, опинившись, умовно кажучи, в безпосередній близькості від політичної влади і в центрі суспільної уваги. Майдан 2013–2014 рр. істотно відрізняється від попереднього – це теж стихійне явище, але також – вже усвідомлений громадський рух, з урахуванням минулого досвіду.

Важливою особливістю Євромайдану 2013–2014 рр. була відсутність мовних і в цілому етнічних протиріч. Загальна аура демонстрацій була, звичайно ж, в більшості своїх проявів укра-

їнською з етнокультурної точки зору, але вона не носила націоналістичного характеру. З іншого боку, в певній частині населення переважала особливо стійка форма ірраціональної українофобії радянського типу, характерною її особливістю в історичному контексті стало систематичне прирівнювання всього українського до «петлюрівського». Але проблема не стільки в тяжкій спадщині радянської ідеології, а швидше в цілеспрямованому продовженні її традицій. В означений період замість назви «петлюрівський» активно і безапеляційно використовується «бандерівський», що в свідомості певної групи населення безпосередньо корелює з такими негативно зарядженими ярликами, як зрадник, і – що більш важливо – фашист¹⁵.

Російські ЗМІ підхопили цю риторику та підкріпили її новими «фактами» і викриваючими репортажами. Зерно це падало на заздалегідь підготовлений ґрунт. Чимала частина населення регіонів, які межують з Росією, протягом двох десятиліть продовжувала бути частиною інформаційного простору Росії. Мільйони українців дивилися російські новини і політичні ток-шоу, щоб дізнатися, що відбувається на батьківщині. Неминучим результатом подібного неконтрольованого домінування російських ЗМІ на території України стало не одне покоління громадян України, які асоціюють себе з російською, а не українською політичною нацією. Ускладнювала ситуацію також радянська, і за формою, і за змістом пропаганда радянських же цінностей і супутнє возвеличення традицій імперського самодержавства. Відповідно населення ототожнювало ці традиції з сусідньою могутньою Російською Федерацією.

Яблуком розбрату була і політика Росії щодо захисту інтересів російськомовного населення України, адже україномовні патріоти розцінювали її як пряме вторгнення Росії у внутрішні справи України. Кремль, в свою чергу, усвідомлено обрав саме таке формулювання. Захищати інтереси етнічних росіян в Україні не так вигідно: їх, за даними останнього перепису населення, всього близько 17%, а от російськомовних громадян – майже половина населення, а це куди більш масштабна платформа¹⁶.

Цікаво, що саме на тлі цієї дискусії в соціальних мережах почали з'являтися досить численні групи, учасники яких характеризували себе як російськомовних українських патріотів або навіть націоналістів. Згодом це переросло в повноцінний суспільний рух – Російськомовні українські націоналісти (РУН). Події на Майдані і масові протести в регіонах, змусили українське суспільство переоцінити ситуацію. На головні площі країни масово вийшло російськомовне населення, яке підтримало європейський вибір України. У той же час протести на Майдані супроводжувалися не тільки високим рівнем громадянської активності, але і інтенсивними культурними подіями і інтернет-активністю.

Сформувалась «російськомовна» частина української політичної нації, яка себе такою усвідомлює і відмежовує від російської. Виділення феномену російськомовного українського патріота, носія національної ідеї, справило позитивний вплив на поширення ідеї в цілому. Спостерігалася певного роду трансформація української національної ідеї. Її суть залишилася незмінною, але мовна проблема як одна з перешкод утвердження її у суспільстві, поступово слабшала. Вияв патріотизму російськомовного населення було настільки масштабним і очевидним, що ідея надання російській мові офіційного статусу втратила для активістів Майдану, і в цілому для українського суспільства, характер символу антиукраїнства¹⁷.

Відбувалося пробудження національних почуттів та звернення до історичної традиції української державності, яку, фактично, знову доводилося відстоювати – щоправда, в реаліях XXI ст. Суспільство прийняло гасла української національно-визвольної традиції поч. XX ст.: «Воля України або смерть» і бойовий клич «Слава Україні!» з відкликом «Героям слава!». Це є очевидним свідченням розвитку громадянського суспільства в Україні, розвитком національної ідеї, переосмислення її в контексті подій історії та сучасності. Більше, ніж за усі попередні роки незалежності, національна ідея стала провідною у протестах населення. Більша маса українців визначила напрямок, в якому мала розвиватися їхня держава, та стала відкрито виступати проти втручання російської влади у будь-які українські справи.

Деякі дослідники навіть у подіях Євромайдану вбачають синдром «пострадянськості»¹⁸. Переважно це проявляється у наявності низького рівня соціальної довіри і несприйнятті соціальної реальності. Це говорить про відсутність цілісної усталеної світоглядної ідеології в українському суспільстві навіть на 2013–2014 рр. Українці поділилися на два табори: тих, хто говорить про сусідню країну в термінах «братська земля» і «підступний ворог»¹⁹. Перша група зверталася до радянського минулого, накладаючи це ставлення і на сучасний стан справ. Необхідність єдності українців і росіян пояснювалася «слов'янським корінням», спадщиною Русі і Радянського Союзу. Друга група виявляла не набагато кращі тенденції, будучи агресивно налаштованою до Росії.

З посиленням національних почуттів трансформація суспільства відбувалася на усіх рівнях, в тому числі змінювалися стереотипи, самий характер нації. Головна небезпека полягала у вихованні молодших поколінь майбутніх носіїв української національної ідеї з негативним ставленням не лише до уряду сусідньої країни, а й до всього народу.

Євромайдан в російських новинах представлявся місцем, де всі дії проплачені, а протестуючих піддавали без їхнього відома діям наркотичних речовин. Годі вже й казати про такі байки як торгівля органами, вбивства дітей, богохульні заходи та дії українських націоналістичних організацій. Така модель доволі швидко була сформована в уяві жителів регіонів, до яких російське телебачення мало доступ²⁰. Зрозуміло, що у свідомості цих людей Євромайдан перетворився не на вияв волі та згуртування української нації, а на загрозу. Захиститися від неї можна лише за допомогою відповідного протесту – так винило явище під назвою «Антимайдан».

У розгляді трансформації української національної ідеї варто звернути увагу на процес декомунізації. У 2015 р. П. Порошенко підписав чотири закони, що мали б відкрити суспільству новий погляд на радянське минуле України. З одного боку, декомунізація дозволила обмежити поширення залишків прорадянських, а разом з тим, і проросійських ідей. Закони передбачали усунення ідеологічного спадку Радянського Союзу: заборона комуністичної партії, її символіки, ліквідація пам'ятників, присвячених радянським лідерам, зміна топонімів та інших назв, встановлення кримінальної відповідальності за висловлення комуністичних ідей, а також відновлення та збереження пам'яті про національних героїв України²¹. Така політика, безумовно, підтримує національні цінності. З іншого боку, багато поколінь українців були виховані за часів радянського панування. Незважаючи на патріотизм, їм було важко спостерігати, як знищується пам'ять про минулі роки. Загалом же, закони про декомунізацію сприяли очищенню українського суспільного простору, оздоровленню його.

Українська національна ідея знаходиться у постійному розвитку, вона не може бути сформульована раз і назавжди, оскільки за своєю суттю вона є лише реакцією суспільства на виклик часу. Саме тому суспільна думка постійно продукує нові й нові ідеї щодо розв'язання актуальних проблем сучасності. Як у 2004, так і у 2014 роках державна політика не відповідала суспільним настроям – це викликало відповідне незадоволення населення. Саме у відкритому прояві власної волі українці викрили недоліки та прогалини у внутрішній етнополітиці. Під час Помаранчевої революції чітко визначилося розуміння єдності, але в той же час, зовнішнє втручання у національну свідомість зумовило «проблему Сходу і Заходу», яка через десятиліття покаже себе в існуванні Євромайдану та Антимайдану.

Одним з побічних наслідків Помаранчевої революції, які вплинули на Євромайдан, стало набуття громадянським суспільством певної дієздатності. Звичайно ж, елементи, з яких складається громадянське суспільство, існували й раніше, але в умовах пострадянської і новоствореної корумпованої бюрократії вплив їх був або незначним, або локальним. Національна ідея в цей період набуває оновленого значення, а Революція гідності виступає об'єднуючим фактором для більшості свідомого українського населення. Тепер національна ідея визначає напрямок подальшого руху України на міжнародній арені, тоді як раніше такої уваги до геополітики у широких мас населення не спостерігалось.

Зважаючи на минулий досвід, українська суспільна думка протистоїть натиску ззовні, результатом чого маємо рух Російськомовних українських націоналістів. Варто відзначити, що й національна ідея у цей період має вже не лише об'єднуючий, але і оборонний характер. Через загрози, які відчуває населення України стосовно незалежності своєї держави, відбувається консолідація суспільства на основі якраз-таки національної ідеї, що є якісним показником поширення і усвідомлення цієї ідеї українцями. Національне самоусвідомлення набуло вже такої міцності, що у своєму розвитку ідея має стати не лише консолідуючим та оборонним механізмом, а провідним мотивом у зовнішньо- та внутрішньополітичному розвитку держави.

¹ Шульга Т. С. Здобуття незалежності у суспільній свідомості громадян України // Український історичний журнал. – 2011. – Вип. 4. – С. 108–116.

² Зорій Н. І. Соціально-психологічні чинники соціальної напруги в Україні та проблема цінностей // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. Праць – К., 2005. – Вип. 4. – С. 120–127.

³ Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України в контексті інформаційної безпеки // Людинознавчі студії: Зб. наук. праць Дрогобицького держ. педагогічного унів. ім. І. Франка. – 2009. – Вип. 20. – С. 16–35.

- ⁴ Чупыра О. Гражданский протест. Версия 2.0. Майдан 2013–2014 как катализатор русскоязычного украинского патриотизма // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2014. – Вип. 1. – С. 17–23.
- ⁵ Минаков М. Утопические образы Запада и России у сторонников Евромайдана и их противников: элементы идеологического оформления конфликта в Украине 2013–2014 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2013. – Вип. 2. – С. 61–73.
- ⁶ Ткаченко В. М. Проблеми української ідентичності: регіональний аспект // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць – К., 2005. – Вип. 4. – С. 404.
- ⁷ Зорій Н. І. Соціально-психологічні чинники соціальної напруги в Україні та проблема цінностей // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць – К., 2005. – Вип. 4. – С. 120.
- ⁸ Шульга Т. С. Здобуття незалежності у суспільній свідомості громадян України // Український історичний журнал. – 2011. – Вип. 4. – С. 109.
- ⁹ Пасічник В. М. Національна ідея в контексті україно-російських відносин. Навч. посібн. – Львів, 2007. – С. 120.
- ¹⁰ Там само. – С. 121.
- ¹¹ Дністрянський М. Геополітичний тиск Росії та українські перспективи // Унівесум. – Львів, 2010. – Вип. 11–12.
- ¹² Воропаєва Т. Національна ідентичність громадян України в контексті інформаційної безпеки // Людинознавчі студії: Зб. наук. праць Дрогобицького держ. педагогічного унів. ім. І. Франка. – 2009. – Вип. 20. – С. 22.
- ¹³ Денисова А. Ю. Особливості «чорного» PR в Україні // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету». – К., 2014. – Ч. 8. – С. 99.
- ¹⁴ Боева С. С. «Помаранчева революція» та «Євромайдан»: крок назад чи вперед до демократизації? // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2015. – Вип. 1. – С. 77.
- ¹⁵ Чупыра О. Гражданский протест. Версия 2.0. Майдан 2013–2014 как катализатор русскоязычного украинского патриотизма // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2014. – Вип. 1. – С. 19.
- ¹⁶ Там само. – С. 20.
- ¹⁷ Там само. – С. 22.
- ¹⁸ Минаков М. Утопические образы Запада и России у сторонников Евромайдана и их противников: элементы идеологического оформления конфликта в Украине 2013–2014 гг. // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2013. – Вип. 2. – С. 63.
- ¹⁹ Там само. – С. 70.
- ²⁰ Яковлев М. Антимайдан после Евромайдана в социальных сетях: образ врага и опасения жителей востока Украины // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2014. – Вип. 1. – С. 83.
- ²¹ Буркхардт Ф. Законы о декоммунизации: историческая политика и законодательная деятельность Верховной Рады // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2015. – Вип. 1. – С. – С. 100.

В статье рассматривается динамика изменения общественного мнения относительно национальной идеи в Украине с начала Оранжевой революции до окончания Революции достоинства. Автор прослеживает последствия влияния российской пропаганды в СМИ, а также сравнивает влияние этих событий на развитие национальной идеи в украинском обществе.

Ключевые слова: украинская национальная идея, общественное мнение, национальное сознание, Оранжевая революция, Революция достоинства.

The article reviews the dynamic of changes in public opinion regarding the national idea in Ukraine from the beginning of the Orange Revolution to the end of the Revolution of Dignity. The author traces the consequences of the influence of Russian media propaganda and compares the influence of these events on the development of the national idea in Ukrainian society.

Keywords: Ukrainian national idea, public opinion, national consciousness, the Orange Revolution, the Revolution of Dignity.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕАТРАЛЬНО-МИСТЕЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ (1991–2013 рр.)

У статті досліджується діяльність театрів та музичних колективів Збройних Сил України. Зазначається, що вони мали велике значення в організації дозвілля та відпочинку військовослужбовців і членів їх сімей. Для здійснення театральної діяльності у військових підрозділах значну підтримку та допомогу надавало військове керівництво і комерційні структури. Акцентується увага на активній гастрольній діяльності артистів, під час яких вони відвідували багато віддалених військових гарнізонів з виставами та концертами, підвищуючи культурний рівень військовослужбовців та членів їх сімей. Наголошується, що дозвілля та відпочинок військовослужбовців відіграє значну роль у знятті фізичного і психологічного навантаження, яке накопичується в процесі військової служби.

Ключові слова: театральна діяльність, ансамбль, оркестр, театр, військовослужбовці, Збройні Сили України.

Розвиток Збройних Сил України (далі – ЗСУ) на сучасному етапі базується на повазі до прав військовослужбовця. Це вимагає нової ментальності, іншої системи цінностей і ставлення до особистості військовослужбовця. Військова практика останніх років показала, що якісне виконання службових задач, ефективність діяльності органів і підрозділів ЗСУ напряму залежить від рівня загальної і професійної культури військовослужбовців, стану морально-психологічного клімату в колективі.

Задоволення культурних і духовних потреб військовослужбовців і членів їх сімей мають великий вплив на якість виконання службово-бойових завдань, формування у них патріотичної свідомості та високих морально-психологічних якостей.

У ЗСУ театральна діяльність має велике значення. Вона сприяє збагаченню духовного світу військовослужбовців на основі залучення їх до духовних цінностей українського народу і його війська, кращих зразків української та світової культури, відновленню втрачених сил, згуртовує колектив, урізноманітнює військову службу, сприяє прояву свободи, творчої реалізації естетичних здібностей і потреб кожного військовослужбовця.

Актуальність статті полягає у потребі вивчення питання організації театральної діяльності в ЗСУ в 1991-2013 рр. та її впливу на морально-психологічний стан військовослужбовців та членів їх сімей. В силу обставин, що склалися в Україні, велику роль у знятті психологічного навантаження, яке накопичується під час виконання обов'язків військової служби, відіграє дозвілля та відпочинок військовослужбовців. Саме від належної організації дозвілля та відпочинку залежить працездатність військовослужбовців на наступний день і навіть цілий тиждень. І саме тут не останню роль посідає театральна діяльність.

Дослідженню даного питання присвячено ряд публікацій. Зокрема, інформацію про розвиток військового театру містять публікації Л. Загороднюка¹, О. Щербакова². Діяльність пісенних колективів проаналізовано в статтях В. Климюка³, Г. Темка⁴. Однак, комплексного дослідження з проблеми розвитку театральної діяльності в ЗСУ нема.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що органи військового управління у справі формування мережі військових установ і підрозділів культури намагались як можна ширше охопити всю культурну сферу. Прикладом тому є їх діяльність щодо розвитку в ЗСУ театрального та пісенного мистецтва.

Військова служба забирає дуже багато часу та емоційних сил, і з часом, коли приходить відчуття якоїсь внутрішньої пустоти та розгубленості перед світом, то тоді саме театр позитивно впливає на людину: створює емоційні імпульси до різного роду діяльності, виконує величезну виховну роль, піднімаючи різні філософські питання, і тим самим сприяє формуванню якостей, необхідних для внутрішнього, духовного розвитку, сприяє усвідомленню та відчуттю себе як особистості.

У спадок від радянської армії в ЗСУ залишився Драматичний театр Прикарпатського військового округу. У перші роки незалежності творчий колектив театру займався пошуком репертуару, який відповідав би завданням розбудови національної армії, а саме: української драматургії. Театр зіткнувся з труднощами, які полягали у незадовільному володінні артистами українською мовою; незначною кількістю вітчизняних п'єс на армійську тематику; зміні керівництва та режисури театру.

Великий внесок у розвиток армійського театру зробив режисер В. Щербаков. Він налагодив систему навчання артистів українській мові, в театральній творчості звернувся до вітчизняної класики, а з часом і до світової. Його сцена стала експериментальним майданчиком. Розуміючи неможливість втрати значної кількості російськомовного глядача, режисер частину вистав ставив російською мовою, чим намагався вирішити фінансові проблеми в театрі та надати можливість вижити артистам. Режисер намагався відродити в театрі головний принцип його існування: «Бути театром про армію і театром для армії». Він здійснив понад 50 режисерських постановок, з яких 80% патріотичного спрямування.

У 2004 р. в театрі проходять прем'єрні вистави: «Фея гіркокого мигдалю», «Чоловічий рід. Однина», «Одружись зі мною, не пожалкуєш», «Старомодна комедія» та ін. Не забули в театрі і про дітей. Перед Новим роком поставили дитячу виставу «Святий Миколай». Драматичний театр Прикарпатського військового округу здійснював активну гастрольну діяльність, зокрема у 2005 році виїзні вистави театру відвідало понад 5 тисяч військовослужбовців та членів їх сімей.

У 1993 році був створений Драматичний театр ЗСУ. Театр виник на базі театру-студії «Дзвін», що зорганізувався у вересні 1989 року. Фундаторкою «Дзвону» була Н. Заболотна – здібна організаторка і прекрасна акторка.

Учасники театру-студії «Дзвін» часто виїздили у військові частини з концертами – то були естрадні номери, уривки з вистав, вірші, пісні. Безпосередньо спілкувалися з глядачами – молодими вояками, – запрошуючи на сцену тих, хто виявляв бажання показати своє вміння співати, грати чи танцювати. Це створювало відчуття дружньої, доброзичливої атмосфери спілкування, сприяло виникненню кращого взаєморозуміння між акторами та військовослужбовцями.

Основним репертуаром театру-студії «Дзвін» були драматичні вистави, в яких відображалася складна й трагічна доля українського народу та проблеми його сьогодення⁵.

Так у процесі творчої діяльності театру-студії «Дзвін» виникла ідея створити перший театр Збройних Сил України. Театр під керівництвом головного режисера К. Ленартовича їздив з гастрольями по всій Україні. Зокрема артисти театру у липні 1994 року виступили перед військовослужбовцями ВМА України, комендантським батальйоном, Севастопольським військово-морським інститутом та членами їхніх сімей. Вони виконували театральні сценки, співали пісень, читали вірші та прозу⁶.

Наприкінці липня 1994 р. у Центрі культури, просвіти і дозвілля Збройних Сил України відбулася прем'єра спектаклю В. Мороза «Це ти, Моцарте?», яку поставив перший Драматичний театр ЗСУ.

Перед початком прем'єри виступив начальник Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України генерал-лейтенант А. Кобзар, який привітав акторів-учасників вистави, побажавши їм творчих успіхів, спрямованих на успішне здійснення патріотичного виховання молодих воїнів на кращих зразках творів вітчизняних та зарубіжних митців. Адже набуваючи професійної військової підготовки, військовослужбовці мають активно прилучатися й до духовної культури⁷.

Характерною ознакою організаційно-творчої діяльності театру стала оперативність, з якою митці відгукнулись на актуальні проблеми життя. Начальник театру в підготовчий період гастролей особисто відвідував військові гарнізони⁸.

Аналізуючи творчі здобутки Драматичного театру ЗСУ, можна зробити висновок, що колектив працював над творами різноманітних жанрово-стильових структур: «Циліндр», «Святий та гришний», «Ніч в палаці султана Махмета», «Еклезіаст», «Жорж Данден» Ж. Мольєра⁹.

У 1998 році в театрі виникли розбіжності між художньою радою і головним режисером К. Лінартовичем в поглядах щодо репертуару. Головний режисер К. Лінартович прагнув творчих змін, тому прийняв до роботи власну п'єсу не погодившись з художньою радою. Такі його дії призвели до конфлікту і до його звільнення¹⁰.

Після цієї події театр занепав у творчому сенсі і припинив своє існування 14 серпня 1998 року¹¹.

У 2007 році також був ліквідований Драматичний театр Прикарпатського військового округу.

Усвідомлюючи значну роль в організації дозвілля і відпочинку військовослужбовців музики і пісні, завдяки ініціативі головного військового диригента Київського військового округу Г. Гри-

гор'єва та його заступника В. Деркача, органи військового управління вже 12 липня 1992 року сформували Військово-оркестрову службу ЗСУ у складі Головного штабу ЗСУ¹².

У вересні 1992 року на базі військового оркестру штабу Київського військового округу створили Зразково-показовий оркестр ЗСУ, який став провідним творчим колективом України. Першим твором, що виконав оркестр був Гімн України, виконання якого у ЗСУ було введено ще 20 лютого 1992 року Наказом Міністра оборони України №16¹³.

В оркестрі було понад 100 музикантів, об'єднаних в різножанрові групи: духовий оркестр, репертуар якого складався з творів українських та закордонних композиторів; естрадний оркестр (біг-бенд), котрий виконував джазові композиції та популярну естрадну музику; джаз-бенд (діксіленд) – виконував традиційну джазову музику; фольклорний гурт – це солісти-вокалісти й танцювальна група.

Діяльність оркестру була різноманітною: виступи в багатьох частинах та навчальних закладах ЗСУ, на радіо, телебаченні, обслуговування візитів іноземних урядових делегацій, участь у фестивалях, конкурсах, марш-парадах, плац-концертах. Наприклад, 3 квітня 1993 року, під керівництвом начальника оркестру В. Яковенко, музика оркестру лунала на фестивалі «Тріанта» в Голландії. Крім того український колектив став лауреатом премії польського фестивалю «Золота ліра», отримав приз глядацьких симпатій у Швеції та титул почесного оркестру французького м. Тарасконі¹⁴. Під керівництвом Г. Григор'єва були також створені оркестри ВМС та ВПС України.

Діяльність військових музичних колективів ЗСУ свідчить, що з перших днів існування ЗСУ, вони спрямували свою роботу на концертну діяльність; мистецьку та репертуарно-методичну роботу; міжнародне представництво культури України та її ЗСУ¹⁵.

Проте, протягом 1992–2005 рр. залишались не вирішеними питання придбання нових інструментів та апаратури, організації концертно-гастрольної діяльності¹⁶.

1 лютого 1994 р. вводиться в дію Директива Міністерства оборони України № Д-6 «Про організацію культурно-виховної, просвітницької роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їх сімей, працівників Збройних Сил України». Директивою визначалися форми, методи та засоби культурно-виховної, просвітницької роботи в ЗСУ – організація любительських об'єднань клубів за інтересами; створення нових вистав та концертних програм, кінофільмів, зразків образотворчого мистецтва, народної творчості, розвиток всіх її видів і жанрів тощо.

У ЗСУ був організований та проведений фестиваль української військово-патріотичної і маршової пісні «Червона калина», який проводився як культурно-мистецький захід на конкурсних засадах за напрямками: хор, співана поезія, дума, естрадна пісня, рок. У кожному напрямі визначалися переможці за кращу військово-патріотичну пісню, за кращу маршову пісню, за краще аранжування творів, за кращий хор, за кращий ансамбль. Однією з умов фестивалю було те, що всі твори повинні виконуватися українською мовою¹⁷.

На думку начальника управління виховної роботи – заступника начальника Головного управління виховної роботи Міністерства оборони України Г. Темка: «Цікаво, на високому організаційному і художньому рівні пройшли концерти в гарнізонах Івано-Франківська, Львова. Але все-таки кращими були концерти у Вінниці та Одесі. Напевне тому, що тут значну увагу цим заходам приділили командуючий Військово-Повітряними Силами генерал-лейтенант В. Антоненко та командуючий військами Одеського військового округу генерал-полковник В. Шкідченко вони постійно цікавилися ходом проведення фестивалю у військових частинах, а на заключному етапі надали практичну допомогу і самі прийшли подивитися концерт»¹⁸.

Отже, коли вище військове керівництво надавало підтримку і дієву допомогу у проведенні і організації різноманітних культурно-просвітницьких заходів покликаних урізноманітнити діяльність військовослужбовців у позаслужбовий час, то вони, як правило, мали великий успіх.

У цих гарнізонах, крім концертів, були організовані виставки образотворчого мистецтва самодіяльних художників, а також художньої фотографії, народної вишивки та дитячого малюнка. У концертах взяли участь і надали шефську допомогу професійні артисти: В. Туринець, А. Горчинський, П. Зібров та ін.

Організація відпочинку і дозвілля військовослужбовців має велике значення для якісного виконання ними службових обов'язків. Однак потрібно зауважити, що у військовослужбовців були різні можливості щодо якості проведення свого вільного часу. Чимало залежало не лише від особистого бажання, а й від місця проживання військовослужбовця. Адже одне – жити в столиці чи обласному центрі, і зовсім інше – у військовому містечку (ще й віддаленому).

У результаті дослідження, ми виявили, що віддаленість деяких військових гарнізонів від культурних центрів, унеможливлювало організацію різноманітного дозвілля військовослужбовців та членів їх сімей.

Однак, завдяки роботі фахівців виховної роботи та фінансовій підтримці, з боку керуючого Львівською філією акціонерно-комерційного Києво-Печерського банку, Л. Козака стало можливим гастрольне турне по Закарпатській та Львівській областях, гурту Мар'яна Шуневича, який дав концерти в шести віддалених підрозділах і гарнізонах. Ще у березні 1993 року Львівською філією АК Києво-Печерського банку була започаткована широкомасштабна патріотична акція «Бізнес за духовне відродження українського війська»¹⁹.

Найбільше артистам запам'ятався концерт з воїнами радіолокаційного підрозділу, який розташовувався у серці Карпат – на висоті 1681 метр над рівнем моря. Це, до речі, найвищий об'єкт протиповітряної оборони України. на концерті були присутні не тільки солдати і офіцери, а також і їхні родини. Завдяки цьому концерту залишилися далеко проблеми нелегкого сьогодення, зникла втома після напруженого тактичного навчання, яке щойно закінчилось. Для того, щоб послабити психологічну втому, підняти моральний дух вартових повітряних кордонів, відділ виховної роботи західного району ППО України започаткував акцію «Львівські митці – захисникам неба»²⁰.

З метою покращення культурного обслуговування особового складу Управлінням виховної роботи Військово-Морських Сил України укладались договори про шефську співпрацю з управлінням культури Севастопольської міської державної адміністрації, театром танцю «Вікторія», вирішувались питання щодо відвідування військовослужбовцями строкової служби на пільгових умовах музеїв та кінотеатрів у м. Севастополі та м. Одесі. Як наслідок вдалої роботи в цьому питанні тільки у 2001 р. у військових частинах і на кораблях ВМС з концертними програмами виступило більш ніж 30 професійних і аматорських колективів з усіх регіонів України. Творчі колективи флоту прийняли участь у різних фестивалях мистецтв: міжнародному фестивалі спортивного бального танцю «Севастопольський вальс», фестивалі української народної пісні «Дзвени піснями, моя земля».

Реформування ЗСУ у 2003–2005 рр. не оминуло і митців, скорочувались військові посади музикантів, артистів. Основні зусилля керівництво МОУ спрямовувало на збереження унікальних творчих колективів, для чого вводились цивільні посади в штати військових оркестрів, ансамблів.

Проте, навіть в таких умовах військові музиканти продовжували творити прекрасне. Аналіз їх діяльності, в цей період часу, дозволив встановити ряд характерних особливостей їх роботи. Наприклад, художній керівник і головний диригент Ансамблю пісні і танцю ЗСУ, полковник Д. Антонюк створив такі твори, як «Армія великої держави», «Солдатські мрії». Ансамбль значно розширив творчий репертуар – де поряд з творами патріотичної тематики, академічною класикою та традиційним виконанням народних пісень успішно поєднувались джазова музика, сучасні хореографічні постановки, естрадні шлягери та пісні. Про кількість концертів проведених Ансамблем пісні і танцю Збройних Сил України свідчить таблиця 1, яка була складена на основі даних щорічника «Біла книга – 2005»²¹, «Біла книга – 2007»²², «Біла книга – 2009»²³, «Біла книга – 2010»²⁴, «Біла книга – 2011»²⁵, «Біла книга – 2012»²⁶, «Біла книга – 2013»²⁷.

Таблиця 1

*Кількість концертів проведених Ансамблем пісні і танцю
Збройних Сил України*

Рік	Кількість концертів
2005 рік	125
2007 рік	100
2009 рік	171
2010 рік	300
2011 рік	164
2012 рік	450
2013 рік	470

Військові артисти об'їздили багато віддалених військових гарнізонів з концертами, підвищуючи культурний рівень військовослужбовців та членів їх сімей.

У 2005 році солістка Ансамблю пісні і танцю ЗСУ Тіна Кароль здобула друге місце на фестивалі молодих виконавців «Нова хвиля» в Юрмалі (Латвія). З великим успіхом співачка виступала також перед українськими миротворцями в Іраку та Косово²⁸.

Наступна солістка Ансамблю пісні і танцю ЗСУ Злата Огневич стала призеркою «Євробачення-2013». Вже через день після нагородження разом із Заслуженим академічним ансамблем пісні і танцю ЗСУ вона відвідала Республіку Косово з миротворчою місією. Артисти привітали особовий склад національного контингенту сил KFOR з Міжнародним днем миротворців ООН. Злата Огневич виконала для «голубих беретів» уже відому «Gravity», а також українські та російські пісні²⁹.

Отже, можна зробити висновок, що у досліджуваний період на теренах України діяло два театри: Драматичний театр ЗС України та Драматичний театр Прикарпатського ВО. Діяльність театрів значно сприяла всебічному культурному розвитку військовослужбовців та членів їх сімей.

Також, велике значення мала діяльність Військово-оркестрової служби ЗСУ, Зразково-показового оркестру ЗСУ та Ансамблю пісні і танцю ЗСУ. Діяльність цих військових музичних колективів свідчить, що з перших днів існування ЗСУ, вони намагалися урізноманітнити життя військовослужбовців та членів їх сімей у позаслужбовий час, проводячи концерти у військових частинах та віддалених гарнізонах.

¹ Загороднюк Л. Творчих вам злетів і визнання // Народна армія. – 1994. – 2 серпня. – № 138 (682). – С. 4.

² Щербаков О. Військовий театр – гість «Херсонських ігор» // Народна армія. – 1994. – 9 серпня. – № 143 (687). – С. 4.

³ Климюк В. Львівські митці – захисникам неба // Народна армія. – 1994. – 4 жовтня. – № 178 (722). – С. 2.

⁴ Темко Г. Пісня – джерело духовності воїна // Народна армія. – 1994. – 12 листопада. – № 204 (748). – С. 4.

⁵ Загороднюк Л. Творчих вам злетів і визнання. – С. 4.

⁶ Щербаков О. Військовий театр – гість... – С. 4.

⁷ Загороднюк Л. Творчих вам злетів і визнання. – С. 4.

⁸ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України) м. Київ. – Ф. 3669. – Оп. 18749. – Спр. 1. – Арк. 9, 49.

⁹ Там само. – Арк. 97–124.

¹⁰ Там само. – Арк. 72–88.

¹¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1.

¹² Там само. – Ф. 3657. – Оп. 28067. – Спр. 1. – Арк. 1.

¹³ Там само. – Арк. 88–89.

¹⁴ Жицький П. Найкращий посол нашої держави // Військо України. – 1995. – № 1–2. – С. 40–41.

¹⁵ ГДА МО України. – Ф. 1657. – Оп. 22359. – Спр. 1. – Арк. 19, 22, 45.

¹⁶ Там само. – Ф. 3697. – Оп. 30982. – Спр. 24. – Арк. 15.

¹⁷ Темко Г. Пісня – джерело духовності воїна. – С. 4

¹⁸ Там само.

¹⁹ Климюк В. Львівські митці – захисникам неба. – С. 2.

²⁰ Там само.

²¹ Біла книга – 2005. Оборонна політика України / Сунгуровський М., Чернова А., Шангіна Н. – К., 2006. – С. 79.

²² Біла книга – 2007. Оборонна політика України / За ред. Центру Разумкова. – К., 2008. – С. 79.

²³ Біла книга – 2009. Збройні Сили України – К., 2010. – С. 46.

²⁴ Біла книга – 2010. Збройні Сили України / Андресюк Б., Дем'яненко А., Клубань О., Корендович В., Куцин М. та ін.; за ред. В. Мохаровського. – К., 2011. – С. 16.

²⁵ Біла книга – 2011. Збройні Сили України / Затинайко О., Клубань О., Кушнір І., Омелянчук В.; за ред. В. Мохаровського. – К., 2012. – С. 44.

²⁶ Біла книга – 2012. Збройні Сили України / Бабенко А., Вдовенко С., Затинайко О., Замана В., Михайленко Ю., Мохаровський В.; за ред. О. Олійник. – К., 2013. – С. 41.

²⁷ Біла книга – 2013. Збройні Сили України / Вдовенко С., Куцин М., Ліщинський О., Павленко В., Палій В., Руснак І. – К., 2014. – С. 35.

²⁸ Біла книга – 2005. Оборонна політика України. – С. 80.

²⁹ Смілов Ю. Знай наших! // Військо України. – 2013. – № 5. – С. 52–53.

В статье исследуется деятельность театров и музыкальных коллективов Вооруженных Сил Украины. Отмечается, что они имели большое значение в организации досуга и отдыха военнослужащих и членов их семей. Для осуществления театрально-художественной деятельности в воинских подразделениях значительную поддержку и помощь оказывало военное руководство и коммерческие структуры. Акцентируется внимание на активной гастрольной деятельности артистов, во время которых они посещали многие отдаленные военные гарнизоны со спектаклями и концертами, повышая культурный уровень военнослужащих и членов их семей. Отмечается, что досуг и отдых военнослужащих играет значительную роль в снятии физической и психологической нагрузки, которая накапливается в процессе военной службы.

Ключевые слова: театрально-художественная деятельность, ансамбль, оркестр, театр, военнослужащие, Вооруженные Силы Украины.

The activities of theaters and musical groups of the Armed Forces of Ukraine are analyzed in the article. It is noted that they were of great importance in the organization of leisure and recreation of servicemen and their family's members. The significant support and assistance was provided by military leadership and commercial structures to implement theatre and art activities in the military units. The focus is on active touring activity of artists, during which they visited many remote military garrisons with performances and concerts, raising the cultural level of servicemen and their family's members. It is noted that leisure and recreation of servicemen plays a significant role in removing physical and psychological pressure accumulated during the military service.

Keywords: theatre and art activities, ensemble, orchestra, theater, servicemen, the Armed Forces of Ukraine.

ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

В статті розглядаються причини виїзду українців на роботу за кордон, види роботи та її наслідки для економічної, демографічної і культурної сфер України на прикладі Закарпатської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської областей.

Ключові слова: міграція, заробітчани, нелегальна праця, посередники, бізнес, безвізовий режим, Закарпаття, Гуцульщина, Західна Україна.

Міграція ХХІ століття є потужною рушійною силою, що руйнує закріплені та унормовані процеси в житті країни в цілому та кожної окремої людини зокрема. Міграція – це рух, переміщення, просторове пересування¹. В широкому контексті, це територіальне переміщення населення, що виявляється в різних формах: трудова, освітня, культурна, туристична тощо.

В найбільш вузькому розумінні, міграцією є тільки ті процеси, що виявляються в повній зміні місця проживання на доволі довгий період, як правило, не менше року², коли мова не йде про переселення в межах одного населеного пункту чи регіону³. Це, в свою чергу, призводить до зміни в демографічній складовій регіону, географічного розміщення населення, його густоти і заселеності територій⁴. Дослідники зазначають, що імміграція (в'їзд в країну, прибуття, протилежне поняття до еміграції – виїзд, вибуття з країни) найчастіше пов'язана зі зміною громадянства⁵ чи правового статусу особи⁶.

Зовнішня трудова міграція населення Західної України спричинена багатьма чинниками та стала об'єктивною реальністю сьогодення⁷. Відносна близькість до кордону з 4 європейськими країнами, введення безвізового режиму в червні 2017 року, недостатня кількість робочої сили в сусідніх європейських країнах (трудова міграцію в Польщі оцінюють у 2 млн⁸), складна економічна ситуація в Україні: безгрошів'я⁹ та безробіття¹⁰, борги, лікування¹¹, сімейні обставини¹², бажання дати освіту дітям¹³ призводить до того, що жителі Західної України масово виїжджають на роботу за кордон.

Трудова міграція за кордон в даних регіонах розглядається як сезонна, циркулярна та довготривала. Проте ці типи часто між собою перетинаються. Нерідко буває так, коли мігрант, виїжджаючи за кордон з метою разової нетривалої поїздки, може в процесі міграції вирішити залишитися на постійне проживання («Вна так і була – півроку. А далі їв зробили нову візу. Вна вже на другів. Но а буде дальше тритя, четвєрта. Плануєся так.»¹⁴), або ж здійснити після повернення не плановану раніше другу поїздку. Відповідно, разовий виїзд із запланованим поверненням трансформується у постійну або циркулярну міграцію¹⁵. Важливо звернути увагу на те, що сезонну роботу більше вибирають жителі Галичини та Волині, тоді як населення Закарпаття надає перевагу довготривалим чи циркулярним міграціям.

За неофіційними даними, 85% усіх мігрантів «просочуються» за кордон під виглядом звичайних туристів¹⁶.

Українські мігранти переважно зайняті на вторинному ринку праці (будівництво, сфера послуг, сільське господарство) як некваліфіковані працівники: «Багато людей працює як офіціанти, альбо на кухню, альбо десь у, багато хто убером (Uber – американська компанія, що створила однойменний мобільний застосунок для пошуку, виклику та оплати таксі або приватних водіїв) їздить»¹⁷. Це не спричинює конкуренції для працівників приймаючих країн¹⁸, хоча ті нерідко і не задоволені присутністю українців: «Но вообще чехи не любят украинцев. Вни тіпа щитають, що украинці забирають їхні роботи. Ну типу, знаєш, коли украинці роблять іщи на таких низьких, тіпа на ягоди поїхали, там на стройці дись щось, то вни такое... А от коли вже украинці роблять на якихось таких посадах, то їх це дуже бісить»¹⁹.

Після повернення в Україну зароблені кошти мігранти інвестують в купівлю та ремонт житла, купівлю автомобіля, матеріальну допомогу рідним (батькам, дітям), оплату освіти дітей,

купівлю побутової техніки, коштовностей та одягу, відпочинок на курорті та інше²⁰. Окрім безпосередніх фінансових інвестицій в українську економіку, мігранти везуть на Батьківщину досвід трудових подорожей. Директор з питань підтримки українського представництва Міжнародної організації з міграції Дайна Вілкеліте наголосила, що повернувшись із заробітків мігранти привозять ідеї вже для власного бізнесу²¹, відбувається процес «набуття мізків» (brain gain) – повернення на батьківщину мігрантів, збагачених новими знаннями та вміннями²².

Після введення безвізового режиму для України в червні 2017 року по всій країні розпочався справжній хаос. Люди масово почали робити біометричні паспорти. Довгі черги у паспортних столах та несвоєчасне видання документів – перші кроки безвізового режиму в Україні. Deutsche Welle повідомляє, що протягом 2017 року Державна міграційна служба України видала майже чотири мільйони біометричних паспортів²³.

Трудових мігрантів, які офіційно працюють за кордоном, безвізовий режим не торкнувся, адже для них нічого не змінилось: для того, щоб працювати за кордоном, потрібно мати робочу візу. Наявність біометричного паспорта важливе в тому випадку, коли людина має туристичну, наукову чи культурну ціль. *«Це ти маєш право просто їздити, так... Так [зміни з введенням безвізового режиму] будуть. Для мене так, тому що, якщо діти мої за кордоном, для мене так... Я можу поїхати влюбий час. А якщо ти хочеш... робочу візу, то і так треба оформляти»*.²⁴; *«бо я кажу, бо ісі без віз зроблено для люди, котрі хочать прийти, поникати, відпочити, купити собі щось і назад думі»*²⁵.

Всі, хто їде працювати за кордон на біометричному паспорті, ризикують. І мова йде не про штраф, як буває при арешті на робочій візі чужої країни, а вже про депортацію: *«Типир, на роботі імають на польськві візі, тобі штраф 2 тисячі корун. Імають тя на шенгені, паспорті біометричному на роботі – депортація на 10 років. Є різниця, не?»*²⁶. Проте апробація введення безвізового режиму показала, що люди їдуть працювати нелегально, тільки з біометричним паспортом: *«Ну в мене подруга їхала із біометричним паспортом, страховка і вона їхала як турист. Ну перетнула. Максимум вона може 3 місяці, а вона все одно працює не офіційно – хто то перевіряє... В нас нікому ще депортацію не давали. Все нормально. Те, що тебе ловили – це не тебе ловили, це роботодавців»*²⁷. До введення біометричних паспортів, для заробітчан, які працювали нелегально, були 2 лазівки: по-перше, вони могли працювати в будь-якій країні Європи по польській робочій візі, яку було отримати найдешевше та найлегше. За таке порушення мігрант отримував штраф. По-друге, отримавши штраф чи навіть депортацію, заробітчанин, повернувшись додому, міг змінити прізвище і зробити новий паспорт, на якому продовжував працювати, як нова людина: *«Робив на мусоровозі, дись палинку продав, такой толкав. Короче, ймоли го..., вдарили їм департацію. Но, в'єзда нєт. Він поміняв фамілію. Короче туй взяли його тай сперли. Тай провіряють по базі даних... Кажуть, фотка вроді би однакова, людина янна, адреса однакова, а фамілія – Повх замість Черепко. Но як, офіційна підробка документів, бо він маю тудя департацію, бо він не може тудя їхати.»*²⁸. Хоч таке відверте порушення закону могло призвести до серйозних наслідків, проте сьогодні ідентифікація людини за сканованим відбитком пальця взагалі унеможлиблює підробку документа для перетину кордону.

Введення безвізового режиму для України країнами Європейського Союзу – давно бажане і потрібне явище. Важливим залишається той факт, що українці часто використовують наявність біометричного паспорту для легшого перетину кордону з метою працевлаштування. Для людей, які хочуть поїхати на заробітки, дуже важко отримати звичайну робочу візу в консульстві. Тепер, маючи біометричний паспорт, мету свого візиту треба пояснити тільки при перетині кордону. Цікавим є те, що прикордонники не прискіплюються до в'їжджаючих. Перевірка на кордоні триває 1–2 хвилини. Людина повинна надати працівнику прикордонної служби біометричний паспорт, страхування, пояснити причину в'їзду та показати, що має фінанси для забезпечення поїздки. Зазвичай, всі отримують право на в'їзд. Тільки дуже підозрілі особи отримують відмову, проте це трапляється не часто.

В таких умовах живуть люди, що хочуть (або ж мусять) працювати за кордоном. Цей складний процес пошуку заробітку за кордоном полегшується введенням безвізового режиму та потребою робочої сили в Європі, але, з іншого боку ускладнюється політичною ситуацією у країнах Європи, зокрема в Польщі.

Економічна, демографічна, культурна сфери у вище згаданих регіонах України має свою специфіку та впливає на щоденне життя. Трудова еміграція завжди розглядається як негативна, так і позитивна. З одного боку, негативним чинником є те, що частка працюючого населення середнього віку країни виїжджає за кордон. Таким чином спостерігається зменшення людей,

які мають змогу та бажання працювати, надати країні здорові робочі руки, сплачувати податки, що негативно вплине на економічну ситуацію в Україні. Важливим негативним фактором є значна частка розлучень серед трудових мігрантів, коли один з членів сім'ї (дружина чи чоловік) виїжджає на роботу на довгий період: «Практично я свого чоловіка не віділа, його не було дома. Практично життя ніякого»²⁹; «Чоловік тут, який лишився з дітьми, через 2 роки знайшов собі другу і поїхав»³⁰. Проте позитивна сторона економічної сфери проглядається в тому, що, заробляючи гроші за кордоном, українські трудові емігранти відправляють гроші в Україну, даючи можливість своїм сім'ям витратити їх саме тут, чим самим підтримується економіка в Україні. Доречно згадати, що покращується і матеріальне становище сімей, один чи два члени якого працюють за кордоном. Потік фінансів із інших країн дозволяє людям робити ремонти в будинках, будувати нові, дорого одягатися та харчуватися тощо.

Останні роки спостерігається тенденція неповернення заробітчан додому в Україну, а намагання їх зробити все можливе, щоб залишитись жити за кордоном. Першим кроком до цього є пошук стабільної офіційної роботи, оренда житла. Згодом емігрант намагається забрати інших членів сім'ї із собою. Діти мають змогу отримати там освіту. В Україні, таким чином, спостерігається так зване «старіння нації». Зрештою, оформлюються документи тривалого побуту (часткове громадянство, яке надає певні права, можливість вільного перетину кордону, проте українське громадянство зберігається). Наступний етап – отримання повного громадянства із відмовою від українського.

Станом на 2014 рік, згідно експертних даних, в країнах ЄС на заробітках перебувало близько 1,7 мільйона українців, серед яких близько 65% – нелегально³¹. Опублікований щорічний звіт ООН «International Migration Report» за 2017 рік надав інформацію, що за цей рік кількість українських мігрантів у світі досягнула 5,9 мільйонів. Мова йде про те, що офіційно за 2017 рік з України виїхало майже 6 мільйонів осіб³². І це тільки офіційна статистика. Невідомо, наскільки більше людей виїжджає нелегально. Передбачається, що у зв'язку з щорічною еміграцією, що переважає імміграцію, ключовою особливістю більшості країн Південно-Східної та Східної Європи буде значне скорочення чисельності населення до 2050 року, зокрема й для України³³.

Таким чином, в останні роки продовжується масовий виїзд українців за кордон на заробітки «у пошуках кращого життя». Безвізовий режим, введений в червні 2017 року, тільки посприяв зростанню темпів еміграції.

¹ Заставний Ф. Д. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991. – С. 6.

² Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі. – К., 1997. – С. 16–18.

³ Мороз О. Г. Модерна нація: українці в часі і просторі. – Львів, 2001. – С. 18.

⁴ Малиновська О. А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – С. 16.

⁵ Українська еміграція: Історія і сучасність. – Львів, 1992. – С. 68.

⁶ Зарубіжне українство. – К., 1997. – С. 11.

⁷ Кучменко Н. Легальні та нелегальні канали трудової міграції українців: правові та етнологічні аспекти // Етнічна історія народів Європи – 2010. – Вип. 31. – С. 100–105.

⁸ Польща – нарис історії. За редакцією Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича. Інститут національної пам'яті. – Варшава, 2015. – С. 351.

⁹ Записано Світлинець А. А. 23 лютого 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Кучерявої (Ісак) Галини Іванівни 1992 р. н.

¹⁰ Записано Світлинець А. А. 5 березня 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Гиндрюк (Німчук) Олеси Василівни 1994 р. н.

¹¹ Записано Світлинець А. А. 5 березня 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Гиндрюк (Німчук) Олеси Василівни 1994 р. н.

¹² Записано Світлинець А. А. 8 липня 2017 р. в с. Імстичево Іршавського району Закарпатської області від Романець (Зейкан) Ганни Анатолівни 1952 р. н.

¹³ Записано Тележинською І. 14 травня 2017 р. в с. Криворівня Івано-Франківської області від Макавійчук Ольги 1958 р. н.

¹⁴ Записано Світлинець А. А. 23 лютого 2017р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Кучерявої (Ісак) Галини Іванівни 1992 р. н.

¹⁵ Позняков О. В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні //Проблеми міграції// Демо-

графія та соціальна економіка. – 2016. – № 2 (27). – С. 169–182.

¹⁶ Омельченко О. Турпоїздка за безправ'ям // День України – 2003. – 3 квітня.

¹⁷ Записано Світлинець А. А. 12 лютого 2018 р. в м. Варшава (Польща) від Тележинської Ірени 1994 р. н.

¹⁸ Циркулярна міграція: нові підходи до старої концепції // Матеріали дослідницького проекту «Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС». – Львів, 2014. – С. 9.

¹⁹ Записано Світлинець А. А. 25 червня 2017 р. в м. Київ від Білинець Інни Іванівни, яка народилася 1997 р. в с. Доробратово Іршавського району Закарпатської обл., проживає в м. Прага, Чеська республіка.

²⁰ Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології / за ред. Н. Пархоменко. – К., 2005. – С. 49.

²¹ Удаленная работа // Корреспондент. – № 1. – 14 января 2011. – С. 22–23.

²² Малиновська О. А. Циркулярна міграція – політична мода чи перспективна модель міграційного менеджменту? // Міграційна політика та сучасна міграція // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 2(16). – С. 95–104.

²³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.dw.com/uk>

²⁴ Записано Тележинською І. 17 березня 2017 р. в м. Верховина Івано-Франківської області від пані Люсі 1967 р. н.

²⁵ Записано Світлинець А. А. 23 лютого 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Кучерявої (Ісак) Галини Іванівни 1992 р. н.

²⁶ Записано Світлинець А. А. 23 лютого 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Ісак Євгенії Василівни 1995 р. н.

²⁷ Записано Світлинець А. А. 11 червня 2018 р. в м. Київ від Мишковець Софії Сергіївни 1998 р. н.

²⁸ Записано Світлинець А. А. 23 лютого 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Кучерявої (Ісак) Галини Іванівни 1992 р. н.

²⁹ Записано Світлинець А. А. 1 квітня 2017 р. в с. Приборжавському Іршавського району Закарпатської області від Костраба Вікторії 1985 р. н.

³⁰ Записано Тележинською І. 14 травня 2017р. в с. Криворівня Івано-Франківської області від Макавійчук Ольги 1958 р. н.

³¹ Циркулярна міграція: нові підходи до старої концепції // Матеріали дослідницького проекту «Опрацювання концепції політики циркулярної міграції українців до ЄС у взаємодії експертних середовищ та аналітичних центрів України та ЄС». – Львів, 2014. – С.4.

³² International Migration Report 2017 Highlights. United Nations. – New York, 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf

³³ World migration report 2018. Geneva. Switzerland. 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf

В статье рассматриваются причины выезда украинцев на работу за границу, виды деятельности и ее последствия для экономической, демографической и культурной сфер Украины на примере Закарпатской, Ивано-Франковской, Волынской, Ровенской областей.

Ключевые слова: миграция, работники, нелегальная работа, посредники, бизнес, безвизовый режим, Закарпатье, Гуцульщина, Западная Украина.

The article discusses the reasons for the departure of Ukrainians to work abroad, the types of activities and their consequences for the economic, demographic and cultural spheres of Ukraine on the example of the Transcarpathian, Ivano-Frankivsk, Volyn, Rivne regions.

Keywords: migration, workers, illegal work, intermediaries, business, visa-free regime, Transcarpathia, Hutsul region, Western Ukraine.

ІНОЗЕМНІ СТУДЕНТИ-МУСУЛЬМАНИ М. КИЄВА: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ

В статті розглядається питання соціокультурної адаптації іноземних студентів-мусульман у вищих навчальних закладах міста Києва. Аналізуються особливості культурного, соціального, навчально-психологічного, лінгвістичного, побутового адаптаційного процесу на основі матеріалів польових досліджень.

Ключові слова: Україна, Київ, адаптація, студенти, мусульмани, освіта, іноземці, молодь.

В сучасних умовах інтенсивно розвивається поглиблення міжнародних відносин, особливо у сфері науки та освіти. Співробітництво в галузі освіти є одним з найважливіших завдань багатьох країн, оскільки молодь відіграє важливу роль у процесі зближення народів. У сучасному світі міждержавні освітні контакти інтенсивно розвиваються, збільшується кількість молодих людей, які бажають отримати освіту в іншій країні.

Характеризуючи сутність освітньої міграції її можна визначити, як масове соціокультурне явище, пов'язане з переміщенням людей за межі регіону чи країни постійного проживання з метою підвищення свого освітнього рівня, здобуття знань¹. Україна не є виключенням. До того ж, навчання іноземних студентів підвищує не тільки імідж закладу вищої освіти, але й імідж України².

Значну кількість серед студентів-іноземців в Україні становлять студенти-мусульмани. Необхідно зазначити, що про проблеми, котрі пов'язані з соціально-культурним адаптаційним процесом студентів-мусульман у місті Києві на сьогодні ще не створено жодної комплексної наукової праці. Ряд сучасних дослідників займаються окремими аспектами проблеми адаптаційного процесу іноземних студентів в Україні, причому є інформація як про студентів-іноземців у місті Києві, так і в інших містах України.

Кількість іноземних студентів, що навчаються в Україні, зростає. Так, якщо у 2000 році в Україні навчалось близько 18 тисяч іноземців, у 2007 році – 37 тисяч, у 2010 році – понад 44 тисячі³, то сьогодні в українських університетах навчається більше 66 тисяч іноземних студентів з 147 країн світу⁴.

При такій кількості студентів з інших країн постає актуальна проблема соціальної та культурної адаптації освітніх мігрантів, їх міжкультурної взаємодії з місцевими жителями та іноземними студентами з інших країн. Практика показує, що при вступі в нову культуру спілкування студент-іноземець, як правило, має різні види труднощів і проблем. Часто представники різних країн і культур знають не багато інформації один про одного, керуються стереотипними ідеями.

Питанням щодо вивчення загального процесу соціокультурної адаптації іноземних громадян в Україні займаються такі дослідники, як Н. С. Моргунова⁵, Ю. М. Гольденберг, Ю. М. Казаков, Є. Є. Петров⁶, О. Іщенко⁷, Сін Чжефу⁸, О. В. Тихоновський⁹, І. А. Добрянський¹⁰.

В. М. Мізюк¹¹, С. В. Королінська¹², К. А. Немець, П. А. Вірченко, Л. В. Ключко¹³, М. Б. Вовченко¹⁴, М. В. Мосьондз¹⁵, Лугова Т. В.¹⁶ вивчають питання адаптації у навчальному середовищі іноземних громадян на прикладі закладів вищої освіти.

Питання щодо звикання до нового соціокультурного простору під час навчання на підготовчому факультеті досліджували О. С. Рижченко¹⁷, Т. І. Довготько¹⁸, О. С. Дьолог¹⁹, Т. А. Погода²⁰.

На переконання більшості авторів вказаних робіт дуже впливає на процес адаптації підтримка, особливо в перші місяці перебування іноземця на новій території.

Так, 76% респондентів допомогли друзі, які є студентами-мусульманами, а іншим допомагали менеджери, викладачі та українські друзі²¹.

Проте, саме те, що вільний час вони проводять спільно зі студентами, які погано володіють українською або російською мовою ускладнює процес мовної адаптації студента²².

Так, частота спілкування з іноземними громадянами є суттєвим чинником, що визначає ставлення до них: чим частіше українські громадяни спілкуються з іноземцями, тим більший

рівень толерантності та поваги до останніх формується в українському суспільстві. Тобто потрібно забезпечувати більш тісне, дружнє та гармонійне спілкування між українцями та іноземними громадянами, які перебувають на території України²³.

Також важливо зазначити, що українська студентська молодь в основному не відчуває суттєвих відмінностей між іноземними студентами та іншими іноземцями, котрі перебувають на території України. Так, наприклад, ставлення 74,4% опитаних до іноземців, які не є студентами, є таким самим, як і до студентів-іноземців, 23,6% респондентів ставляться гірше до іноземців, які не є студентами, і 2,0% ставляться до іноземців, які не є студентами, краще, ніж до студентів-іноземців²⁴.

Було проведено опитування серед студентів-іноземців мусульман київських вищих навчальних закладів. Після опитування було встановлено, що є ряд причин чому іноземці обрали для свого навчання Україну, зокрема місто Київ. Так, 40% опитуваних зазначили причиною лояльну вартість навчання у місті Києві в порівнянні з їхніми країнами або країнами, де вони б бажали отримувати освіту, 14% вказали, що в Києві якісна освіта, краща ніж в їхніх країнах (Палестина, Ліван, Єгипет, Ємен). 18% не змогли отримувати освіту на території своїх країн, тому що мали погані оцінки в атестаті, коли закінчували шкільні навчальні заклади. 10% прибули на навчання разом з друзями або братами чи сестрами.

Так, студентом Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця Абдулазізом Юсрі з Єгипту²⁵ було зазначено, що в Києві дуже гарна освіта, безпечне місце для проживання, легко жити, тому що в Кувейті, де він проживає з родиною, набагато дорожче і складніше навчатися. Респондент Ясін Набіня з Ірану²⁶ зазначив, що не дивлячись на те, що в Україні гарний рівень освіти, його приваблює те, що тут він отримає дешеву європейську освіту.

Обирали освіту у Києві для 52% респондентів батьки, інші самостійно обрали Україну за порадою родичів, друзів, або знайшовши інформацію в інтернеті, як це зробив Тамер Свайті з Палестини²⁷.

Загалом, залишитись в Україні після завершення навчання думають лише 14%, до Європи бажать поїхати – 18%, а ось працювати та жити в арабських країнах бажать 54% опитуваних, інші не визначились з країною, в якій бажать продовжити своє життя.

Цікавим є те, що серед респондентів 78% студентів подобаються українці, Мохаммед Ал Хадрамі з Ємену²⁸ вважає їх добрими людьми, які готові прийти на допомогу, проте іншим не подобаються українці по ряду причин, наприклад, Алі Рамзі Джаофар з Бахрейну²⁹ думає, що більшість з них холодні і грубі до іноземців. Також половина з опитуваних вважає, що українці гарно відносяться до мусульман, інша половина або не знає про відношення українців до мусульман або думає, що українцям мусульмани не подобаються. Так, Ахмед Хан з Пакистану³⁰ зазначив, що при поважливому відношенні до місцевих жителів, вони будуть взаємно поважати тебе у відповідь.

Однією з актуальних проблем перебування іноземців на території Києва є мовна проблема. Мовний бар'єр робить тяжким життя багатьох іноземців у місті Києві, тому що саме це ускладнює процес комунікації з місцевим населенням та побут. Респондентом Ахмедом Ал Хурані з Сирії³¹ було зазначено, що в перший місяць, коли він прибув до України, він був дуже стурбований тим, що не розумів про що розмовляють люди навколо нього, в магазині він не розумів, що написано і чи можна йому це вживати, він не знав, як запитати чи містяться там продукти, які мусульманам не можна вживати. Студент Мохамед Наср з Ємену³² прибув до гуртожитку взимку і в його кімнаті було дуже холодно, самостійно він не зміг пояснити це, йому допомогли друзі, які вже оволоділи певним рівнем мови.

Важливим бар'єром для повноцінної адаптації звичайно стала зимова погода, яка визвала у багатьох іноземців різні емоції. Варто зазначити, що серед опитуваних 46% вважають клімат в Києві чудовим, 30% – поганим, 24% – відносяться нейтрально. Так, респондент Мужштаба Насер з Судану³³ розповідав, що холод взимку для нього не страшний, на відміну від побічних факторів, наприклад таких як лід, адже він часто падає. А ось студентка Хагер Фарід з Єгипту³⁴ була дуже щаслива побачивши зиму, тому що вперше побачила сніг, хоча сильний холод їй не подобається. Вона згадувала, як раділа немов мала дитина та гралась зі снігом, чого не очікувала сама від себе.

Для комфортного процесу адаптації дуже важливе місце проживання. Так, 72% з опитуваних респондентів вирішили проживати в квартирі самостійно або разом з друзями. Студентка Фадва ал Шейх Сулейман³⁵ з Сирії зазначила, що проживання в квартирі дає їй більше особистого простору і там набагато чистіше, аніж в гуртожитку. А ось 28% студентів, які обрали місцем свого проживання у Києві гуртожиток, не в захваті від бруду, але аргументують свій вибір, як респондент з Єгипту Мерна Махмуд Шавки³⁶ тим, що проживання в гуртожитку набагато дешевше.

Зі всіх опитаних 72% пробували куштувати українські страви, із них 33% респондентів зазначили, що вони є смачними, так, наприклад, студент з Єгипту Махмуд Матар³⁷ в захваті від котлети по-київськи.

Важливою частиною буденного життя мусульман є відвідування мечеті, проте в Києві тільки 32% опитуваних мусульманських студентів ходять до мечеті кожної п'ятниці, 20% – іноді, якщо є можливість та час для мечеті, а ось 48% не ходять до мечеті взагалі, аргументуючи це графіком навчання, або відсутністю вільного часу. В священний місяць Рамадан 60% дотримувались посту, при тому більша частина з них робили це не кожен день, як студент з Єгипту Абдельхамід Нассрельдін Абдельхамід³⁸ зауважив, що в Україні минулого року піст тривав для нього лише близько 19 годин.

Зазвичай вільний час опитані мусульманські студенти проводять так: 60% респондентів, гуляючи по місту, з друзями або в кафе, інші 40% – віддають перевагу проведенню свого дозвілля вдома.

Таким чином, основні чинники адаптації іноземних студентів визначаються комплексом факторів, серед яких – психологічні, побутові, лінгвістичні, соціокультурні та навчальні. Так, саме від успішності початкового процесу пристосування залежить їх майбутнє перебування на території країни, де вони здобувають освіту.

¹ Гринькевич О. С. Освітня міграція в Україні та світі: інституційне середовище та напрями державного регулювання // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2013. – Вип. 3 (101). – С. 256.

² Оніщенко Т. Є., Мельник І. В., Рябоконь О. В. Досвід організації навчального процесу з англійськими студентами на кафедрі інфекційних хвороб // Запорозький медичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 61.

³ Довгоцько Т. І. Розвиток системи підготовки іноземних студентів в Україні // Вища освіта України. – 2012. – № 3 (додаток 2). – Т. 2. – С. 103.

⁴ Статистика кількості іноземних студентів Міністерства освіти та науки України. Український державний центр міжнародної освіти. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://studyinukraine.gov.ua/uk/zhytlya-v-ukraini/inozemni-studenti-v-ukraini/>

⁵ Моргунова Н. С. Особливості включення іноземних студентів до іншомовного середовища українського ВНЗ // Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції 12–13 жовтня 2017 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uapryal.com.ua/wp-content/uploads/2017/10/Sbornik_konf.-12-13.10.2017.pdf

⁶ Гольденберг Ю. М., Казаков Ю. М., Петров Є. Є. Адаптація іноземних студентів до навчання у вузах як соціальна проблема // «Світ медицини та біології». – № 1. – 2013. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/S_med_2013_1_50

⁷ Іщенко О. Інтернаціоналізація студентського освітнього середовища: особливості протікання процесу в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/10503/1/03.pdf>

⁸ Сін Ч. Адаптація іноземних студентів до навчання у вищих закладах України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/oru_2016_7_4

⁹ Тихоновський О. В. Адаптація студентів-іноземців до навчання в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mosv_2015_1_30

¹⁰ Добрянський І. А. Адаптація іноземних студентів до навчання в українських ВНЗ в контексті європейського простору вищої освіти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2013_5_3

¹¹ Мізюк В. М. Адаптація іноземних студентів до освітнього середовища Івано-Франківського національного медичного університету // Галицький лікарський вісник. – 2014. – Т. 21. – № 1. – 2014. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/glv_2014_21_1_30

¹² Королінська С. В. Деякі проблеми адаптації іноземних студентів англійського відділення НФаУ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sportedu.org.ua/html/journal/2011-N4/11ksvnpu.pdf>

¹³ Немець К. А., Вірченко П. А., Ключко Л. В. Актуальні питання адаптації іноземних студентів до навчання у вищих навчальних закладах України (із досвіду роботи кафедри соціально-економічної географії і регіоназнавства). – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://periodicals.karazin.ua/issuesedu/article/view/8931/8452>

¹⁴ Вовченко М. Б. Адаптація іноземних студентів 1–2 курсів у Запорізькому державному медичному університеті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mosv_2014_3%28dod.%29__15

¹⁵ Мосьондз М. В. Соціокультурна адаптація іноземних студентів в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2014_244_232_9

¹⁶ Лугова Т. В. Соціокультурна адаптація іноземних студентів до навчання у ВНЗ України (досвід Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди). – [Електронний ресурс]. – Ре-

жим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2017_144_20

¹⁷ Рыжченко О. С. Способы адаптации и социализации иностранных студентов подготовительного отделения к условиям обучения в украинских вузах. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NovKol_2015_4_9

¹⁸ Довгоцько Т. І. Адаптація іноземних студентів до освітнього середовища України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/20750/1/%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>

¹⁹ Дьолог О. С. Психологічні аспекти формування комунікативних потреб студентів-іноземців // Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції 12–13 жовтня 2017 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uapryal.com.ua/wp-content/uploads/2017/10/Sbornik_konf.-12-13.10.2017.pdf.

²⁰ Погода Т. А. Міжетнічні відносини у студентському середовищі – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dse.org.ua/arhcrive/14/10.pdf>

²¹ Архів кафедри етнології та краєзнавства (далі – АКЕК). – Ф. 44. – П. 2.

²² Рыжченко О. Способы адаптации и социализации иностранных студентов подготовительного отделения к условиям обучения в украинских вузах. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NovKol_2015_4_9

²³ Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи. / За ред. О. В. Позняка. – Умань, 2007. – С. 89.

²⁴ Погода Т. А. Міжетнічні відносини у студентському середовищі // Міграційна політика та етнічні проблеми. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dse.org.ua/arhcrive/14/10.pdf>

²⁵ АКЕК. – Ф. 44. – П. 2. – Арк. 31.

²⁶ Там само. – Арк. 38.

²⁷ Там само. – Арк. 2.

²⁸ Там само. – Арк. 25.

²⁹ Там само. – Арк. 32.

³⁰ Там само. – Арк. 4.

³¹ Там само. – Арк. 13.

³² Там само. – Арк. 23.

³³ Там само. – Арк. 5.

³⁴ Там само. – Арк. 43.

³⁵ Там само. – Арк. 30.

³⁶ Там само. – Арк. 18.

³⁷ Там само. – Арк. 36.

³⁸ Там само. – Арк. 47.

В статье рассматриваются вопросы социокультурной адаптации иностранных студентов-мусульман в высших учебных заведениях города Киева. Анализируются особенности культурного, социального, учебно-психологического, лингвистического, бытового адаптационного процесса на основе материалов полевых исследований.

Ключевые слова: Украина, Киев, адаптация, студенты, мусульмане, образование, иностранцы, молодежь.

The article deals with the issues of sociocultural adaptation of foreign Muslim students in higher educational establishments of the city of Kyiv. The peculiarities of cultural, social, educational-psychological, linguistic, domestic adaptation process on the basis of field research materials are analyzed.

Keywords: Ukraine, Kyiv, adaptation, students, Muslims, education, foreigners, youth.

ЕТНОТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФІНЛЯНДІЇ

Стаття присвячена етнічній історії та розвитку етнокультурної складової туризму в Фінляндії. Акцентується увага на значенні етнологічних музеїв та підтримці етнічної культури фінів як важливого фактору, що впливає на зростання туристичної популярності країни. Висвітленні питання історії створення етнологічних музеїв, охарактеризовано традиційні свята.

Ключові слова: Фінляндія, етнічна історія, етнічний туризм, етнологічні музеї, Лапландія, саами, фестивалі.

Проблеми етнічної історії, розвитку і відродження народної культури набувають все більшої актуальності. Етнічний туризм є найкращим способом знайомства з іншою культурою. Розуміння країни не можливе без знання її етнічної історії, особливостей мови, релігійних та національних питань. Саме пізнання етнічної історії народу зможе задовольнити, як туристів так і місцеве населення, що цікавиться особливостями культури країни.

Вивчення й опис традиційних культурно-побутових рис етносів, вивчення їх трансформації у часі (поселень, житла, одягу, їжі, традиційних занять, звичаїв і обрядів, народних занять), орієнтація на етнічну історію та традиційну народну культуру – є важливими для пізнання сучасного соціокультурного процесу в цілому. У цьому реалізується потреба в усвідомленні свого самобутнього культурно-історичного шляху, укоріненні на своїй землі, в ідентифікації своєї долі з цією землею, країною, релігією, з її минулим, сьогоденням та майбутнім.

В зарубіжній історіографії теми розвитку етнічного туризму в Фінляндії розробляються досить активно. Значна частина публікацій присвячена проблемам розвитку етнічного туризму народу саамі на північних територіях скандинавських країн¹. У дослідженнях акцентується увага на особливостях розвитку етнотуризму як інструменту подолання ізольованості та важливого економічного чиннику. У 2006 р. побачив світ спеціальний випуск журналу «Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism», присвячений проблемам розвитку туризму народу саамі, який проживає на території Фінляндії, Швеції та Норвегії. Автори статей аналізували етнотуризм в етнополітичному контексті, як етнічний ресурс сприяє розвитку туризму, з якою метою етнічність представлена у туризмі та торгівлі.

Важливо, що в сучасній зарубіжній історіографії розрізняються поняття «аборигенний туризм» та «етнотуризм». «Аборигенний туризм» (endigenous tourism) є географічно/просторово більш вузьким поняттям, ніж «етнотуризм» (ethnic tourism). «Аборигенний туризм» базується на знайомстві з життям та культурою етносів, які від найдавніших часів проживають на певних територіях до формування національної держави, які вважаються першими «аборигенними» мешканцями цих територій і на сучасному етапі безпосередньо задіяні в туризмі. Зокрема, таку точку зору підтримує А. Вайкен (A. Viken)².

Фіни – один з найчисельніших народів. Вперше етнонім фіни (швед. Finnar, Finnen) зустрічається у римського історика Тацита (I ст. н. е.) в формі Fenni. Мабуть, за своїм походженням, він пов'язаний з німецьким дієсловом, яке означає знаходити, шукати. Спочатку цей етнонім використовували в германських мовах, звідки він потрапив і до Тацита, для позначення населення Східної Прибалтики, яке вело в основному рухливий спосіб життя і було незнайоме з землеробством (жило полюванням, тобто – «було в пошуці»), насамперед предків сучасних саамів, межа розселення яких тоді проходила значно південніше нинішнього. І сама назва країни – Finnland (Фінляндія) – спочатку означала, власне, країна саамів.

Саами – корінні мешканці Фінляндії, статус яких був закріплений у 1995 р. у Конституції Фінляндії. Населення отримало право підтримувати та розвивати свою мову та культуру, традиційний спосіб життя. Від 1996 р. саами мають своє самоврядування в питаннях розвитку мови та культури, до їхньої юрисдикції належать муніципалітети Енонтекійо (Enontekiö), Інарі (Inari), Утсїйокі (Utsjoki). До традиційних занять саамів відноситься оленярство, рибальство,

мисливство, збиральництво та кустарні ремесла. В сучасних умовах економічний вплив туризму на життя саамів відносно незначний, хоча збільшилися можливості для реалізації виробів місцевих майстрів. Власники великих туристичних компаній не є саами за походженням, тому неодноразово поставало питання про правомірність отримання ними вигоди від продажу сувенірної продукції, використання етнічного одягу в системі обслуговування, який не відповідає оригінальним мотивам саамської культури³.

Плем'я Suomi (суомі) проживало на південному заході сучасної Фінляндії. Крім того, слід зауважити, що люди Лапландії за межами Полярного кола вже називалися саами. Воно нагадує слово Suomi, і тому деякі дослідники припускають, що вони мають однакові корені, але його буквально значення невідоме. Деякі, у свою чергу, стверджують, що Суомі походить від слова suomu, що означає вагу рибної шкіри, оскільки вони виробляли і продавали одяг з рибної шкіри. Місце перебування цього племені було зручним в плані торгівлі: тут зливалися води Ботнічної і Фінської заток. Плем'я Hame (Ямь або Ёмь) або тавасті розташувалися поблизу озер, з яких течуть річки Коккемяенйоки (в Ботнічну затоку) і Кюмінйоки (в Фінську затоку). Місце перебування цього племені було зручним, оскільки поруч були і Ботнічна і Фінська затоки, до того ж внутрішнє становище забезпечувало досить надійний захист.

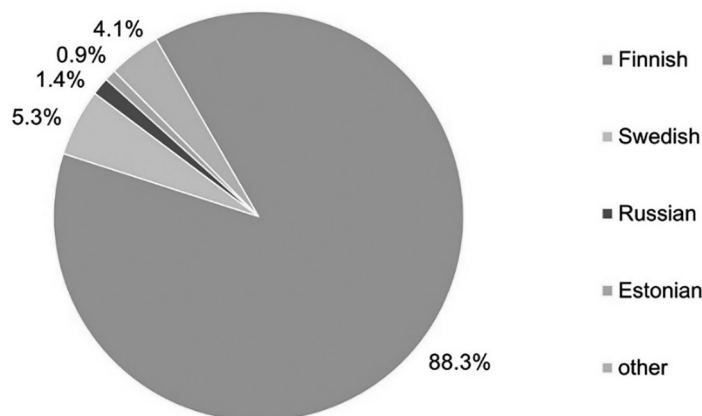
Пізніше, до кінця 1 тис. н. е., у північно-західного і північного узбережжя Ладозького озера проживало плем'я Karjala (Карели). Місце перебування цього племені мало свої зручності: в той час, крім шляху по р. Нева, був і інший шлях з Фінської затоки в Ладозьке озеро – через сучасну Виборзьку затоку, дрібні річки і потужну річку Вуокси, і плем'я Карела контролювало цей шлях. Крім того, положення в деякому віддаленні від Фінської затоки забезпечувало досить надійний захист від нападу з заходу. У південно-східного узбережжя Ладозького озера влаштувалося плем'я Versa (Вепси). Розташування цього племені дозволяло контролювати торгівлю в волзькому і заволоцкому напрямках⁴.

За даними 2006 р., в сучасній Фінляндії мешкає більше 5,5 млн. осіб. Країна є гомогенною в етнічному плані: фіни становлять 93,4% населення, До етнічних меншин належать шведсько-мовні фіни (5,6%), саами (0,1%), цигани (0,1%), євреї, татари, карели та етнічна група так званих «старих росіян»⁵.

Міграційні процеси з початку 1990-х років ще більше урізноманітнюють етнічну палітру країни. Прискореними темпами зростає група так званих «нових росіян», до складу яких входять всі російськомовні вихідці з колишнього СРСР. На кінець 2015 р. російськомовне населення Фінляндії становило 70 тис. осіб.

Дві етнічні меншини – шведськомовні фіни та саами – мають особливий юридичний статус. Внесок шведськомовних фінів в політичний, соціально-економічний та культурний розвиток країни є досить вагомий. Це населення поділяється на дві групи: міське, зайняте в адміністративних, банківських та підприємницьких сферах та осіб, які займаються фермерством, рибальством, мореплавством на південному та західному узбережжі. Після проголошення незалежності Фінляндії у 1922 р. фінська та шведська мова законодавчо були визнані «національними мовами», і впродовж наступних десятиліть тривало вдосконалення законодавства про мови (1932, 1965, 1975 рр.)⁶.

Finland linguistic composition (2016)

© Encyclopædia Britannica, Inc.

У 2003 р. у Фінляндії ухвалено «Мовний закон», яким підтверджено статус фінської та шведської як національних мов та визначено, що муніципалітети (одномовні або двомовні) є головною одиницею лінгвістичного поділу в країні. Кожні десять років на основі даних статистики уряд відповідними законодавчими актами визначає, які муніципалітети є одномовними, а які – двомовними. Муніципалітет вважається двомовним, якщо там проживають і фінськомовні і шведськомовні особи, і мовна меншість становить від восьми відсотків населення або від 3 тис. осіб⁷.

Сучасний лінгвістичний статус мешканців Аландських островів визначається Законом про автономію Аландських островів (1991), в якому шведська мова визнана офіційною⁸.

Етнічне, мовне та конфесійне різноманіття Фінляндії створює сприятливі умови для розвитку туристичної сфери. Основною метою етнічного туризму є відвідування етнографічних об'єктів для пізнання культури, архітектури, побуту і традицій народу. Традиції, які відіграють особливо важливу роль у розвитку народів, являють особливий інтерес в етнотуризмі. Вони класифікуються на етнічні, національні та соціальні⁹. Етнічні традиції пов'язані з особливостями побутової культури, народною творчістю, ремеслами. Стародавні поселення, села та старовинні квартали міст найбільш яскраво характеризують саме цей тип традицій.

Розвиток етнотуризму визначається національним складом населення країни, обсягом етнографічної спадщини та станом її збереженості. До об'єктів, які можуть бути задіяні в туризмі, відносяться: традиційне житло (житлові та нежитлові приміщення), які зберегли зовнішній вигляд та внутрішнє планування, з традиційним інтер'єром, набором традиційних предметів побуту; культові споруди, які відбивають конфесійну належність і відрізняються набором традиційних прийомів в архітектурі; поселення, які зберегли «етнічний тип» в місцях компактного проживання певного етносу з традиційним плануванням вулиць і розташуванням будинків і господарських приміщень; побутові об'єкти певного господарського типу: млини, колодязі, та ін.; місця проведення народних свят; об'єкти, пов'язані з народними ремеслами та традиційними заняттями; некрополі, кладовища з традиційними надгробковими спорудами, надписами рідною мовою, орнаментациєю.

У Фінляндії з пошаною відносяться до свого минулого, створюють мережі сучасних історичних та етнологічних музеїв. Новаторське використання сучасних методів показу і інтерпретації, покликані підсилити привабливість об'єктів, що дозволяє туристам отримати враження та переживання, пов'язані зі спадщиною, і одночасно надати їм максимум інформації і комфорту.

Музеї під відкритим небом (скансени) є одним з найцікавіших явищ у культурному житті не тільки Фінляндії, але й Європи¹⁰.

Для Фінляндії початок ХХ ст. був сприятливим для розвитку музейної справи, що призвело до створення, починаючи з 1923 р., низки музеїв просто неба під егідою Союзу фінських музеїв. Серед дванадцяти музеїв цього періоду особливе місце займає знаменитий «Музей ремесел на монастирському пагорбі» в Турку, відкритий у 1937 р. Він був організований в комплексі будівель 1770–1820 рр., в яких представлено широкий спектр господарських і промислових споруд, зокрема близько 30 різних майстерень. Такий музей і називається «музей in situ». Сьогодні це один з відомих європейських методичних центрів, де відновлені міські житлові будівлі різного періоду, в тому числі ХХ століття.

Інші фінські музеї, як правило, характеризувалися меншими розмірами і мали локальне значення. Вони знаходяться як в містах, так і в сільській місцевості. Відомий і улюблений городянами і туристами музей сільської народної архітектури розташований на околиці Хельсінкі, на острові в парку Сауресаарі. Музей «Робітничий квартал Амурі» в місті Тампере є першою спробою показу міських споруд в динаміці їх розвитку з 1882 по 1973 р. Споруди повоєнного часу демонструють набір усіх елементів побуту, дизайну, громадського і комунального життя того періоду, що так близькі відвідувачам старшого віку. Тут же демонструються інтер'єри кінця ХІХ – початку ХХ століття і сучасних житлових кімнат, спальень, загальних кухонь та сауни¹¹.

Великою популярністю користується Музей культур (Національний музей Фінляндії). Створення Національного музею Фінляндії починалося з колекції монет, медалей і творів мистецтв. Він був заснований в імператорському Олександрівському університеті в Гельсінкі у 1828 році. Колекція музею включала насамперед природничі зразки, а також етнографічні та археологічні матеріали. Фінно-угорські колекції збільшувалися під час польових експедицій, метою яких було з'ясування походження фінської мови та фінів. Пізніше фінно-угорські та етнографічні колекції Національного музею Фінляндії були об'єднані і названі Музеєм культур. Цей новий музей відкрився в будівлі тенісу (Tennis Palace) у центрі Гельсінкі¹².

Також у Хельсінкі знаходиться Музей міста, в якому можна дізнатися про історію міста, культуру та історичні об'єкти. Ще кілька століть тому Хельсінкі було тихим селищем з дерев'яними

будинками, в музеї показано як він перетворився на європейську столицю. Багато фотографій і розповідей про відомих жителів висвітлюють цю історію. Описується традиційна їжа, експонуються інсталяції та артефакти важливих подій. У музеї є магазин, де можна придбати художні шарфи, плакати, книги і інші сувеніри. Тут можна подивитися театральні вистави та історичні фінські фільми. Важливо, що вхід до цього музею є безкоштовним¹³.

У Фінляндії є цікавий історичний об'єкт, який перетворено на музей – деревний і картонний завод «Верла». Це унікальний цілісний комплекс ранніх років розвитку лісової промисловості Фінляндії, який доповнюють квартири робітників і численні інші будівлі. Його заснував інженер Хуго Нойман в 1872 році поблизу нижньої частини сплавного маршруту в районі Мянтьохарью. Через чотири роки цех заводу згорів, і його діяльність припинилася. Нове підприємство було засноване в 1882 році, на цей раз поруч з деревним заводом побудували картонний завод. Сушильний цех картонних листів знову був знищений під час пожежі в 1892 році, і на його місці з червоної цегли побудували чотириповерхову будівлю нової сушарні. Пізніше деревообробний і картонний завод також побудували з цегли. Основною продукцією заводу був білий картон, що виготовляється у вигляді пластів різної товщини. Картон «Верла» завоював гарну репутацію на ринку, його продавали, зокрема в країнах Центральної Європи. Добре збереглася частина комплексу, крім заводських будівель. До комплексу «Верла» входять житло керуючого, побудоване в 1885 році, павільйон з кегельбаном, пожежна майстерня, склад продукції та комора млина. Поруч із заводом на берегах р. Верланкоскі оселилося сільське населення. До сьогодні збереглися житлові приміщення робочого люду, сауна, млин, сільський клуб і магазин, які зможуть побачити відвідувачі музею. Завод «Верла» відкрився як музейний об'єкт в 1972 році. Музей відкритий для відвідувачів влітку. Всі машини і агрегати, які розміщені в музеї, є оригіналами, що розташовані на своїх початкових місцях. Відвідувачі в супроводі гідів можуть ознайомитися з різними стадіями виробництва картону¹⁴.

Найпопулярнішим місцем відвідування туристів взимку у Фінляндії є Лапландія – привабливий туристичний, географічний і етнічний регіон, найбільший і найпівнічніший у Фінляндії. Найбільшими містами Лапландії є Рованіємі, Кемі і Торніо. Це чарівна земля славиться своїми природними явищами, такими як Північне сяйво і літнє постійне північне сонце, привабливими пейзажами, традиційною саамською культурою та оленярством. Найбільш привабливі місця в Лапландії – Рованіємі, Леві, Акасломполо, Рука, Ілас і деякі інші малі пункти¹⁵.

Саами славляться своєю неповторною культурою, власною мовою та способом життя. Кофте – традиційний саамський одяг, є ще однією нерозривною, живою традицією, але в основному використовується при одяганні для святкувань або вечірок. Дуоджі – це саамське слово трактується як «ремесло», і багато традиційних мистецтв, такі як олов'яна вишивка, перлинна вишивка, ткацтво, різьба по дереву та різання ножів. Саамські чоботи, заповнені осокою, триматимуть ноги в теплі та одягаються, коли температура падає нижче - 40° C¹⁶.

Економічний розвиток та сучасні засоби існування саамських громад сьогодні стикаються з модернізацією та глобалізацією, що вимагає співіснування традиційних і новітніх явищ громадського життя. Оленярство, рибальство, мисливство більше не є основними засобами існування для більшості саамів, але вони все ще дуже важливі¹⁷.

Сьогодні столиця Лапландії – місто Рованіємі – перетворено на міжнародний туристичний центр, оскільки його вважають рідним містом Йоулупуккі (Санта-Клауса). Рованіємі – місто і муніципалітет в Фінляндії, адміністративний центр губернії Лапландія з 1938 року.

Провінційний музей Лапландії (The Provincial Museum of Lapland) зберігає, вивчає та демонструє матеріали про людей та їхнє життя в Лапландії. Колекції предметів містять етнографічний та культурно-історичний матеріал від часу Другої світової війни до сучасності. Більшість експонатів пов'язані з минулим міста Рованіємі, але є також матеріали про культуру саамів. Колекції служать для наукових та освітніх цілей, збиралися вони, здебільшого, як пожертвування¹⁸.

Однією з найвідоміших атракцій міста Рованіємі є культурний центр «Арктикум», відкритий у 1992 р. на березі річки Оунайоки. В даному центрі розташовані музеї й проводяться виставки, присвячені Лапландії. В місті зведені «Свіча мореплавця» (Jätkäkynttilä) з Вічним вогнем, палац «Лапландія» (Lappia-talo), Церква Рованіємі, будівля муніципалітету і бібліотека, як єдиний культурний комплекс.

Краєзнавчий музей в місті Рованіємі демонструє звичаї та описує ремесла жителів Північної Фінляндії XIX століття. Цей музей розташований на річці Кемійоки на відстані 3,5 км від центра міста. Краєзнавчий музей Рованіємі є одним з небагатьох житлових будинків, характерних для даного району. Головний корпус, складський сарай і два інші сараї належали фермі Пойккьоля,

яка була придбана з метою створення музею в 1957 р. Музей був відкритий для громадськості в 1959 році. Він ілюструє спосіб життя в місцевому фермерському будинку та його будівлях сто років тому. Колекція складається з артефактів селян на межі XIX–XX століть. В основному вони пов'язані з традиційними ремеслами, такими як рибальство, скотарство, мисливство та оленярство. Головна будівля з 1840-х років стоїть на своєму первісному місці та обставлена у традиційному місцевому стилі. У сховищі музею є декілька колекцій, які включають ілюстровані традиційні ремесла та місцеву їжу. Крім того, на першому поверсі сховища знаходиться цікава фотовиставка з історії міста Рованіємі. Щороку місцевий історичний музей служить місцем проведення різноманітних заходів, таких як свято з традиційним підняттям прапора напередодні Івана Купала, свято Марієтти в третю неділю липня, та багато інших традиційних свят¹⁹.

В музеї лісу Лапландії, розташованому просто неба, можна дізнатись про важке життя різних верств населення першої половини XX століття: лісорубів, конярів, домовласників і мореплавців. Він розташований на березі озера Салміярві в Пьойкьоля в Рованіємі. Музей лісового господарства Лапландії відображає епоху трудомісткого лісового господарства з 1870-х до 1970-х років, коли промисловість стала більш механізованою. На території музею, знаходяться будиночки-лісорубів, інструменти для лісового господарства, плавуче обладнання та лісові машини. Каюти та інші будівлі були перенесені в область з різних місцевостей Лапландії, і кожна кабіна, стійка та сауна мають свою цікаву історію. Одним з найцікавіших експонатів є локомотив *Samperi*, який використовувався на першому механізованому лісовому майданчику у Фінляндії. Каюта Ахмакуусікко, що датується 1950-ми роками, була передана з Гірваса в муніципалітет Рованіємі. У цій двомісній стандартній каюті могли розмістити до п'ятдесяти працівників. У кабіні також є окремі сушильні споруди, кухня та кімната для господарів.

Музей лісового господарства Лапландії відкритий у 1968 р. з ініціативи Асоціації музеїв лісового господарства Лапландії. До асоціації належать чотири музеї в Рованіємі: Художній музей, Провінційний музей Лапландії в Арктикумі, Музей лісового господарства Лапландії і Краєзнавчий музей. Музей мистецтв розташований у колишньому депо вантажних автомобілів, який був відновлений архітектором Юхані Палласмаа. У 2011 році колишній склад вантажної пошти став будинком культури Корунді. Музей має колекцію фінського сучасного мистецтва Фонду Дженні та Антті Віхурі. Спеціальні виставки презентують різні художні тенденції, а центральною темою є Північ²⁰.

Національні свята та фестивалі Фінляндії є відображенням самобутньої культури цієї північної країни. Державних свят на рік не так багато, але всі вони є офіційними вихідними. Релігійні події відзначаються відповідно до григоріанського календаря, так як більша частина фінів є протестантами. При цьому святкуються вони в сімейному колі, адже влаштовувати народні гуляння на Великдень або Різдво в країні не заведено. Одним з найбільш знаменних днів державного значення є День незалежності, який святкують 6 грудня. Сьогодні святкування цієї події є демонстрацією фінського патріотизму. У містах організовуються паради і ходи, виставки та концерти. У Кафедральному соборі проходить святкове богослужіння, а в Президентському палаці – урочистий бал.

Одним з головних релігійних свят країни є квітнева Пасха. Її центральне дійство – Хресна хода представників трьох напрямків християнства. У великих містах демонструються театральні постановки на релігійну тематику, організовуються благодійні заходи. Члени сім'ї зустрічають Великдень за святковим обідом з традиційним житнім пирогом «мяммі», паскою, сирною паскою, житнім пудингом і блюдом з баранини. Різнобарвні яйця ховають в будинку або у садку, після чого їх шукають діти. За язичницькими традиціями святкування приходу весни, будинки на Великдень прикрашають квітами, горщиками із зеленою травою. Пасхальний ранок зустрічають музикою і ритуальними вогнищами.

Першотравневий день Ваппу пов'язаний з язичницької традицією вікінгів проводити ритуали для захисту посівів від нечистої сили. Сьогодні це свято весни і молодості, головною дійовою особою якого є студенти. У святковий день вони одягаються в строкаті комбінезони «Халара» і беруть участь в традиційному встановленні білого кашкету на голову Морській діві Аманді – статуї фонтану на Ринковій площі Хельсінкі. О шостій вечора стартує святкування з барвистими феєрверками, купанням у фонтанах, солодощами «тіппалейпа» і медовухою. З лютеранським релігійним святом Хеллунтай або П'ятидесятницею пов'язано прославляння любові і молодості. Юнаки зізнаються в коханні дівчатам і чекають відповіді у «травневого» дерева, прикрашеного стрічками, прапорцями і хустками. Знаком згоди коханої служить кошик з фруктами, солодощами і квітами, принесений в дар юнакові.

Улюблене свято фінів – червневий Юханнус або Іванов день. У ніч свята запалюються тисячі багать для відгону злих духів. Дівчата розважаються ворожінням, а юнаки проводять ніч в гуляннях і випивці для залучення достатку і хорошого врожаю. Спати на Юханнус не прийнято. Сучасна молодь нерідко співає біля вогнищ і відвідує острів Суоменлінна, де в ніч Іванового дня проходить щорічний фестиваль. На осінь припадає ще одне веселе свято – День всіх святих. Він тісно пов'язаний з Днем поминання покійних в протестантській традиції. Згідно з повір'ям, в ніч свята мертві спостерігають з небес за живими, тому в кожному будинку запалюються вогні. Вони ж покликані відлякувати злих духів «каамос». Молоді люди виряджаються в костюми нечисті і відвідують навколишні будинки з вимогою солодоців. У клубах влаштовуються запальні вечірки в стилі фільмів жахів. У березні в околицях містечка Хетта проводяться традиційні перегони на оленячих упряжках. Червень – місяць музичних фестивалів в Наанталі, Ілмайокі, Корсхольме, Куопіо. У тому ж місяці в Турку проходить фестиваль середньовічної культури з видовищними театралізованими виставами і ярмарками. У липні в місті Вааса влаштовується свято фольклору «Стундарс», в Рауме – фестиваль мережива. Серпень – місяць проведення змагань з промивки золотого піску в Соданкюля. У Тампере в цей час проходить масштабний Театральний фестиваль. Серед осінньо-зимових фестивалів варто виділити вересневий Фестиваль балету в Міккелі, «Ігри першого снігу» в Рівному, столичний фестиваль «Сили світла» під час полярної ночі з дивним світлозвуківим шоу, а також унікальний фестиваль арктичного гольфу на снігу в Оунасваара²¹.

Важливими компонентами етнічного туризму є фестивалі етномузики, народних танців та співів, традиційної фінської кухні, проведення традиційних ярмарок та інших подій на основі етнічної спадщини. Фінляндія зберігає позитивну тенденцію розвитку етнічної складової туризму, впроваджує нові проекти зі збереження народних ремесел, відтворення стародавніх практик що сприяє залученню туристів та розвитку відділених регіонів країни.

¹ Viken A., Müller D. K. Introduction: Tourism and the Sámi. In *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 6 (1), 2006, 1–6; Müller Dieter K., Petterson R. Access to Sami Tourist in Northern Sweden. In: *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*. Vol. 1, 2009 – Issue 1; Zhang J., Müller D. Tourism and Sámi in transition: a discourse analysis of Swedish newspapers, 1982–2015. In: *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 18:2, 163–182.

² Viken, A. Tourism and Sámi identity – An analysis of the tourism-identity nexus in a Sámi community. In: *Scandinavian journal of Hospitality and Tourism*, 2006, 6 (1), 7–24.

³ Niskala M., Ridanprää J. Ethnic representations and social exclusion: Sáminess in Finnish Lapland tourist promotion. In: *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1080/15022250.2015.1108862>

⁴ «Происхождение финнов: краткий исторический очерк». – [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://e-finland.ru/info/history/proishozhdenie-finnov-kratkiyi-ocherk.html>

⁵ National Minority in Finland - Richness of Cultures and Languages / Ed.: O.Daher, L. Hannikainen, K. Heikiheimo. Riga: Minority Right Group in Finland, 2016. – P. 8. – [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rauhanpuolustajat.org/digilehti/wp-content/uploads/2016/10/National_minorities_in_Finland.pdf

⁶ Raento P., Husso R. Cultural diversity in Finland. *Fennia*: 180:1–2. – Helsinki, 2001. – P. 151.

⁷ Language Act 423/2003, Ministry of Justice, Finland. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2003/en20030423.pdf>

⁸ Act on the Autonomy of Åland (1991/1144). – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1991/en19911144_20040068.pdf

⁹ Сиротина И. Л., Тенхунен П. Ю., Грачева А. Г. Межкультурная коммуникация: этнический туризм // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. – 2015. – Т. 17. – № 1 (3). – С. 540. – [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia/2015/2015_1_539_544.pdf

¹⁰ Локотко Е. А. Музеи под открытым небом: история и перспективы развития. – [Електронный ресурс]. – Режим доступа: https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/30267/Muzei_pod_otkrytym_nebom_istoriya_i_perspektivy_razvitiya.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹¹ Чайковский Е. Музеям под открытым небом – 100 лет // *На пути к музею XXI века. Музеи-заповедники*. – М., 1991. – С. 13.

¹² «Museum of Cultures, National Museum of Finland». – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://asemus.museum/museum/museum-of-cultures-national-museum-of-finland/>

¹³ «Helsinki City Museum». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://finland.fi/arts-culture/the-revamped-helsinki-city-museum-opens-doors-to-helsinkis-past/>

¹⁴ «Verla». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.verla.fi/en/frontpage>

¹⁵ Rahman H. Md. Tourism Development in Finland. Case Study – Tourism Development in Lapland and its Socioeconomic Impacts // Central University Applied Science, 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.theseus.fi/bitstream/handle/10024/71566/Rahman_Md%20Habibur.pdf?sequence=1

¹⁶ «Northern Norway». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nordnor<ge.com/en/sapmi/?News=57>

¹⁷ Aikio E.-M. Tourism development in Saami communities in Finland. Gargia conferences 2004–2014.

¹⁸ «Northern Norway». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nordnor<ge.com/en/sapmi/?News=57>

¹⁹ Aikio E.-M. Tourism development in Saami communities in Finland. Gargia conferences 2004 – 2014.

²⁰ «Rovaniemi». Provincial Museum of Lapland. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://international.rovaniemi.fi/Introduction.Tourism.and.Saamien/Services/CulturalServices/Museums/Regional-Museum-of-Lapland>

²¹ «Rovaniemi Local History Museum». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://international.rovaniemi.fi/en/Services/Cultural-Services/Museums/Rovaniemi-Local-History-Museum>

Статья посвящена этнической истории и развитию этнокультурного туризма в Финляндии. Акцентируется внимание на значении этнологических музеев и поддержке этнической культуры финнов как важного фактора, влияющего на рост туристической популярности страны. Освещены вопросы истории создания этнологических музеев, охарактеризованы традиционные праздники.

Ключевые слова: Финляндия, этническая история, этнический туризм, этнологические музеи, Лапландия, саамы, фестивали.

The article is devoted to the ethnic history and development of the ethno-cultural tourism in Finland. The emphasis is placed on the importance of ethnological museums and support of the Finns ethnic culture, as an important factor that influencing growth of the tourist's popularity. History of creating ethnological museums, also, traditional holidays are characterized.

Keywords: Finland, ethnic history, ethnic tourism, ethnic museums, Sami, Lapland, festivals.

ҐРУНТОВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО ПРАВА

Рецензія на монографію І. А. Мацелюх «Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України. – К.: ТАЛКОМ, 2018. – 332 с.»

Вихід з друку наприкінці 2018 року монографії І. А. Мацелюх співпав у часі зі здійсненням Україною перших успішних кроків, що стосуються процесів реального відродження національної православної церкви. Ще у жовтні 2013 року майбутній Митрополит Київський і всієї України Епіфаній (Сергій Думенко) в розпал політики антиукраїнської істерії, що проводилась В. Януковичем і його оточенням, пророче заявив: «Рано чи пізно, але народ України матиме свою Помісну православну церкву, як має державу, президента, уряд, військо, гімн, герб, прапор. Це неминуче». Українці чекали цих доленосних рішень багато століть, і, нарешті, ми знову маємо власну єдину помісну Православну церкву України. Акцентуємо увагу саме на слові «знову», адже від прийняття християнства у 988 р. за князя Володимира протягом семисот років українці вже мали фактичну автокефалію під юрисдикцією Константинопольського патріархату. Саме цьому періоду історії церкви в Україні присвячена монографія І. А. Мацелюх.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що юридична відповідальність у сегменті церковного права у сучасній українській історико-правовій науці ніколи не досліджувалась ні комплексно, ні епізодично. І. А. Мацелюх простежила, співставила та порівняла еволюцію двох векторів юридичної відповідальності – у церковному та світському праві.

Рецензоване дослідження носить історико-правовий характер, його новизна, на наше переконання, полягає ще й у тому, що авторка одночасно висвітлює маловідомі сторінки не лише середньовічного церковного права на теренах України, а й багато замовчуваних та сфальсифікованих сюжетів власне з історії середньовічної України.

Існуючи на конкретному етнічному ґрунті українське православ'я тісно переплелось з елементами національної культури, традицій і звичаїв нашого народу. В період середньовіччя православна релігія впливала на формування менталітету нашого народу, регламентувала поведінку і побут людей, сприяла розвитку та збереженню українського етносу, перешкоджаючи його культурній, духовній та мовній асиміляції. На жаль, після семи століть фактичної автокефалії під юрисдикцією Константинопольського патріархату у 1686 р. відбулося підпорядкування Київської митрополії Московським патріархатом. Для української церкви більше ніж на три століття настала темна доба московської неволі, коли і за царизму, і за радянського режиму насаджувалась політика російщення не тільки духовно-релігійної, а й інших сфер життєдіяльності української спільноти.

Лише нещодавно розпочалось відродження автокефалії національної церкви, тому вивчення історичного досвіду її життєдіяльності за доби середньовіччя, який проаналізовано і узагальнено в монографії І. А. Мацелюх, має величезне значення для розбудови єдиної помісної Православної церкви України.

Структура рецензованого дослідження є досить розгалуженою, спрямованою на висвітлення максимально широкого кола питань, логіка його побудови визначена авторським баченням можливостей висвітлення теми і не лише не викликає заперечень, а й видається нам оптимальною для ґрунтовного розкриття основних аспектів проблеми.

Аналізуючи історіографію проблеми юридичної відповідальності у церковному праві середньовічної України дослідниця правомірно наголошує, що за декілька століть її висвітлення спеціальних робіт комплексного характеру досі не створено. За царизму досліджувались лише ті аспекти, що відповідали інтересам московської церкви, за радянської доби існувала негласна заборона на вивчення проблеми взагалі, а для сучасної історіографії характерне лише стисле епізодичне звернення до окремих аспектів проблеми. Зокрема, авторка узагальнює науковий доробок попередників щодо понять «церковне право», «церковне правопорушення» та «юридична відповідальність в церковному праві».

Ґрунтовне висвітлення проблеми нормативних підстав настання юридичної відповідальності в церковному праві України у IX – середині XVII ст. І. А. Мацелюх розпочала з аналізу витоків та передумов їх формування, наголошуючи, що право українського народу розвивалося самобутньо, а про рецепцію можна говорити лише після запровадження християнства на Русі, поширення в зв'язку з цим норм церковного права та встановлення церковно-судової юрисдикції. Дослідниця зазначає, що саме пізньоримська, а точніше – візантійська релігійна спадщина стала відправною точкою для поширення церковного права на українські терени, а також що пріоритет тут належить підставам настання юридичної відповідальності, а саме – церковному правопорушенню, що потрапило в Україну доби Руської держави через систему канонічних правил, вироблених єпископатом в епоху Вселенських соборів, та затверджених вищою державною владою – імператором. Взявши за основу предмет правового регулювання, а також юрисдикційні повноваження церкви в окремих сферах суспільних відносин дослідниця умовно поділила протиправні (гріховні) діяння на три групи: гріхи, спрямовані проти віри та церкви (маловір'я, відступництво від Бога, недотримання церковної дисципліни тощо); гріхи, вчинені проти ближніх (вбивство, осуд, заздрість, гнів та інші); гріхи, спрямовані проти самого себе та власної цнотливості (гордість, зневага, перелюбство, розпуста тощо).

Проаналізувавши наявну літературу з історії канонічного права І. А. Мацелюх прийшла до висновку, що серед дослідників-каноністів склалася традиція, за якою церковні правопорушення поділяються за суб'єктом здійснення на протиправні діяння, вчинені мирянином, та проступки, скоєні церковним кліром. Охарактеризувавши підходи І. Бердникова, Н. Мілаша, В. Ципіна та інших дослідників щодо класифікації церковних злочинів авторка наголосила, що цей аспект проблеми найґрунтовніше викладений в працях А. Попова, переконливість висновків якого забезпечувалась багатим нормативним матеріалом, почерпнутим із джерел візантійського матеріального права. На думку останнього, усі церковні правопорушення діляться на дві групи. До першої, яку він назвав злочинами проти віри, віднесено сповідання заборонених релігій, апостазію або відступництво від християнства, єресь, богохульство, зневагу до богослужіння, блюзнірство, чародійство, святотатство, порушення присяги, а до другої, що охоплювала злочини проти моралі – перелюбство, розпуста та кровозмішення. Саме в такому порядку І. А. Мацелюх провела науковий аналіз нормативних підстав настання юридичної відповідальності в церковному праві, розпочавши зі злочинів проти віри, а закінчивши кровозмішенням.

Виклад матеріалу дослідниця продовжила характеристикою церковних правопорушень у Руській державі IX – першої половини XIV ст., а потім окремий підрозділ присвятила аналізу нормативних підстав притягнення до юридичної відповідальності в церковному праві Великого князівства Литовського та Речі Посполитої в період з другої половини XIV – до середини XVII ст. Авторка дійшла висновку, що саме симбіоз двох правових культур Заходу і Сходу вплинув на формування інституту юридичної відповідальності у сфері церковної юрисдикції в українському праві XIV – середини XVII ст.

Окремий розділ І. А. Мацелюх присвятила з'ясуванню правової природи санкцій та характеристиці їхніх видів в церковному праві України IX – середини XVII ст. Дослідницею ґрунтовно висвітлено процес становлення форм правового впливу на порушника у церковному праві, проаналізовано види покарань за церковні правопорушення в Руській державі, а також види санкцій за злочини проти віри, церкви, сім'ї та моралі в русько-литовському праві досліджуваної доби. Авторка констатує, що порівняльний аналіз видів покарань за церковні правопорушення засвідчує стриману проекцію візантійської правової системи на систему руського права. На її переконання, церковні покарання в Руській державі були більш м'якими, ліберальнішими, гуманнішими, в них перевага надавалася штрафним санкціям, а на церкву покладалися, перш

за все, не каральна місія, а функції просвітницького, місіонерського характеру. В монографії наголошується, що система церковних покарань Руської держави була повністю успадкована її правонаступником – Галицько-Волинським князівством. Проведений дослідницею компаративістичний аналіз видів покарань за церковні правопорушення засвідчив безпосередню рецепцію Великим князівством Литовським руської правової традиції. В той же час, І. А. Мацелюх робить висновок, що правова система Великого князівства Литовського у частині регламентації видів покарань за церковні правопорушення не повністю використала досвід Руської держави, адже в останній домінуючими були штрафні санкції, натомість як у Литві вплив західноєвропейського права потіснив їх тілесними покараннями, скаліченням та смертною карою.

Характеристиці та аналізу процесуально-правових засад настання юридичної відповідальності за церковні правопорушення періоду IX – середини XVII ст. дослідниця присвятила завершальний розділ своєї монографії. Особливу увагу авторкою звернено на аналіз організаційно-правових форм реалізації юридичної відповідальності на етапі становлення церковного судочинства, процесуального порядку настання юридичної відповідальності за церковним правом Руської держави у IX – першій половині XIV ст., а також практики притягнення до юридичної відповідальності за злочини проти віри, церкви, сім'ї та моралі у другій половині XIV – середині XVII ст.

У висновках, порівнюючи сутність термінів канонічне та церковне право, дослідниця констатує, що визначення церковного права за своїм змістом є поняттям ширшим, що включає в себе й категорію канонічного права. Варто наголосити, що І. А. Мацелюх запропонувала власне формулювання визначення поняття церковного правопорушення, яке вона визначає як винувате, спрямоване проти церковних правил діяння або бездіяльність, вчинене деліктоспроможною особою, за яке настає відповідальність, передбачена нормами церковного права.

Проаналізувавши нормативні та процесуальні підстави юридичної відповідальності в церковному праві середньовічної України дослідниця констатує, що християнство як релігія та церковна організація як інституція із проникненням на українські терени завойовувала все нові сфери впливу та намагалася здобути суспільний авторитет, а відтак запроваджувати суворі міри покарання за злочини проти церкви не було можливим. При цьому зміни державного політико-правового режиму не вплинули на послаблення юридичної відповідальності за церковні правопорушення, адже випадків декриміналізації злочинів проти віри, церкви, сім'ї та моралі не зафіксовано.

Насамкінець, вважаємо за необхідне наголосити, що рецензоване видання є самостійною завершеною науковою працею, присвяченою ґрунтовному дослідженню еволюції інституту юридичної відповідальності в церковному праві середньовічної України. Ми переконані, що монографія І. А. Мацелюх «Юридична відповідальність у церковному праві середньовічної України» стане в пригоді не лише науковцям, викладачам та студентам, а й більш широкому колу читачів, яких цікавлять актуальні проблеми історії церковного права України, історії України взагалі, традицій та звичаїв нашого народу.

НОВИЙ ДИСЦИПЛІНАРНИЙ ОБРАЗ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Рецензія на книгу: Борисова О. В., Климов А. О. Історія української державності: підручник у 2-х томах. – Т. 1. Давні часи. Середньовіччя. Нова доба. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 344 с.; Т. 2. 1917–2017 рр. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 464 с.

Наприкінці минулого року вийшов друком підручник «Історія української державності», підготовлений докторами історичних наук, професорами Ольгою Василівною Борисовою та Анатолієм Олексійовичем Климовим. Підручник підготовлений з урахуванням усіх суттєвих змін, що відбулися в Україні останнім часом. У ньому на тлі історії України розглядаються державотворчі процеси на українських землях, висвітлюються основні соціальні та політичні зміни, що відбулися в ході боротьби українського народу за державну незалежність від найдавніших часів до сьогодення. Аналізуючи сучасний період української історії, автори зацентрували увагу на тому, що Україна, як самостійна, суверенна і незалежна держава, прагне до встановлення та розвитку рівноправних відносин з іншими країнами світу. Обґрунтовано цілісну концепцію української державності в контексті сучасної національної політики України.

Підручник складається з двох томів. У першому томі викладено матеріал з історії української державності від найдавніших часів до 1917 р.; у Т. 2 – від 1917 до 2017 р. Основна увага зосереджується на аналізі історичних фактів, подій та явищ, змісті найважливіших для становлення та розвитку української державності документів, діяльності українських державних діячів. До розв'язання низки питань запропоновано авторський підхід.

Кожній темі лекції передують набір ключових термінів і понять, а в кінці містяться питання для самоконтролю та творчі завдання. Наприкінці кожного тому дається пакет тестових завдань та список рекомендованої літератури.

Викладення навчального матеріалу починається зі «Вступного слова» авторів, у якому наводиться періодизація історії української державності, розглядаються історичні джерела, історіографія та методологія історії української державності як науки, визначаються мета і завдання навчальної дисципліни «Історія української державності», а також ті знання та вміння, які мають отримати та розвинути студенти. Далі слідує авторська «Навчальна програма дисципліни», зі змістом якої цілком можна погодитися.

Щодо стародавньої доби історії України, то в темі «Найдавніші державні утворення на українських землях» відзначається, що, розташована на перехресті між Європою та Азією, територія України з давніх часів була об'єктом впливу різних культур та цивілізацій. Рабовласницькі держави Кімерія, Таврика, Скіфія, Сарматія, грецькі міста-держави, Боспорське царство, а також феодальні Гетика (Рейдготаланд) і Гунська імперія були першими державними утвореннями, що виникли на території України і значною мірою вплинули на процеси зародження, формування і розвитку майбутньої Української держави.

Привертає увагу зміст теми про історію Київської Русі, де розглядаються джерела походження українського народу, зародження державності у східних слов'ян, становлення Києво-руської держави, її політичний устрій, зовнішню орієнтацію, докладно висвітлюються причини розпаду Київської держави. У підручнику розкривається суть дискусійної теми щодо «давньоруської народності» та проблеми історичної спадщини Київської Русі. Ґрунтовно висвітлено й історію Галицько-Волинської держави, внутрішню та зовнішню політику її правителів. Тема «Українська державність у литовсько-польську добу» розглядається у контексті процесу і сутності входження до складу Великого князівства Литовського; литовсько-польських уній XIV–XVI ст. та України в історіографічному просторі, а також стратифікації суспільства. При цьому наголошується, що проблема Литовсько-польського періоду й досі викликає дискусії у наукових колах, бо це досить тривалий період в українській історії, який суттєво вплинув як на формування українського етносу, так і на державотворчі процеси. Незважаючи на широкий спектр досліджень у

зазначеній галузі, залишається безліч відкритих питань, які потребують глибокого вивчення, – наголошується в підручнику.

«Запорізька Січ – зародок Української козацької держави», «Українська козацька республіка», «Наступ царизму на українську державність у роки Гетьманщини. Втрата Україною незалежності» – теми, в яких порушені питання про історіографію та джерела проблеми, погляди вчених на причини появи українського козацтва та його військово-політичної організації – Запорозької Січі, доведена її роль як зародка української козацької держави. Також проаналізовані погляди науковців на причини, хід, рушійні сили і характер Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., оцінки та дискусії навколо провідних персоналій; проблеми, пов'язані з українським державотворенням; проголошення утворення Козацької держави в контексті загальноєвропейського простору. Яскраво змальована боротьба за збереження Козацької держави та визначені причини її втрати.

Важливе місце у першому томі рецензованого підручника посідають проблеми відродження ідей Української національної державності та змагання національно-демократичних об'єднань і політичних партій за українську державність в обох частинах уже роз'єднаної між двома імперіями української нації – і на Наддніпрянщині, і в Західній Україні, з середини XIX ст. до 1917 р. Автори особливо наголошують, що трагедія українського народу в роки Першої світової війни була результатом відсутності власної державності. Тому за тих складних умов так гостро виявилися прагнення до її відродження; підкреслюють, що у зв'язку з цим слід віддати належне таким організаціям, як ГУР, СБУ, ЗУР, які справедливо пов'язували утворення самостійної соборної Української держави з поразкою царської Росії, допомогою провідних європейських країн, зокрема Австро-Угорщини і Німеччини. Але європейські державні й політичні діячі не звернули уваги на відповідні пропозиції. Відчутної шкоди завдала і роз'єднаність українців, до того ж вони перебували у двох воюючих між собою імперіях. Істотним недоліком було те, підкреслюють автори, що ідея незалежної України не отримала належного розуміння серед наддніпрянських українців. З цими думками не можна не погодитись.

Другий том підручника розпочинається «Передмовою», в якій стисло характеризується 100-річний період історії української державності (1917–2017), який пройшов наш народ.

У темах підручника, де викладається матеріал щодо самовизначення українського народу під час Національно-демократичної революції 1917–1920 рр. та виникнення різних форм української державності того часу, автори всебічно аналізують процес виникнення та діяльності Центральної Ради та проголошення УНР; організацію інших українських і неукраїнських державних утворень, становище населення в 1918 – 1920 рр., а також хід більшовицької експансії та встановлення радянської влади в Україні. Сталося так, що під кінець 1920 р., наголошують вчені, українська революція потерпіла поразку, оскільки більшовики, на відміну від лідерів УНР, проводили набагато гнучкішу соціальну політику і більш вдало використовували політичну пропаганду.

Як відомо, геополітичні реалії 20–30-х рр. XX ст. зробили своєрідний іспит творцям концепції післявоєнного світового устрою. Різні моделі державного соціально-економічного розвитку доводили свою життєздатність. На право існування заявили різні політичні ідеології, які значною мірою посприяли загостренню суперечностей у міждержавних відносинах. Унаслідок цього людство постало перед новою світовою війною. Означеній проблемі авторами підручника присвячені теми: «Боротьба за українську державність на західноукраїнських землях у 1920–1930-х роках», «Українська державність у період тоталітарно-репресивного радянського режиму (1929–1938 рр.)» та «Українська державність напередодні та в роки Другої світової війни». Чітко зазначено, що у міжвоєнний період на західноукраїнських землях використовувалися як парламентські, легальні, так і нелегальні форми боротьби, метою яких було обстоювання інтересів українського народу від посягань окупаційних властей. Задля цього партії боролися за місця в парламенті, протистояли політиці асиміляції, висували вимоги автономії, соборності та незалежності України. Розчарування в парламентаризмі, крах прорадянських ілюзій змусили українських патріотів стати на шлях революційної боротьби за незалежну Україну. Сформувався ОУН, яка стояла на радикальних позиціях і сповідувала насильницькі методи боротьби проти польського, радянського, а з часом і німецького окупаційних режимів. Досвід боротьби українських політичних партій та об'єднань показав, що за тих умов здобути українську державність, домогтися утворення самостійної, ще й соборної України було неможливо. Цьому завадили, передовсім, роз'єднаність політичних сил, полярність їхніх орієнтацій, відсутність активної політичної підтримки державотворчих намірів українства з боку впливових зовнішніх сил. А в УСРР-УРСР внаслідок більшовицького соціального експерименту практично повністю було репресовано або знищене покоління людей, які брали участь в українській революції, з

яких мала постати її нова політична еліта. Голодомор 1932–1933 рр. став трагедією національного масштабу, наслідки якої відчуються і дотепер.

Яскраво показано, що напередодні Другої світової війни коротка історія існування Карпатської України стала прикладом відстоювання національних інтересів перед переважаючими силами ворога. Закарпатські українці створили самобутню політичну систему в рамках триєдиної Чехословаччини. На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. лідери Організації українських націоналістів сподівались при допомозі гітлерівської Німеччини домогтися державної незалежності України. 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено Акт відновлення Української держави. Я. Стецька було призначено головою уряду. Але у стратегічні наміри німецького командування не входила підтримка державотворчого процесу на українських землях. Тож невдовзі лідерів задекларованого державного новоутворення С. Бандеру і Я. Стецька було заарештовано.

Війна на українських землях не припинялася протягом 48 місяців – аж до 28 жовтня 1944 р. На її території відбулася майже половина стратегічних операцій радянсько-німецького фронту. Територія республіки впродовж майже всієї війни була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння воюючих армій. У підручнику підкреслено, що активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, колосальні людські і матеріальні втрати сприяли усвідомленню подвійних стандартів радянського політичного режиму щодо дотримання прав людини, поглибленню національної свідомості. Як неформальний член антигітлерівської коаліції, Україна стала одним з країн-фундаторів Організації Об'єднаних Націй.

У темах «Українська радянська республіка: ідеологічний наступ сталінізму і смерть Сталіна, часи «відлиги» та «застою» та «Україна на шляху до суверенітету та державної незалежності» порушені питання про посилення ідеологічного тиску на суспільство; національне питання; а також про сутність та парадокси «відлиги»; дисидентський рух; авторитарну командно-адміністративну систему управління; неосталінізм; особливості функціонування політичної системи; зовнішня політика та інші. Зазначається, що цей період в Україні позначений досить складними соціально-економічними та політичними процесами. Всупереч очікуванням людей у державно-політичній сфері продовжувалося подальше посилення тиску адміністративно-командної системи, а правлячий режим, як і раніше, орієнтувався на тоталітарні методи і засоби управління. Зміни, що відбувалися у зв'язку з «відлигою», торкалися лише окремих сторін життя суспільства, але їх непослідовність та суперечливість призвели зрештою до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися на свою протилежність. Почастішали випадки критичного ставлення до комуністичного режиму, непокори владним структурам. Побоюючись непередбачених і небажаних наслідків, зазначають автори, старіюча бюрократична верхівка СРСР схилилася до того, щоб зберегти у дещо м'якшій формі існуючу систему, яка залишалася замкнутою і закритою.

Далі розглядаються питання, пов'язані з проголошенням «нового мислення» і «гласності», початком національного відродження, Декларацією про державний суверенітет, проголошенням незалежності та реорганізацією і створенням органів державної влади. Увага приділяється підготовці та прийняттю Конституції України, проблемі міжнародного визнання незалежності України, впливу зовнішнього та внутрішнього чинників на новітню українську державність.

Останні теми підручника – «Помаранчева революція» в Україні. Внутрішня політика нової влади», «Зовнішня політика України у 2004–2010 рр.» та «Проблеми української державності у 2010–2017 рр.» присвячені питанням новітньої української державності, так би мовити, періоду між двома революціями – «Помаранчевою» і «Революції гідності». Це практично власна розробка авторів, базована на даних, які на сьогодні наявні тільки в спеціальній літературі з більш вузьких тем, а проблема «гібридної війни» Російської Федерації проти України, розв'язаної на початку 2014 р. ще взагалі тільки починає осмислюватися науковцями. Попри певну політологічність останньої теми, матеріал у ній авторами подано проблемно, достатньо об'єктивно і доказово.

На закінчення другого тому автори надали «Висновки», в яких наголосили, зокрема, що кожен рік 24 серпня Україна відзначає річницю відновлення державної незалежності. Україна вже перетнула рубіж 25 років – термін, який доводить, що Україна існує, і, попри великі випробування, зокрема, тривалу російську агресію, живе незалежна держава із власною ідентичністю. Ще одним висновком з подій останніх років є той, що в Україні постало і активно розвивається сильне українське суспільство. І тільки сам народ може, попри всі складнощі й поразки, розбудувати свою державу і зробити кращим своє життя і життя своїх дітей.

У Післяслові, що є підсумковим до обох томів підручника, автори, звертаючись до своїх молодих читачів, наголосили на важливості знання історії свого народу та драматичної історії його державності. І справедливо зауважили: «Без пізнання і знання історії минулого, її найго-

ловніших уроків неможливо свідомо проектувати і будувати перспективне майбутнє. Даватимуться знаки болючі повтори й поразки. Особливо уважно необхідно осмислювати саме переломні моменти руху і розвитку, грікі причини відступів та невдач, – і не для того, щоб ятрити душу, нарікати на несприятливі обставини й лихих сусідів, чужих і своїх відступників, а щоб насажуватися волею й вірою, як зазначав М. Грушевський, «відвагою глянути на неприкрашену правду свого минулого» і «зачерпнути в ній не зневіру, а силу». І, як наслідок, готовність «не ридать, а здобувать хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі!» (І. Франко). А потреба боротьби українства за свою землю і долю гостро актуальна і в наші дні». І з цими висновками не можна не погодитись.

Зазначимо, що рецензований підручник «Історія української державності» (у 2-х т.), підготовлений професорами О. В. Борисовою та А. О. Климовим, виконаний на високому науково-методичному рівні, вирізняється глибиною і аналітичністю викладеного у ньому матеріалу. Заслугує на увагу прагнення авторів подати навчальний матеріал у доступній і зрозумілій формі, до того ж – висвітлити не просто факти, а вибудувати таку логічну систему історичних подій, яка орієнтувала б студентів не на механічне запам'ятовування, а ставила б завдання навчити їх логіки та прийомів історичного мислення, розвиваючи нахил до наукового аналізу суспільно-політичних подій. Творчо підійшовши до висвітлення навчального матеріалу, автори подали на сторінках підручника найпринциповіші аспекти історії української державності, не ухиляючись від дискусійних та мало розроблених в науці тем, котрі орієнтують студентів на пізнання реальної дійсності, системності та послідовності. Застосовані прийоми і методи висвітлення історичних подій та явищ, аналіз їх складових компонентів ураховують багатогранність та історичність відповідного цивілізаційного шляху, змушують поєднувати національне й цивілізаційне, унікальне й загальнолюдське. Водночас, текст не переобтяжений розлогими дефініціями, матеріал добре продуманий і структурований, опанування ним значно полегшено за рахунок запитань у кінці кожної теми, а пропонувані творчі завдання стимулюють тих молодих людей, які прагнуть до глибшого пізнання історії, до власних творчих пошуків.

Є всі підстави стверджувати, що в цілому авторам вдалося відтворити цілісну картину становлення та розвитку державності в Україні, створити новий, оригінальний, дуже цікавий підручник. Викладений у ньому матеріал відповідає основним вимогам сьогодення, враховує традиції та реальність, орієнтує студентів на опанування основами теорії і практики історичної науки, має важливе суспільно-політичне спрямування. Книга, безумовно, стане у нагоді не тільки студентам-історикам, а й іншим спеціалістам гуманітарного фаху, а також викладачам вузів, учителям, державним службовцям, усім, хто цікавиться проблемами історії українського державотворення.

НОВА АНГЛОМОВНА РЕДАКЦІЯ «КНИГИ ПРАВИТЕЛЯ ШАН»

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ «SHANG YANG, THE BOOK OF LORD SHANG: APOLOGETICS OF STATE POWER IN EARLY CHINA. EDITED AND TRANSLATED BY YURI PINES. – NEW YORK: COLUMBIA UNIVERSITY PRESS, 2017. – 351 P.»

У березні 2017 р. видавництвом Columbia University Press (США) була опублікована книга Ю. А. Пінеса «Shang Yang, The Book of Lord Shang: Apologetics of State Power in Early China» («Шан Ян, Книга правителя Шан: Апологети державної влади в Стародавньому Китаї»). Завдяки проведеній титанічній роботі з перекладу, супроводу коментарями, сучасним прочитанням та тлумаченням визнаного фахівця з історії Стародавнього Китаю та китайської літератури, професора синології Ю. А. Пінеса книга представляє собою новий переклад англійською мовою китайського трактату «Шан цзюнь шу» («Книга правителя Шан», Shangjunshu, 商君書) доби Стародавнього Китаю.

Давно відомий факт, що вивчення історичної спадщини Китаю, як власне і будь-якої сторінки минулого, неможливо без детального дослідження пам'яток не лише з історичної і філософської, а й з історико-літературної і політико-управлінської точки зору. Слід зазначити, що це лише друга наукова спроба перекладу на англійську мову «Книги правителя Шан», адже перша титанічна праця була виконана нідерландським науковцем, синологом Я. Дайвендаком та була видана дев'яносто років тому у 1928 році. Окремо слід зауважити, що рецензована нами книга у 2018 р. перемогла у номінації «Академічна книга» та отримала визнання американської академічної бібліотечної спільноти «2018 Choice Outstanding Academic Title».

На думку Ю. А. Пінеса, яку ми також поділяємо, Шан Ян належить до авангарду Стародавнього Китаю та інтелектуальної історії загалом, а тому вивчення його спадщини є нагальною потребою синологічних досліджень в цілому. Окреме місце серед комплексу джерел стародавньої доби Китаю належить «Книзі правителя Шан», оскільки вона за своїми жанровими характеристиками відрізняється від інших пам'яток, що дозволяє більш повно визначити своєрідність дидактичного твору минулого.

Філософсько-політичний трактат «Шан цзюнь шу» («Книга правителя Шан») є одним з фундаментальних зразків інтелектуальних пошуків представників доби Чуньцю-Чжаньго та водночас однією з найменш вивчених історичних пам'яток епохи розквіту періоду «Ста шкіл» (Zhuzi bai jia, 諸子百家) Стародавнього Китаю. Важливість і значущість твору простежується в кількох вимірах. *По-перше*, це один з базових текстів ранньої китайської політичної думки, джерело сміливих ідей, нових поглядів і підходів, іноді суперечливих думок, уявлень про взаємовідносини по лінії держава-суспільство, суспільної еволюції, людської природи, управлінських практик тощо. Це також зразок одного з класичних творів, що дійшов до нашого часу, представників давньої китайської суспільно-політичної течії фа цзя («легістів», fa jia, 法家). *По-друге*, професор Ю. А. Пінес справедливо вважає «Шан цзюнь шу» одним з найкращих ідеологічних текстів періоду Чжаньго, який приписують головному міністру держави Цінь – Шан Яну (Shang Yang, 商鞅), найбільш успішному реформатору, чиї практичні кроки сприяли піднесенню держави Цінь у якості гегемона та лідера серед держав періоду Чжаньго, слугували та допомогли за короткий час суттєво змінити і посилити державу Цінь. Через весь текст червоною ниткою проходить ідея суспільства «підпорядкованого державі», виключає будь-яку незалежну владу, втручається у життя власних мешканців в усіх можливих сферах, спонукає займатися сільським господарством і військовою справою та створює тим самим нову соціальну структуру та політичний порядок. Водночас слід зауважити, як і підкреслює та аргументує дослідник, що авторство Шан Яна не зовсім відповідає дійсності, оскільки окремі частини книги були написані і упорядковані вже після смерті Шан Яна у 338 р. до Р.Х. Разом з тим «Книга правителя Шан» залишається джерелом та головним свідченням реформаторських ідей держави Цінь, архі-

текторів будівничих майбутньої імперії Цінь, яка постала за 100 років по насильницькій смерті реформатора. Дослідник свідомий того, що низка перетворень була започаткована ще до появи Шан Яна, деякі відбулися після його смерті. Проте, немає сумніву, що реформи Шан Яна мали надзвичайно великий вплив на розвиток ціньської держави, на її економічну і військову міць, на новий формат стосунків з рештою держав у системі правлячого дому Чжоу, у якості вагомого елементу чжоуського політичного світу. Цілком логічно дослідник наголошує на тому, що реформи були направлені не лише на посилення і зміцнення держави Цінь. Очевиднішими видаються наміри про більш віддалену перспективу з метою утвердження її самобутності. І на останок, думки викладені у трактаті «Шан цзюнь шу» щодо посилення держави шляхом встановлення тотального контролю над її матеріальними та людськими ресурсами за принципом «перетворення країни на заможну і військово потужну» (fu guo qiang bing, 富國強兵) мали значний тривалий вплив на державних діячів Китаю впродовж усієї історії як в імператорську добу, так і має свої відголоски у XX та XXI століттях. За тривалий історичний період твір «Шан цзюнь шу» через впливи конфуціанської традиції майже цілком було демонізовано. Це також певним чином вплинуло на зацікавленість науковців досліджувати та вивчати дане історичне джерело. Вчений розлого аргументує і про ці аспекти пам'ятки.

Розпочинаючи своє дослідження, Ю. А. Пінес вдався до класифікації попередньої і сучасної йому історіографії з метою встановлення найкращого методу аналізу пам'ятки. Слід зауважити, що дослідник добре знає предмет, вільно володіє сучасною та давньою китайською мовою, знайомий з історією, культурою країни, обізнаний з традиціями Китаю.

Структура рецензованої книги є доволі логічною. Автор поєднав проблемний і країнознавчий принципи викладу матеріалу, залучаючи цінні епіграфічні джерела, палеографічні та найновіші археологічні знахідки (юридичні документи, пам'ятки діловодства, законодавчі тексти, акти тощо).

Книга складається зі вступу, двох розділів, які у свою чергу поділяються на кілька підрозділів, розгорнутих нотаток до кожного з 26 розділів («цзюань», juan, 卷), які охоплюють політичну історію, традиції, лексико-граматичні та структурно-стилістичні мовні особливості Стародавнього Китаю, загальних висновків і списку використаних джерел і літератури. Очевидно, що такий підхід є оптимальним. Ю. А. Пінес зупиняється на проблемах датування твору, місця його створення, а також детально показує структуру «Книги», аналізуючи кожен її елемент. Окремо він зупиняється на автентичності того чи іншого розділу, подає думки різних дослідників з приводу авторства Шан Яна й переконує, зіставляючи численні факти, що цей твір все-таки більшою мірою належить перу відомого китайського реформатора. Щодо особливостей формування, авторів тексту «Книги правителя Шан», то цій проблематиці нами присвячена окрема стаття, яка опублікована у 46 випуску «Етнічної історії народів Європи». Ю.А. Пінес зауважує, що твір, у якому Шан Ян виклав власну концепцію управління державою та народом, став настільною книгою для багатьох китайських керівників і державних діячів.

У розділі I читачі можуть познайомитися з перебігом історичних подій доби Чуньцю-Чжаньго, загальною характеристикою (розташування, кордони, столиці) «семи найсильніших» держав, тогочасними суспільними прошарками, соціальною структурою суспільства, управлінським складом, існуючою системою рангів та відповідних привілеїв, представниками еліти, інститутом радників, інтелектуалами, суспільно-політичними течіями епохи, реформаторськими рухами тощо. Як доводить автор книги, старі підходи управління вже не вписувалися у формат нових відносин. Все це змусило еліту того часу усвідомити важливість економічних та політичних змін. За цим усвідомленням постала потреба у людях, спроможних реалізувати такі амбітні плани. Так постали реформатори, які завдяки власним методам пропонували шляхи удосконалення управління суспільними процесами, проведення економічних та військових реформ, одним з яких і був Ян із держави Вей. Далі розглядається яким чином співіснували у світогляді Шан Яна стародавній і новий компоненти, раціональні пояснення причин подій та шляхи їх вирішення. Середовище, в якому формувався управлінець Стародавнього Китаю, та оточення, в якому він прожив все життя, багато в чому визначили його світосприйняття. Одна сторона його життя була тісно пов'язана з юних років з вивченням і пошуком нового. Отримана ним освіта і подальше самостійне вивчення різноманітних дисциплін багато в чому визначили його життєву позицію. Зокрема, підготовка в галузі управління дозволила йому вийти за існуючі тогочасні рамки мислення. Дружба з провідними інтелектуалами доби Чжаньго складають одну з найвизначніших сторінок його біографічної спадщини.

Іншою стороною життя Шан Яна була його діяльність як політика і управлінця високого рангу. Очевидно, що одним з найважливіших мотивів політичної діяльності Шан Яна було викори-

стання свого запасу знань для практичних цілей управління державою. Саме ці риси характеру знайшли втілення в його соціально-політичних поглядах. Далі аналізується уявлення державного діяча про науку управління суспільним розвитком, про діяння правителя, підлеглих та народ. Цей компонент є найбільш виразним елементом «моделі» Шан Яна.

Розділ II містить безпосередньо переклад і аналіз твору «Книги правителя Шан». З упевненістю можна сказати, що поява цього перекладу є певним науковим підсумком численних публікацій про державу Цінь, історичних постатей доби Чжаньго, виникнення потужних політичних теорій, що циркулювали у Стародавньому Китаї у період «Воюючих держав», пошуку тлумачень особливо складних фрагментів «Книги правителя Шан» та інших текстів Стародавнього Китаю, протиборства держав-гегемонів у добу Чуньцю і Чжаньго, наслідком чого постала перша об'єднана китайська держава Цінь, державотворчий процес у якій заклав реформатор Шан Ян. Тому, поява перекладу «Книги правителя Шан» увібрала в себе підсумки багаторічних досліджень Ю.А. Пінеса у сфері китаєзнавчих досліджень, Стародавнього Китаю, зокрема на основі аналізу численних писемних пам'яток, без сумніву виходить за рамки вузької тематики. Дане дослідження проливає світло і на низку інших питань ідеології, державної влади, ухвалення важливих управлінських рішень, формує уявлення про погляди представників суспільно-політичної школи «фа цзя» («легістів») в цілому, уточнює складні місця прочитання і розуміння одного з базових текстів епохи Стародавнього Китаю.

Для сучасної світової синології (кінець XX – початок XXI ст.) характерним є поєднання традиційних методологій з новітніми (зокрема, наратологічними, герменевтичними) підходами. В дослідженнях сучасних вчених (П. Голдіна, М. Керна, К. Дефурт, Р. Єтса, М. Пуета, К. Фогельзанга) пропонується нове прочитання Шан Яна і комплексне студіювання його спадщини в сукупності з вивченням праць інших представників давньокитайської літератури, філософської спадщини і надбання суспільно-політичної думки епохи. Це вважається магістральною лінією подальшого розвитку синологічних студій в цілому.

Безперечно, рецензована нами книга має велике наукове й практичне значення. Вивчення подальшого розвитку цих тенденцій, виявлення ліній спадковості, які йдуть від Шан Яна до більш пізніх представників школи фа цзя, Хань Фейцзи зокрема, які мали безпосередній вплив на формування класичного легізму, – перспективний напрямок подальших студій.

Вихід «Книги правителя Шан» в цілком новій англійській редакції є важливою подією, оскільки знайомить західного читача, далеко не завжди обізнаного у тематиці відповідної наукової літератури з кращими зразками інтелектуального надбання Китаю, з досягненнями ізраїльської синологічної школи в тлумаченні стародавніх текстів та її новітніми прочитаннями, вагомий внесок в які вніс своїми численними науковими публікаціями на сторінках авторитетних сходознавчих і синологічних видань професор Азіатських студій Єврейського університету в м. Єрусалимі Ю. А. Пінес.

Видається очевидним, що поява цієї книги англійською мовою зробить її ще більш доступною для широкої зарубіжної читацької аудиторії та приверне увагу до кращих зразків політичного доробку Стародавнього Китаю, інтелектуальної спадщини загалом. Не менш вагомий аргумент, що дослідник показав наскільки важливими є китайські джерела для вивчення історії і визначив розвиток китаєзнавства як комплексної дисципліни на багато десятиліть вперед.

Наші автори

Барташук Олеся – кандидат історичних наук, викладач кафедри української мови та літератури Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Белько Олег – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач Полтавського музичного училища імені Миколи Лисенка.

Войцехівська Ірина – доктор історичних наук, професор кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волинець Аліса – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Волощенко Станіслав – завідувач Музею староукраїнської книги Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Г. Возницького.

Громова Наталя – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Добріян Дар'я – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Доморослий Валентин – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва.

Житкова Олеся – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Іванов Ярослав – студент другого курсу ОС «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ірина Автушенко – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Істоміна Алла – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капелюшний Валерій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Короткий Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Кошовий Сергій – кандидат історичних наук, головний консультант Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків Апарату Верховної Ради України.

Ликова Оксана – науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Мельничук Ігор – доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук, Житомирський національний агроекологічний університет.

Нечитайло Валерій – аспірант кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, м. Кропивницький.

Орлова Тетяна – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Остапенко Анатолій – кандидат фізико-математичних наук, доцент Інституту бізнесу і менеджменту технологій Білоруського державного університету.

Понамарчук Ігор – аспірант кафедри історії мистецтв історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Радченко Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Світлицець Алла – студентка другого курсу освітнього рівня «Магістр», освітньої програми «Етнологія» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сидоренко Андрій – магістр історії, архівіст I категорії відділу забезпечення збереженості та обліку документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Смірнова Богдана – аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький.

Суліменко Олександр – кандидат історичних наук, доцент, Житомирський національний агроекологічний університет.

Терес Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Терпиловський Ростислав – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Фоміна Поліна – студентка другого курсу освітнього рівня «Магістр», освітньої програми «Етнологія» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Юнгер Катерина – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 57

На першій сторінці обкладинки малюнок Василя Кандінського «Тридцять». 1937 р.

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 01.03.2019. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 12.
Тираж 100 прим.